

SIMON DUBNOV

A ZSIDÓSÁG TÖRTÉNETE

AZ ÓKORTÓL NAPJAINKIG

A „TABOR” KIADÁSA BUDAPEST

SIMON DUBNOV

A zsidóság története

Jiddisből fordította:
SZABOLCSI BENCE

A szedés Simon Dubnov: A zsidóság története az ókortól napjainkig

A zsidóság története Magyarországon című fejezetet írta: Szabolcsi
Bence.

Utószó: Borsányi Ferenc.

Fedélterv: Gyurján Eszter és Albert Tibor.

Kiadja a Gondolat Kiadó a Bethlen Gábor Könyvkiadó
közreműködésével

Felelős kiadó a Gondolat Kiadó igazgatója

ISBN 963 7426 00 0

HUNGARIAN TRANSLATION © SZABOLCSI BENCE
jogutódja, 1991

A szerző előszava

Egy nép története olyan, mint valami nagy családé; egyetlen tőből sarjad ki és terjed szét, mint a fa ágai, és a gyermekekben, unokákban az idők folyamán egész nemzetségi családfává lombosodik; ezek a nemzetségek azután szinte észrevétlenül néppé alakulnak: családok ezreivé, majd millióivá. Így történt a zsidó néppel is, mely több mint háromezer éve él és eszmél a világon. Volt idő, mikor saját országában lakott és saját nyelvét beszélte, egyetlen nyelvet, az egész nép közös tulajdonát; volt idő, mikor szétszóródott az egész földön és különböző országokban különböző nyelveken szólalt meg. De minden időben összetartotta a közös származás és közös hagyomány tudata, mint valami nemzedékek végtelen során átnyúló, családi emlékezés. Hogy e száz meg száz zsidó nemzedék különböző korokban és különböző országokban hogyan élt, – hogy az, amit zsidóságnak nevezünk, hogyan maradt fenn a mai napig: ezt kutatni és megvilágítani a zsidó történetírás feladata.

A zsidóság történetét két nagy korszakra oszthatjuk: 1. a keleti korszakra, amikor a zsidó nép a Földközi-tenger ázsiai – afrikai partvidékén saját földjén, Palesztinában és a környező országokban: Egyiptomban és Babilóniában élt; ez a korszak több mint kétezer évnyi időszakot foglal magában s a palesztinai és babilóniai kultúrközpontok pusztulásáig terjed; 2. a nyugati korszakra, mely a zsidóság nagy részének Európában való megtelepedésétől s az európai zsidó kultúrközpontok megalakulásától máig, tehát mintegy ezer évre terjed; ehhez csatlakozik a legújabb korban a nagy amerikai zsidó központok története is. Tárgyalásunkban ezt a felosztást fogjuk követni.

I. RÉSZ

A KELETI KORSZAK

**A zsidóság Palesztinában és a környező
országokban, az ó- és középkor folyamán**

Az ősatyák Kánaán földjén

Négy évezreddel ezelőtt Ázsiának és Afrikának azokon a részein, melyek a Földközi-tenger körül terülnek el, hatalmas és jelentékeny népek éltek, melyek ott két nagy birodalomnak vetették meg alapját: egyik oldalon Babilóniának, a másikon Egyiptomnak. E két nagy birodalom között kisebb országok terültek el, így Aram (Szíria) és Kánaán vagy Palesztina, a föníciaiakkal és egyéb népekkel. Kívülük egész sor kisebb népcsoport és törzsi alakulat is élt itt, melyeknek nem volt saját országuk, hanem egyik területről a másikra vándoroltak nyájaikkal és az óriási mezőségeken nomád pásztoréletet éltek. Ilyen kis nomád nép volt a héberek (ivrim) törzse is, mely Babilónia és Egyiptom között vándorolgatott ide-oda, véneinek, az *áboknak* (Ábrám) vezetésével. A nép e legrégibb ősatyák idejét mintegy megszemélyesítette első „atyjának”, Ábrahámnak alakjában, kit már korán „Ábrahám atyánk” néven ismert a héber, majd zsidó nép, s kinek történetét, családjáéval, utódaiéval együtt, részletesen megőrizte a zsidó Szentírás.

Eszerint Ábrahám családja Babilóniából származik, a kaldeusok Úr nevű városából; egy ideig Mezopotámiában (Aram-Naharájim), az Eufrát és Tigris folyamok között él, majd elválik az arambeliectől és Kánaán földje felé húzódik. Ábrahám itt olyan korban, mikor körülötte a népek még a természeti tüneményeket imádják, vagy bálványokat tisztelnek, felismeri az igaz Istent, természet és ember alkotóját és ez az Isten megnyilatkozik Ábrahámnak, kijelöl számára egy országot: Kánaánt és megígéri, hogy utódaiból nagy népet terem, mely áldásává lesz a világnak. Ábrahám bejárja Kánaánt, egészen Egyiptomig eljut, majd visszafordul, megtelepszik Dél-Palesztinában, Hebron városa körül, ahol állattenyésztő, sátorlakó nomádok életét folytatja. Az akkori idők szokása szerint több neje van; Sára feleségétől születik Izsák fia és Hágár nevű egyiptomi szolgájától Izmael fia. A nők viszálykodása miatt Ábrahám Hágárt és gyermekét a sivatagba küldi, ahol Izmaelből vad harcos, a nomád arabok őse válik. Izsák egy arambeli rokonát, Rebekát veszi nőül és szülei halála után megmarad déli Kánaánban, földmunkával és állattenyésztéssel tartva fenn magát. Két fia közül Jákob, a fiatalabb, szelíd, otthonülő ifjú, Ézsau, az idősebb pedig Izmaelhez hasonlóan kóbor, csatangoló vadász. Rebeka Jákobot akarja a család fejévé tenni, s minthogy ehhez az elaggott Izsák felavató áldása szükséges, felhasználja férje vakságát s egy fiúi szolgálatnál

Ézsaut Jákobbal helyettesítve, kedvelt fiának szerzi meg az apai áldást; az idősebb fiú így módon alárendeltjévé lesz öccsének. Ézsau felbőszül kijátszottságán s Rebeka, hogy Jákobról elhárítsa bátyja haragját, elküldi kedvelt fiát Aramba, saját bátyjához, Lábánhoz. Itt Lábánnál, aki nagy nyájak gazdája Hárán város környékén, Jákob hét évig szolgál pásztori sorban, nagybátyja leányának, Ráchelnak kezéért, majd, mikor helyette Leát, Ráchel nővérét adják hozzá, újabb hét évig vállalja a szolgasort, hogy szerelmesét elnyerhesse. Leától hat fia és egy leánya (Rubén, Simon, Lévi, Júda, Jiszáchár, Zebulon, Dina), Rácheltől két fia (József és Benjámín), egyéb nejeitől még négy fia (Dán, Náftáli, Gád, Ásér) születik. Ezekből ered a későbbi tizenkét törzs, melyek így módon Jákobra viszik föl eredetüket s magukat Jákob másik nevéről, az Izrael névről „Izrael fiainak” nevezik; később az egész zsidó nép magáévá teszi ezt a nevet, a régi héber *ivrim* elnevezés helyébe. Hazafelé vonultában Jákob családja találkozik Ézsauval; a testvérek kibékülnek, Jákob Középső-Kánaánban, Szichem és Bét-Él városok környékén, Ézsau pedig délibb vidéken, az Arab-tenger körzetében telepszik meg; itt alakul ki később Ézsau nemzetségéből Edóm népe. Jákob családjában csakhamar beköszönt a szerencsétlenség. József, Jákobnak fiatalon elhalt feleségétől, Rácheltől származott kedvenc fia, felkelti testvéreinek irigységét, ezek összefognak ellene, fogságra vetik, majd vándor kalmárok kezére juttatják, akik rabszolgának adják el Egyiptomban. Jákob halottnak hiszi fiát; József azonban, aki Potifár udvari testőrparancsnok házába kerül, álomfejtő tehetsége révén hamarosan kiemelkedik alacsony sorsából, magára vonja az udvar és az uralkodó figyelmét és csakhamar gazdasági kormányzója lesz egész Egyiptomnak, melyet megment az éhínségtől. Ez az éhínség vezeti Egyiptomba többek között Jákob idősebb fiait is, akikkel különböző bonyodalmak után József megismerteti magát, s akik nemsokára atyjukat is hozzák Egyiptomba, hogy itt, Gósen tartományban az egész család megtelepedjék és új életet kezdjen.

*

A modern történeti kutatás abban a helyzetben van, hogy a Bibliának ezt az elbeszélését, alakjaival, környezetükkel együtt, mintegy szimbolikus távlatba állítva igazolja.

Abrahám és még bálványimádó apja, Terach a kaldeus Úrból valók; erről a mezopotámiai városról, melyet csak nemrég ástak ki az angol régiségkutatók, tudjuk, hogy a Krisztus előtti negyedik évezred

sumir műveltségének legfontosabb központja volt; az első zsidó ősatya kaldeai származása mintegy szimbóluma annak, hogy a Krisztus előtti harmadik évezredben Elő-Ázsia nagy sumir–semita kultúrkohójából kiválik egy maroknyi mozgó sziget, a sátorlakó nomád héberek világa. *Babilónia* ily módon az első jelentős tényező a zsidó világkép kialakulásában. Bizonyítják ezt a legrégebb héber kultúrszavak, a számok, a csillagászat, a földmérés fogalmai, a legrégebb zsidó kozmológia, a Genézis grandiózus teremtéstörténete, mely sok rokon vonást tüntet fel a sumir–babiloni teremtésmítosszal stb. Ezek a párhuzamok és rokon vonások, mint ismeretes, egészen Hammurabinak, az utolsó jelentős babiloni semita uralkodónak koráig és intézményéig (Kr. e. 2100 körül), sőt azon túl terjednek. Az átvételekről meg kell jegyeznünk, hogy a zsidó fogalmazásban merőben új értelmet nyertek; elég itt a szombat intézményére utalnunk, melynek babiloni kezdeményezése és zsidó tökéletesítése között alig van kapcsolat.

Babilónia mellé azonban igen korán odaszegődik második „nevelőszülőnek” a *szír–kanaánita* kultúrkör, mely írás-, nyelv- és vallástörténeti szempontból körülbelül a 2. évezred végéig elhatározó jelentőségű a hettita és semita népcsalád nagy részének történetében. (Északi semita – kanaánita – arameus nyelv és írás.)

Mindezek a kapcsolatok, mintegy háttér gyanánt, megjelennek a második mitikus ősatya, *Izsák* életrajzában. Az ő alakját a megtelepedettebb életmód kezdetének szimbólumául tekinthetjük; ő az, aki állattenyésztés mellett már földműveléssel is foglalkozik; és Ézsautól, nomád vadász fiától való eltávolodása tanyalakó és pásztorkodó Jákob fia javára, – mintha a vadászó-barangoló nomád életmódtól való végleges elfordulást jelképezné. Ugyanazok az erők állanak itt egymással szemben, mint az Izsák–Izmael ellentét esetében, egy bibliai generációval korábban. Jákob fölénye Ézsau fölött valóban a megtelepedett birtokos fölénye a puszták nomádja fölött; Ézsau utódjaival, a harcos nomádok világával a zsidóságnak ezentúl nincsen közössége többé. Jákobbal kezdődik tehát a civilizáltabb telepés élet, egyúttal pedig a törzsi folytonosság, a közös törzsi hagyomány, a nemzeti monoteizmus bontakozása. Amiért neki még „meg kell vívnia” a maga Istenével, azt utódjai szinte már készen öröklik; de hogy ez a vallási hagyomány e korban miből áll, azt pontosan természetesen nem tudjuk. A következő nemzedékben *József* – apjához hasonlóan sajátos keleti vegyülete a költőnek és réalpolitikusként – képviseli legszembetűnőbben a városi kultúrához, a rendszeres, sőt nagytervű

gazdálkodáshoz való vonzódást; az ő mitikus alakjában lép egyúttal először elébünk a zsidó művelődés harmadik nagy nevelőszülője: az *egyiptomi* kultúrhatás.

„Izrael fiai” Egyiptomban

Évszázadokig, közel egy fél évezredig élnek Jákob utódai Egyiptom földjén. Jákob maga fiaival egyetemben már rég halott, leszármazottaik azonban immár jelentékeny törzsek alakjában ott élnek Gósen tartományban és benépesítik ezt a területet. Ekkor – folytatja a Biblia – az egyiptomiak megrémülnek a héberek szaporaságától; új király lép a trónra (a Biblia csak *a* fáraónak nevezi), aki attól tart, hogy a bevándorlott jövevények uraivá lesznek az egész birodalomnak s ezért elhatározza, hogy szolgasorba süllyeszti őket. Építkezéseihez (Pitóm és Ramzesz városokhoz) egyéb bevándorlottak között a zsidókat is rabszolgául használja fel, rabszolgaügyelőknek rendeli alá, súlyos robotba töri őket, s mikor mindez nem semmisíti meg Izraelt, elrendeli, hogy műiden zsidó család újszülött fiát a Nílusba kell vetni. A zsidó anyák kétségbeesetten igyekeznek gyermekeiket megmenteni; egyikük, Jóchebed, egy kis kosárban a Nílus nádasába rejti gyermekét. A kisfiút megtalálja a fáraó leánya, megkönyörül rajta és felneveli. Neve *Mózes* lesz; ő az, aki a rabszolgasorba süllyedt zsidóságot meg fogja szabadítani. Az ifjú Mózes a fáraó udvarában nő fel, de korán felfigyel népének szenvedésére, s egy ízben annyira felháborodik egy rabszolgaügyelő erőszakosságán, hogy agyonüti a zsarnokoskodó embert. Emiatt el kell bujdosnia a sivatagba; itt juhokat őriz és egy alkalommal a Szináj-hegy táján csodálatos látomásban van része: egy égő csipkebokorban megnyilatkozik előtte Isten, a zsidó ősatyák Istene: az Örökkévaló Isten, a Teremtő (Jahve), aki meghallgatta az elnyomott nép panaszát és Mózeset küldi megszabadítására. Mózes fogja a zsidó népet az *ígéret földjére*, az új hazába elvezetni; hogy ezt a nagy feladatot végrehajthassa, el kell mennie a fáraóhoz és szabadon bocsátását kell tőle követelnie. Mózes elmondja látomását szenvedő testvéreinek és azok elismerik vezérükül. A fáraó azonban nem akarja szabadon bocsátani Izraelt, nem engedi, hogy „Istenét szolgálhassa a pusztában”, mire Isten tíz szörnyű természeti csapással sújtja Egyiptomot. A legutolsó és legsúlyosabb: az

egyiptomi elsőszülöttek halála végre megtöri a fáraó ellenszegülését és a zsidók lázas sietséggel, felkészületlenül, keletlen kenyérrel, félig kész mállhával, Mózes vezérlete alatt elhagyják az országot. A Vörös-tenger partján utoléri őket a fáraó serege, mely mégis feltartóztatná és visszatérésre kényszerítené a menekülőket. Mózes azonban száraz lábbal átvezeti népét a tengerszoroson, mialatt az üldözésükre vágató egyiptomiakat elborítja az áradat. Izrael fiai diadalmas örömmel, a szabadság mámorában indulnak neki új életüknek.

*

A bibliai elbeszélés egyiptomi szakaszát a mai tudomány már megközelítőleg pontos történeti határok közé tudja állítani. Egykorú egyiptomi feljegyzés nem szól a héberekről; de akár az Egyiptomot több mint száz évre megszállott hyksosok, e nomád semita pásztornép egy részével, akár egyéb, e korban Egyiptom földjén kimutatható semita törzsekkel azonosítjuk őket: annyi bizonyosnak látszik, hogy a régi héber törzsek egyiptomi tartózkodása a Kr. e. 1700 és 1300 közötti időszakban, a 18. századtól a 14-ig játszódott le. Egyiptom történetében ez az időszak, illetve annak második fele, a 18. és 19. dinasztiát jelenti, a birodalom egyik utolsó nagy fénykorát két mélyreható válság (a hyksos hódítás és a hettiták elleni hadjáratok) között, hatalmas építkezések és hullámszó-megtorpanó hódítások idejét, Egyiptom világuralmának és világraszóló művészetének újult felragyogását. A fáraót, kinek idejében a zsidók kivonulása történt, egyesek Amozisszal, a hyksos hódítók kiűzőjével (Kr. e. 16. század), mások Mineftáh-val vagy Ameneftésszel, a líbiaiak legyőzőjével (Kr. e. 1200 körül), a legtöbben azonban *II. Ramzesszel*, e nagy építkezővel és szerencsés hadviselővel, az egyiptomi „új birodalom” hatalmának reprezentánsával (1303–1237) azonosítják. Ő az a keménykezű és pompakedvelő tébai monarcha, akinek abydosi és ramesszeumi vagy abuszinbeli építkezéseire a bibliai „Pitóm és Ramzesz” megjelölése utalhat. A birodalom tehát, melyet Izrael fiai maguk körül láthattak, a korukbeli világ legragyogóbb birodalma volt. Mégis mily jellemző, hogy a civilizáció e központjából nem Izrael felszabadítója, hanem elnyomója válik! A zsidó nép ebben a korban még nyilván sokkal fiatalabb, hogysem az olyan papi-katonai-iparos városi műveltségben, aminő az egyiptomi, otthon érezhetné magát; rabszolgasorba süllyedése a kasztok és kultuszok e fénykorát élő, zárt társadalmában szinte természetes. Másfelől az is önként értetődik, hogy négyszáz év nem

múlhatik el nyomtalanul s a féllázadó és kivonuló kis rabszolganép magával viszi az egyiptomi kultúra egész sor emlékét, bár – mint ez a dolog természetéből következik – inkább lokális-provinciális jellegű emlékeket, semmint a központi, nagyvárosi életből származókat. Így valószínűleg Egyiptomra vezethetjük vissza a törzsi élet szervezettebb formáit, a papi rend aránylag gyors kialakulását, egy sor szakrális külsőséget és formai gondolatot (aminők talán a kerub-alak, ez a különös kombinációja babilon és egyiptomi szárnyas génusz-formáknak, a hordozható frigyláda, a megszentelt „szín”-kenyér, az *éfód* és *urim-tummim* orákulumi szerepe, talán maga a körülmetélkedés, mint áldozati maradvány is), meg néhány sajátságos, a nép között később is kísértő kultikus emléket, amilyen az aranyborjú (vö. az egyiptomi Ápisz-bikával és Hathor-tehénnel), vagy az érc kígyó (vö. az egyiptomi Buto kígyódémonnal). Valószínűleg erre a forrásra vezethetjük vissza a városi élet és a monarchia idővel mind csábítóbb emlékeit, s talán azt az ideát is, hogy a vallási szentély egy nemzet teljes életének központja lehet, hogy rítus és politikum elválhatatlan egység. Magában Mózesben is félreismerhetetlenek az egyiptomi vonások: a népből való elhivatott népvezér, Isten küldöttje és megbízottja, a legfőbb pap, próféta és költő, törvényhozó és szervező egy személyben, a zsidó történetnek ez a mitikus ködbe burkolt, de így is korokon túlmagasló, első grandiózus jelensége, akiben az államférfi minden bölcsessége a keleti mágus minden hatalmával egyesül: mintha a nagy egyiptomi pap-fejedelmekre emlékeztetne, csak természetesen egészen más dimenzióban. (Nem véletlen, hogy az I. századbéli Manetho, zsidóellenes pasquillusában, egyenesen egyiptomi papnak tette meg.) Ő teremt öntudatos nemzetet az öntudatlan, félnomád népcsoportból, és végigvezetve azt az újra vállalt vándorélet megpróbáltatásain, erkölcsi törvényt ad neki, kiemeli a többi közül és megedzi a tervszerű honfoglalásra: benne, körülötte, általa fogamzik meg a gondolat, hogy a zsidóság: nép, hogy Jahve népe, hogy Jahve választott népe. Egyelőre talán nem több ez az eszme, mint harcias törzsi hitvallás, talán nem jelent szélesebb perspektívát, mint más törzsi vallások; de határtalan fejlődés csíráját rejt magában. A hagyomány szerint Izrael egységes néppé alakulása Egyiptomban történt meg; a valóságban ezt a folyamatot alighanem későbbre, a sivatagi vándorlás és a honfoglalás idejére kell helyeznünk. A zsidó népi egységnek, vagyis a közös eredet és közös sors öntudatának alapjait azonban nyilván Mózes kormányzata vetette meg egyszer s mindenkorra; a zsidóság emlékezetében az ő alakja és a nevéhez kapcsolódó mű hagyta

a legmélyebb és legmaradandóbb nyomot. Ilyen emlék pedig magában is elég erős lehet ahhoz, hogy egy néptömegből nemzetet teremtsen.

Az Egyiptomból való kivonulást és vele Mózes vezerségének kezdetét a Kr. e. 1300. év tájára tehetjük; vele a zsidó történet legősibb szakasza véget ér.

Mózes és a pusztai vándorlás

A menekülők útja a világ egyik legkietlenebb területére, a Szináj-félsziget sivatagába visz. Hosszú ideig barangolnak itt, súlyos nélkülözések között, éhséggel és szomjúsággal küzdve. Mózes legelőször a Szináj-hegy felé vezeti őket, arra a tájra, ahová személyes emlékek fűzik őt, ahol legelőször hallotta az Úr szavát, az Úr ígéretét a szabaddá lett egyistenhívő népről. Mintegy azt akarja, hogy e szent és misztikus hagyományokkal övezett hegy alatt a nép maga hallja Istenétől hitének és életének legfőbb törvényeit. S valóban – mondja a Szentírás – a hegy sűrű felhőkbe burkolódzik a vihar forгатagában, villámlás és mennydörgés közepette, a tűzbeborult hegy tövében meghallják az Isten szavát, a *tíz ige* szavait:

„Én vagyok az Örökkévaló, a te Istened, aki kivezetett téged Egyiptom földjéről. – Kívülem ne legyenek más isteneid, bálványt, faragott képet ne imádj. – Ne esküdj hamisan Isten nevére. – Szenteld meg a szombat napját, hat napi munkád után pihenj azon, gyermekeiddel és házad népével egyetemben. – Tiszteld szüléidet, akkor magad is hosszú életet érsz. – Ne ölj! – Ne paráználkodj! – Ne lopj! – Ne tégy hamis tanúbizonyságot. – Ne kívánd felebarátod jószágát.”

Ezt a tíz ígét, minden emberi erkölcsnek, az emberi társadalom magasabb fokú életének ezt az alapvetését, mint sajátosan nemzeti és kötelezően emberi törvényt fogadja el Izrael a Szináj-hegy lábánál, közvetlenül szolgai sorsból való szabadulása után. Mózes, akitől megtanulja, aki kőtáblákba vési számára ezt a tíz alaptörvényt, ezentúl valóban joggal viseli a népi hagyományban a „Mózes mesterünk” elnevezést.

Mégis szinte természetes, hogy a nép a maga teljességében nem tud felemelkedni erre az erkölcsi magaslatra. Még sokan vannak, akik nem bírnak egy láthatatlan istenben hinni s mert egyiptomi életük

számos példáját idézte szemük elé a misztikus és félelmes bálványalakzatok imádásának, ezt a példát igyekeznek most követni. Akik nemrég az Ápisz-bika vagy a Hathor-tehén imádását látták maguk előtt, most maguk is aranyborjút öntenek maguknak, és egyiptomi módra, ujjongva táncolják körül: íme az isten, aki kivezetett bennünket Egyiptomból! Mózes elkeseredett felindulásában szétzúzza a kőtáblákat, melyek a tíz ígét s köztük a bálványimádás tilalmát tartalmazzák. Csak az a meggondolás adja vissza nyugalmát, hogy a néptől nem kívánhat lehetetlen erőfeszítést, gyors átalakulást; a nép a maga egészében majd csak lassanként fog beleilleszkedni az új erkölcsi világrendbe; újra kivési hát a két kőtáblát s egy külön szekrényben (árón), külön sátorban (miskan) őrizteti. Ez a kis szentély Izrael első temploma, kicsiny, hordozható templom, melyet a nép mindenüvé magával visz sivatagi vándorlása alatt.

A bibliai hagyomány szerint negyven évig tart ez a vándorlás a sivatagban; az aranyborjú nemzedéke ily módon nem érhet el Kánaán földjére, újnak kell helyébe támadnia. Mert az emberirtó, kísértésekkel és csodákkal teli vándorút célja Kánaán; Mózes ugyanis arra határozta el magát, hogy népét az isteni ígélet értelmében visszavezeti az ősi emlékek földjére, arra a földre, melyhez hagyományai fűződnek, melyen ősatyái éltek. Kánaán déli határát azonban megszállva tartja Ámón, Móáb és Edóm népe és ezek nem hajlandók utat nyitni a sivatagi vándoroknak. Vissza kell fordulniuk s az országot keleti határvidéke felől megközelíteniük, ott, ahol a Jordán partjáig széles sztyeppe-vidék húzódik. Izrael itt tizenkét törzsi csoportra oszlik, melyek közül egynek-egynek tagjait szorosabb nemzetségi kapcsolatok fűzik össze s melyek a hagyományhoz híven, Jákob fiainak nevére nevezik magukat Rúbén, Júda, Lévi stb. törzsének. Közülük József törzse két részből áll, melyeket József fiairól Efrájimnak és Manassénak hívnak. Mindezek a törzsek elsősorban katonai alakulatok, fegyveresen vonulnak föl, mindegyiknek külön zászlaja van. Katonai jellegüket megmagyarázza, hogy egyfelől útjuk állandóan harcossivatagi törzsek között vezet, másfelől fel kell készülniök a kanaánita népekkel való mérkőzésre, mert ezek természetesen nem hajlandók őket békés úton bebocsátani Palesztina földjére. Az első ilyen háború a Jordán keleti partján tör ki; innen a zsidók elűzik az emóriták harcias népét s elfoglalják területüket Ámon és Móáb szomszédságában. S mert ez a terület legelőiben bőséges és állattenyésztésre szinte kínálkozik, néhány törzs máris állandó birtokába veszi; a többieknek várniuk kell, míg a Jordánon való átkeléssel behatolhatnak az ország

szívébe is. Mózesnek nem adatott meg, hogy az „ígéret földjére” maga vezesse népét. A nagy vezér immár elaggott, érzi közeledő halálát; összegyűjti a nép véneit s lelkükre köti azokat a törvényeket, melyek szerint új hazájukban élniök kell, utódjául pedig kijelöli ifjú barátját és tanítványát, *Józsúát*, Nun fiát. Majd Nébó hegyére megy, melynek csúcsáról pillantást vethet a számára elérhetetlen Kánaán földjére s itt marad, mély bánatba merülten, mindaddig, míg ereje elhagyja és meghal. A nép harminc napig gyászolja nagy mesterét, kinek szabadságát, nemzeti létét és emberi életelveit köszönheti; azután újult erővel indul neki a honfoglalásnak.

*

A történeti Mózes működését a mai kutatás több-kevesebb határozottsággal elválasztja a nevéhez fűzött törvényhozástól; előbbit a Kr. e. 13. századra szokták datálni, utóbbiban a tudomány több réteget különböztet meg, s ha legrégibb rétegében el is ismeri a Mózesig visszanyúló szájhagyomány lehetőségét, a teljes Tórát mintegy ezer év összegezett művének tekinti. (Eszerint például magát a Tíz Igét is, fentebb idézett formájában, mintegy 700 évvel fiatalabb papi-prófétai fogalmazás őrizte meg számunkra.) Magát a Mózesre visszavezethető legrégibb törvény-„réteget” ismételten összevetették *Hammurabinak*, e nagy jelentőségű babilóniai uralkodónak Mózesnél mintegy kilenc, a mózesi törvényeknél mintegy tizenhat évszázaddal korábbi, de sokban analóg törvényhozó munkásságával. A mózesi törvényt az élőszó és íráshagyomány folytonossága őrizte meg máig, Hammurabi törvényeit az a diorit-tömb vagy sztélé, melyre a babilon uralkodó intézkedéseit felvésette s mely néhány évtizeddel ezelőtt, 1901-ben került napfényre Susa mellett, Perzsiában. A kutatás kiderítette, hogy Hammurabi törvénygyűjteménye Kánaán területén is érvényes volt, aminthogy a régi Palesztina általában ismerhette a korabeli fejlett asszír–babilóniai törvényrendszereket –, s így elképzelhető, hogy van valami közvetlen hagyománybeli kapcsolat köztük és a Mózesé között. E törvények erkölcsi komolysága és szigorú, tömör ereje valóban sokban rokon a Mózeséivel; de még jellemzőbb, amiben a babilon és héber törvénykezés különbözik egymástól. Hammurabi élesen elkülöníti az étel- és lakáshoz való jogot a vallástól; a zsidó törvény itt a babilonival szemben egyfelől kezdetlegesebbnek, másfelől épp nyers ifjúsága révén haladottabbnak, nemzetnevelő szempontokban gazdagabbnak tűnik: az emberi élet teljes berendezésének az isteni törvényhez való

függesztésében, teokratikus következetességben felette áll civilizált babiloni elődeinek.

Láttuk, hogy e legrégibb törvényhozással körülbelül egyidejű a törzseknek mint nemzetpolitikai egységeknek kialakulása. Nem annyira származási öntudat, mint inkább aktuális katonai, háborús szükségletek szülte ez a törzsi rendszer; tudjuk, a zsidó honfoglalás háborúi korán megindulnak, hiszen az ún. el-amarnai levéltár aktái, kanaánita kisfejedelmek levelei már 1350 körül hírt adnak héber törzsek kezdődő előrenyomulásáról Palesztina földjén. Igazi jelentősége is csak addig van e törzsi rendszernek a zsidó történelemben, míg katonai-társadalmi szervezetforma létére egyúttal politikai alakító tényező is lehetett. Amint ilyen irányú jelentősége elhalványult, a törzsi szervezetnek magának is veszendőbe kellett mennie, hogy helyet adjon egy magasabb egységbe kívánczó nemzeti öntudatnak.

A honfoglalás és a bírák kora

Vessünk egy pillantást arra a földre, melynek az Egyiptomból kivonuló zsidóság Kr. e. 1300 táján meghódítására indult.

*

Az új haza, ez a lényegében keskeny partvidék tenger és sivatag, libanoni magaslatok és holt-tengeri mélységek között – a természet e végletes, dajkáló csodái közepette maga is mindennapi csodák szülőföldje – történetünk idején távolról sem lakatlan terület. Kánaán vagy Palesztina földjét, a Földközi-tenger partja és a Jordán folyam között, ez időben apróbb nemzetek lakták, melyek nagyrészt alig különböztek egy-egy népesebb törzstől s melyek mindegyikének saját uralkodója volt. Ezek a kanaánita–hettita népek Elő-Ázsia harcias törzsi pogányságát képviselték, a héberek bontakozó törzsi monoteizmusával szemben (mely egyébként még jó ideig maga is pogány elemekkel vegyül); a hagyomány megvilágításában úgy tűnik, hogy bennük a nomád zsidóság – Babilónia és Egyiptom, tehát a politeizmus fejlettebb, városi formái után – először kerül szembe a többistenhit megtelepült, de provinciális, barbár formáival, hogy azután

csak jóval később találkozunk a klasszikus-humanista politeizmussal, Athén és Róma hitével. A pogánysággal való találkozás ezért egyelőre inkább az anyagi, mint a szellemi erők koncentrációját kívánja és mérkőzését jelenti Izrael számára. (Látni fogjuk, hogy barbár keleti formái a zsidóság *tömegeire* hatnak jobban, míg a Nyugat civilizált pogánysága, Athén és Róma légköre majd a zsidó *elitet* fogja magával ragadni.) De ehhez a történelmi perspektívához a mai kutatás valami igen lényegeset tesz hozzá: a zsidóság, mint minden nép és minden gondolat, történelmi fejlemény, hosszas evolúció eredménye. A zsidó monoteizmus lassan, fokként, primitív törzsi formákon át bontakozik ki a kanaánita politeizmusból, égitestek, állatformák, helyi istenek, ősök kultuszából, főként e politeizmus *formáiból*, melyeket talán még akkor sem vet le egészen, mikor belső tartalma már monoteista irányzatú, s mikor ez a belső lényeg immár visszavonhatatlanul elválasztja Izraelt a rokon népektől. Addig – békében és háborúban egyaránt – közös levegőt szív velük és szinte ugyanannak a különös keverékkultúrának osztályosa, mint ők.

A kultúrvilág, mely Kánaánban a honfoglaló zsidóság elé tárul s melynek, mint mondtuk, jó ideig maga is részese, valóban a legtarkább és legzűrzavarosabb: katonai és földműveskultuszok, természetimádás, emberáldozat, állatkultusz, szerelmi rítus keresztezik itt egymást a legcsodálatosabb összevisszaságban. Legelterjedtebb Baál napisten kultusza; ő az, akit az ekroni filiszteusok Baál-Zebub, a moabiták Baál-Peór, az ammoniták Milkom vagy Moloch, a föníciaiak Melkárt néven imádnak. Mellette ott trónol a szír–kanaánita Astarte vagy Istár, az ég királynője, a termékenység-istennő, akinek kultusza a Közép-tenger teljes partvidékén elterjedt, s később Görögországba és Rómába is utat talál, a Kybele- és Magna Mater-rítusok formájában. Ott van az asszír Marduk (Meródak), akit a babiloniak Bél néven ismernek; ott a filiszteus Dágón, az ég- és tengeristen, akit a babiloniak Ea néven tisztelnek; vagy a kanaánita Hadad, aki a szír Rimmónnal, a babilon Rammannal azonos, ott az ammoniták Ammánja, a moabiták Kamósa, a hettiták Szutkuja és még sok egyéb. Életmódjában már majdnem valamennyi törzs eltávolodóban van a nomadizálástól, s városi települések, szentélyek, erődök köré csoportosul.

*

Mind e népek és rítusok közül a szorosan vett kanaánitákkal kerül a zsidóság először közvetlen érintkezésbe. Mikor a zsidó törzsek

Józsua vezetésével a Jordán felé indulnak, ez a nép még nem készült fel a háborúra. A Jordántól nem messze állott megerősített városuk, Jerichó; ezt az erődöt a zsidó sereg ostrom alá fogja s hétnapi várívás után betörve falait, birtokba veszi. Ezzel indul meg a tulajdonképpeni hadjárat. Ekkor már egész Kánaánban elterjedt a híre, hogy az újonnan megjelent harcias nép el akarja foglalni az országot régi birtokosaitól és ki akarja űzni a bennszülötteket. A gyengébb törzsek erre a hírre meghódnak, s önként bebocsátják a zsidó csapatokat városaikba és falvaikba; az ellenszegülőket a zsidók véres harcokban legyőzik, egy részüket elűzik, más részüket alattvalóik gyanánt hagyják meg földjükön.

Hosszú, súlyos küzdelmek árán veszik birtokukba a zsidó törzsek Kánaán földjét, mely ilyen módon „Izrael országává” (Erec Jiszróel) válik. A honfoglalók felosztják maguk között az országot: mindegyik törzs részt kap belőle, azoknak kivételével, melyek a Jordán túlsó felén maradtak, mint Rubén és Gád. Az ország közepét Efrájim és Manasse törzsei szállják meg; a déli területeken Júda és Benjámin, az északiakon Naftáli, Asér, Jiszáchár és Zebulon osztoznak. Csak Lévi törzse nem kap birtokot, s külön, „földnélküli” életet folytat a többi törzsek között; belőle kerülnek majd ki a nép papjai. Ez az osztozkodás nagyjában véget ért még Józsuá idejében, annak a vezérnek korában, akinek működését a Kr. e. 1200 és 1100 közötti időre tehetjük, s akit a múlt századi bibliakritika a zsidóság első történeti alakjának ismert el. Az ő halála után a zsidó törzseknek jó ideig nincsen közös vezérük, hanem mindegyik külön vezetőt vagy *bíró*t választ és annak kormányzata alatt él. Ezt a széttagoltságot felhasználják az ellenséges népek és be-betörnek a zsidó területre, hogy régi birtokukat visszafoglalják; ezért már korán szokásba jött, hogy ilyen támadások visszaverésére több törzs szorosabb szövetségben, közös vezér alatt egyesüljön.

Az ilyen vezéreket a nép hőroszoknak, hősöknek (gibbór) nevezte, s az ő vezetésük alatt lelkesen összefogott az ellenséges népek leküzdésére, a már birtokba vett ország újból meg újból való meghódítására. Ez a hőskor kb. Kr. e. 1030-ig tartott; a jelentékeny haditetteket, híres népi hősöket megörökítő krónikák egész sora szól róla s ezek az elbeszélések mintegy a zsidóság „naiv eposzát” alkotják, Józsuá korától Dávid király koráig.

Közöttük első helyen áll *Debóra* története. Palesztina északi részébe, ahol a Naftáli törzs telepedett meg idegen népek közepette, Sziszera kanaánita hadvezér hadserege élén szorongatni kezdi a zsidó

lakosságot, mely erre tömegesen menekül Efrájim törzsének megerősített városaiba. Efrájim hegyvidékén él ekkor Debóra, a „prófétanő”, egy Isten nevében szónokló és bíraskodó lelkes asszony, akinek felhívására az efrájimbeliek haddal sietnek szorongatott északi testvéreik segítségére. A hadsereg élére Debóra a Kedesből való Bárakot („Villám”) állítja hadvezérül; a sereg Debórával együtt Sziszera ellen vonul, a kanaánita sereget szétverik; a menekülő ellenséges hadvezér futás közben egy elszánt kénita asszony kezétől pusztul el, Debóra pedig ujjongó dalban örökíti meg népe győzelmét. Ez a himnikus ének, melyet a történetírás az 1250 körüli időre datál, egyike a zsidó irodalom legrégebb nyelvemlékeinek.

Egy másik történet *Gideon* hőstettét beszéli el. Pusztai nomádok áradata lepi el a zsidók földjét, melyen a termés és jószág egyaránt odavész. A Manasse törzséből való Gideon vezetése alatt jelentékeny csapat gyűlik egybe ellenük: a félénkeket maga a vezér küldi haza. Háromszáz vitéz marad mellette, ezekkel fényes győzelmet arat, kiűzi a nomád rablókat az ország területéről, a felajánlott királyi méltóságot azonban szerényen elhárítja azzal, hogy Izrael fölött egyedül Istent illeti a királyi hatalom.

Jefta (Jiftách) történetét beszéli el egy harmadik história. A Jordán-parti pásztortörzsek vezetője, a gileádi Jefta, a szomszéd ammonitákkal folytat háborút, s azt a meggondolatlan fogadalmat teszi, hogy ha győztesen tér haza, ami házából legelőször elébe járul, égőáldozatul hozza Istennek. Valóban győzelmet is arat, és elsőnek egyetlen leánya siet üdvözlésére. Atyja szerencsétlen fogadalmának hallatára az erős lelkű leány elszánja magát az önkéntes halálra, sőt maga bátorítja kétségbeesett atyját; a tragikus áldozatot be is mutatják, miután a leány előbb két hónapig társnőivel együtt elsíratta ifjú életét a hegyek között. Így követelte az a kezdetleges és barbár formáiból még alig-alig bontakozó hitbeli fanatizmus, mely e korban Izrael egész környezetét áthatotta, s mely még magában Izraelben sem tudott az emberáldozat maradványaitól egészen elszakadni. Később e primitív hagyományok a zsidóságban mind jobban elhomályosulnak, majd teljesen nyomuk vész.

A Dán törzsbeli *Sámson* a hőse egy negyedik krónikának. A tengermenti déli tartományokat új ellenség, a filiszteus szorongatja. Ez a valószínűleg krétai eredetű nép ekkor Palesztina és a tengerpart meghódítására indult; már elfoglalt több várost (Gázát, Askalont és másokat) s szinte korlátlan ura lett Dán és Júda területének. A bikaerejű Sámsonban azonban egy időre félelmes ellenfelük támad a

filiszteusoknak. Több helységből egymaga űzi ki őket; egyszer háromszáz üszköt hordó rókával pusztítja el a vetésüket, más alkalommal, mikor Gáza városában körülzárják, pusztá kézzel kiemeli a város kapuit sarkaiból. Nem bírnak vele másképp, mint hogy végül is megnyerik szövetségesül a hős kedvesét, a filiszteus származású Delilát. Ez megtudja, hogy Sámson ereje dús hajzatában lakozik, s egy alkalommal, meglepve a hőst álmában, levágja haját, azután a tehetetlenné vált embert ellenfelei kezére juttatja. A filiszteusok megvakítják és láncra verik Sámson; de egy ízben, mikor a nép mulatságára templomukba hurcolják a gyűlölt és megalázott ellenséget, Sámson végső elkeseredésében még egyszer erőt kér Istenétől, s magára dönti a pogány templomot, melynek romjai alatt együtt pusztul el a filiszteusok ezreivel.

Említsük meg végül, hogy ugyancsak a bírák korába helyezi vissza a hagyomány Ruth könyvét, a későbiblikus novellairodalomnak ezt a remekét, e csodálatos falusi idillt, melynek naiv és üde varázsa ma éppúgy rabul ejti az olvasót, mint harmadfélezer évvel ezelőtt.

Saul és a zsidó királyság megalakulása. A próféta

A filiszteusok hódításaikat egyre jobban kiterjesztik. Már Középső-Kánaánt, Efrájim törzsének területét is leigázzák, s mintegy ötven évre uraivá lesznek Palesztina nagyobbik részének. Ez időben Siló városában áll a zsidó szentély, „Jahve sátra”, a szent frigyládjával, melyet addig a zsidó törzsek minden vándorútjukon magukkal hordoztak. Éli, a silói szentély papja egyúttal bírja is a Középső-Kánaánban lakó törzseknek. Ismételten felhívja a népet az idegen hódítók elleni szabadságharcra, de agitációja nem mindig jár eredménnyel. A filiszteus hódítók egy alkalommal már magába Silóba is betörnek, szétrombolják a szentélyt és elrabolják a frigyládat; az öreg főpap ezeket a lesújtó eseményeket nem bírja túlélni, belehal. A szorongatásnak ebben az idejében váratlanul feltűnik egy ifjú ember Lévi törzséből, *Sámuel* nevezetű, aki Éli főpap mellett nevelkedett, s utána örökébe kellett hogy lépjen. Sámuelet (akinek fellépését a Kr. e. 1050. év tájára tehetjük), a nép „prófétának” nevezte, mint afféle váteszi képességgel megáldott, rajongó férfit, aki Mózes törvényének szellemében él és ebben a szellemben oktatja a népet is; látnok (rói),

aki előtt nincs titka a jövőnek. Éli halála után Sámuel egyúttal bírónak is lesz és ebben a tisztségben a filiszteusok ellen kell vezetnie híveit. De nem érez magában hadvezéri elhivatottságot, s minthogy körülötte egyre általánosabb lesz az a nézet, hogy a szétszakított törzseket csak egy erős uralkodó keze tudja egyesíteni – mert nyilvánvaló, hogy csak fejedelmi hatalom teremthet olyan erős zsidó hadsereget, mely az országot az idegen hódítótól megszabadítja –, a nép vénei összegyűlnek Sámuelnél és felszólítják, hogy állítson élükre királyt, aki majd vezérük lesz a harcokban. (Talán már a vallási kultusznak bizonyos fokú centralizációjára is gondolnak, melyet a király, mint egész népének képviselője, könnyebben megvalósíthat egyes vezéreknél és papoknál.) Ez időben érkezik a prófétához egy fiatal falusi birtokos, egyszerű, kemény és naiv katonaember, a gibeai *Saul*, Benjámin törzséből, aki a hagyomány szerint atyja elveszett barmainak keresése közben útmutatásért fordul Sámuelhez. A próféta felismeri benne a hivatott hadvezért s egyúttal Izrael elhivatott királyát. Saul valóban lelkesen élére áll a hadseregnek és fényes győzelmet arat a Jábés-Gileád várost ostromló ammonitákon. A nép Izrael megszabadítójának tekinti a fiatal hőst és mikor Sámuel népgyűlést hív össze Micpába, hogy itt Saul fejedelemmé választását keresztülvigye, a sokaság egyhangúlag kikiáltja győzelmes vezérét Izrael királyának – az első zsidó királynak. Így alakul meg (1030 körül) a zsidó királyság Palesztinában, politikai és háborús szükség nyomása alatt, az erőkoncentráció és egységes vezetés követelményeként, hogy ennek a feladatának, legalább egy évszázad tartamára, nagyjában eleget is tegyen. Saul városa, Gibeon egyúttal az új királyság székhelyévé lesz.

Az új király uralkodása (1030–1010) szinte mindvégig a filiszteusokkal és a be-betörő pusztai népekkel, elsősorban az amalekitákkal folytatott küzdelmekben telik el. Saul végül is belefárad az örökös háborúskodásba, s mindjobban erőt vesz rajta a csüggedt komorság, a melankólia. Kedélybetegsége ellen azt a tanácsot adják, hogy muzsikáltasson magának valamelyik udvari emberével, és a szórakozásban keressen enyhülést. A hagyomány szerint így kerül az udvarhoz egy művészi készségű s rendkívüli képességekkel megáldott ifjú ember Júda törzséből, egy betlehemi pásztorfiú, akinek *Dávid* a neve. Vele ismét a nép glóriával koszorúzott hősalakjainak egyike tűnik fel a szemhatáron. Mert Dávid valóban a népmesék hőseinek sokoldalú zsenialitásával lép eléünk, olyan tehetséggel, mely művészetben és háborúskodásban, leleményben és következetességben, uralkodásban és szervezésben, akaratban és cselekvő energiában egyformán

kimagaslik és első helyen áll. Nem véletlen, hogy az eljövendő messiási király álmképét őróla, a sokszor kíméletlen és aggály nélküli, de mindig messzire tekintő és nagyvonalú államférfiről mintázta a népfantázia. Falusi pásztorfiú, akit az írás szerint még az ősz Sámuel szemel ki isteni sugallatra a betlehemi Jisáj fiai közül s aki mint kedvelt hárfajátékos és énekes nyer alkalmazást a király udvarában. Itt csakhamar nélkülözhetetlenné lesz Saul számára; mulattatói szerepéből pedig rövid idő alatt kinő, hadi vitézsége révén. A filiszteusok egyik rettegett erejű vezére, Góliát, egy alkalommal gúnyosan ócsárolja a zsidó csapatokat, s kérdi, van-e köztük, aki vele párviadalban meg merne mérkőzni, hogy szolgájává tegye. Saul kihirdeti ezt a felhívást s hozzáteszi, hogy aki legyőzi a filiszteus vitézt, annak jutalmul odaadja leánya kezét. Dávid, a pásztorfiú és énekes jelentkezik erre a feladatra és az Urat híva segítségül, parittyájával leteríti az óriást, és tulajdon kardjával oltja ki életét. A filiszteusok megfutnak, és Dávid csapatával diadalmasan tér haza. Zsidó nők vonulnak elébe és ujjongó énekkel, körtáncsal köszöntik az ifjú hőst: „Saul ezernyi ellenséget győzött le, Dávid azonban tízezernyi!” A győzelemnek Saul is örül, de lelkét mindjobban elhomályosítja a féltékenység; az ifjú hadvezért már nyilván több szeretettel övezi a nép, mint magát a királyt. Dávid elnyeri feleségül Mikhált, a király leányát és szoros barátságot köt fiával, Jonatánnal is. De magával Saullal nem élhet többé békességben. A meghasonlott lelkű király nemsokára nyíltan üldözni kezdi, mert azzal gyanúsítja, hogy a királyi méltóságra tör. Egy dührohamában dárdáját veti Dávidra és majdnem megöli vele. Az ifjúnak menekülnie kell az udvartól. Hosszú ideig bujdosik Saul elől néhány barátjával a sivatagban és a szomszédos területeken. Saul hiába veszi úzóbe, nem tudja elfogni. Ugyanekkor új háború tör ki zsidók és filiszteusok között; a zsidó sereget Saul és Jonatán vezetik. A filiszteusok Gilboánál véres győzelmet aratnak s az ütközetben király és királyfi életüket veszítik. A gyász hír hallatára Dávid is megszaggatja ruháit és maga siratja el a halottakat: „Ó jaj, mint estek el a hősök! – Saul és Jonatán, a kedveltek és drágák, elválaszthatatlanok életben és halálban! – Ó jaj, mint estek el a hősök!”

Akik Dávid katonai tehetségét megismerték, tudják, hogy csak ő léphet Izrael trónjára. Egyelőre csak saját törzse, Júda ismeri el uralkodónak; itt, Júda területén, Hebron városában üti fel szállását. A többi törzsek egyelőre Saul fia, *Isbaál*, mint jogszerű trónörökös mellé állanak. Többéves testvérharc után Isbaál orgyilkos kezeknek esik áldozatul és a nép egyértelműleg elismeri Dávidot uralkodónak. A

törzsek vezetői Hebronba gyűlnek és megkoronázzák Dávidot Izrael királyává (Kr. e. 1010-ben).

*

Sámuel az első jelentős próféta Mózes után. „Próféta” (nábi) néven a nép sokáig azt a szentéletű, rajongó férfit érti, aki jövődőt mond, varázsigékhez ért és esetleg isteni parancsok hirdetésével a népet helyes útra igazítja. De a név értelme nemsokára megváltozik, kimélyül. Próféta az a látnok lesz, az a harcos ige-hordozó, az Úr szavának tolmácsa, aki az erkölcsi igazság csorbíthatlan győzelmét, a bűn bukását, a jó megigazulását, Ción igazság útján való megváltását, a Messiást és birodalmát hirdeti, egyszóval Isten országát („Malchut Somájim”) a földön. Isten országa: ez a megfogalmazás aránylag késői, a politikai élet hanyatlásának korából való, de maga a gondolat régi, és csakhamar középponti ideája lesz a zsidóságnak.

A próféták munkássága történeti szempontból hármas irányú: rekonstruálják és újraértelmezik a zsidó múltat, mely az ő megmintázásukban jut a nép öntudatába, s indul szélesebb távlatok felé; megteremtik a zsidóság szigorú erkölcsi monoteizmusát és szellemi istenhitét, elnyomva a politeizmus minden maradványát s a múltból-hagyományból is tervszerűen kifejtve minden ilyen irányú törekvést; és végül feloldják a zsidóságot, nemzetből emberiséggé.

Sámuel az első próféta Mózes után; s mily jellemző, hogy a hagyomány az ő szájába, a királyság megteremtőjének szájába adja azt az intő beszédet, mely először támadja a királyság intézményét, mely, még meg sem alakult az új államforma, máris óvja a népet annak veszélyeitől és káraitól. Valóban, alig szilárdul meg a zsidóság politikai élete, megszólal a zsidó lelkiismeret hangja, kezdettől fogva a felhördülő tiltakozás az élet igazságtalanságai ellen –, kezdettől fogva a külső hatalom, a politikai berendezkedés ellen is! Mert Sámuel után hosszú sora jön a nagy Elégedetleneknek és Felháborodottaknak, az ostromozóknak és javítóknak, Náthántól és Élijáhútól a négy klasszikus mesterig (Jezsajás, Jeremiás, Ezékiel, Babiloni Névtelen), a „kis prófétáktól” Jézusig. Költők, akik sohasem hízelegnek: akik a zsidó királyt Izrael megrontójának fogják nevezni (mint Áchábot Élijáhú), a királyságot magát Istentől való elszakadásnak (mint Hósea), akiknek intelmeit az uralkodók feldühödve vetik tűzbe (mint Jeremiásét Jójákim), akiket mint hazaárulókat megveretnek és börtönbe vetnek; akik nyíltan megvetik hazájuk politikai szövetségeit és szövetségeseit

(mint Jezsajás Egyiptomot), vagy nyíltan hirdetik az uralkodó hatalommal szemben, hogy „szolgálatok a babilon királynak” (mint Jeremiás); látnokok, akik (mint a Babiloni Névtelen) ki merik mondani, hogy „minden nemzet – tehát a mienk is! – csak vízcsepp, porszem és fűszál az Úr előtt, egyedül az Ő szava állandó”, akik a „minden országok fölött egyetlen, egynevű Istent” fogják hirdetni (mint Zakariás); génuszok, akik (mint Jézus) végül felismerik, hogy az ő országuk nem e földről való. Valamennyien az igazi istenszolgálat elsőbbségét fogják hangoztatni a politikai szervezet érdekei felett; s lesznek, akik nemcsak a rítust tartják majd hiúnak, hanem alapjában támadják meg a zsidóság politikai, sőt nemzeti egzisztenciáját is az egyetemes isteni igazság érdekében. (Hiszen még a legsajátosabban nemzeti, még az önvédelmi háborúk is mind kevésbé számíthatnak rájuk.) A zsidó népi kiválasztottság hite tulajdonképpen itt virágzik ki, s egyúttal itt dől meg, helyesebben itt finomul egy új, szellemibb misszió tudatává. Egyetlen hivatásunk, hogy Istent szolgáljuk, s az igaz Istent megismertessük az emberiséggel; életünknek csak azért és csak annyiban van jogosultsága, amennyiben e hivatásunkat teljesítjük. A gondolat ereje természetes és határtalan; az emberi közösségeké véges és erőszakos. Hiába siratja el Jeremiás a pusztuló Júdát; a seb fáj, mert a mi sebünk –, de a zsidó állam, úgy ahogyan volt, bálványimádással és bűnökkel fertőzötte, nem kellett a prófétáknak. Ción ne a zsidóság, hanem a emberiség központja legyen; ám éljen a nemzet, ha benne Isten igazsága él, de vesszen a nemzet, ha az igazság így kívánja! Mit is jelent a nemzet, még ha a mi nemzetünk is? Isten több mint a nemzet, több mint a zsidóság, Isten az egész emberiség közös igazságában él. (Ne feledjük, hogy ez a felismerés egy kicsiny, ellenségek közé ékelt nemzet öntudatában érik meg.) Így teszi meg majd a zsidó szellem a próféták tanításaiban azt a döntő lépést, amely a nemzeti vallástól az emberiség vallása felé visz, amely egyetlen közösség hitét egyetemes emberi hitté tágítja. Ennek az egyetemessé válásnak természetesén súlyos ára volt: a zsidóság itt a maga zárt lényét adja fel lassanként, s a próféták küzdelmeit is a nemzetük valóságos és ideális léte közötti feszültség okozza: ezek a költők beteljesítik s ugyanakkor legyőzik magukban a nemzetet. Jónás már pogányoknak fog prófétálni, Jób drámája már nem is zsidó környezetben játszódik és kérdései a legáltalánosabbak. Igen, ennek a kitágulásnak félelmesen nagy ára volt: mert hiszen lehetett-e a szigorú rituálét, lehetett-e magát az államot fenntartani Jezsajás és Zakariás, a Babiloni Névtelen és Jézus élveivel? Azokkal az elvekkel, amelyek az

áldozatot és a böjtöt, később az étkezési törvényeket nyíltan lényegtelennek, a háborút, a kényszert, az ítélkezést lehetetlennek deklarálták, s helyettük az alázatot, a szeretetet, a „tiszt szívet”, a szabadságot, a személyes és magát áldozó „lélekben való istentiszteletet” hirdették? A mózesi törvényhozásnak, amely a zsidóságot elkülönítette, kiemelte, körülhatárolta, szerves betetőzése csodálatos módon épp a próféták tanítása, amely a zsidóság különállását feloldotta egy egyetemes, erkölcsi létére eszmélt, „megváltott” emberiségben; előbb nemzetet kellett teremteni, amely a gondolatot hordozza, azután a gondolatban feloldani a nemzetet.

A próféták így módon az élő lelkiismeret a zsidó szervezetben; ha épp a legnagyobbak működését nézzük, azt kell mondanunk, hogy kérlelhetetlenségében sokszor az öngyilkosságig menő lelkiismeret. Hangja az idők folyamán egyre erősebbé lesz –, egészen az állam felbontásáig. Próféta, azaz erkölcsi ideál és a politikai nemzetállam ideálja egyazon népi töből fakadtak, de egyre jobban elváltak egymástól és végül szembekerültek egymással. Aki a próféta s vele kapcsolatban a zsidó politikum történetét figyelemmel kíséri, látni fogja, hogy a zsidóság – ha nemzeti akaratát lelke legmélyebb hangjával azonosíthatjuk – az erkölcsi ideál kérlelhetetlen követelésével, a formák és korlátok felbontásával önmaga bomlasztotta fel államát, mert az államot, mint mesterséges emberi elhatárolást, egyre inkább az isteni igazsággal ellentétben álló, erőszakos szervezetnek érezte. Az emberi lelkiismeretnek ilyen messzemenő – a politikai öngyilkosságig menő – következményeit, még ha ez a lelkiismeret az egész emberiséget gyökereiben érintette is meg, egyetlen nemzet sem vonta, nem vonhatta le a zsidóságon kívül; a próféta nemcsak a zsidó nép legmélyebb hangját, de az életben való hontalanságát is jelentette. Öngyilkosság, amely egyúttal fennmaradást, halhatatlanságot, örök életet hozott a zsidóságnak; tragikus magafelemésztés örök célok nevében. Mindez nem változtat a tényen: a szervezet életének sokszor az az egyetlen és legfőbb hivatása, hogy ilyen lángoló és perzselő lelkiismeretet világra hozzon, – még akkor is, ha félelmes parancsait nem képes mindenben követni, mert hiszen élni akar és az élet durvább törvényeinek van alávetve.

Dávid, Jeruzsálem királya

Az új uralkodó egyik legjelentékenyebb tette, hogy új fővárost teremt Júda hegyén: Jeruzsálemet. Eddig ezt a kis várost idegen nép, a jebusiták népe lakta, amely telepét az idők folyamán erőddé építette ki és elzárta a szomszéd júdabeliek elől is. Dávid elfoglalta a várost és erődjét a Sión hegyén, s az ettől kezdve a „Dávid városa” nevet viseli. Így lett a zsidó királyság fővárosává a kis Júda-földi település, amely arra volt hivatva, hogy ettől az időponttól kezdve, évezredes távlatokba nyúlóan a földkerekség leghíresebb városa, a „szent város” legyen. Dávid nemsokára ide hozatta át a frigyládát, amely Éli és Sámuel ideje óta mostanáig egy eldugott városkában állott; itt Jeruzsálemben külön sátor fogadta magába, egészen addig, amíg maga a templom, Jahve isten nagy temploma felépült.

Mint hadvezér, Dávid eddigi sikereit továbbiakkal gyarapította; erős hadsereget teremtett és véres háborúkat viselt a Palesztina területére betörő népekkel. Kiűzte a filiszteusokat a zsidó városokból és leszorította őket a déli határokig; ismételten legyőzte Moábot, Ammont és Edómot a keleti határokon, sőt hadserege Damaszkuszba, Aram, azaz Szíria fővárosába is benyomult. Így valamennyi szomszédja meggyőződhetett róla, hogy Palesztinában erős és jelentékeny zsidó királyság van alakulóban s ezzel országának külső viszonylatokban jó időre békét szerzett. Belül azonban nem ültek el a nyugtalanságok, sőt középpontjuk, fő fészük éppen a király családja lett.

Korának szokása szerint Dávid is többnejű volt; első feleségét, Mikhált, Saul leányát, akit már említettünk, mások követték, s e házasságokból több gyermek származott. Már Jeruzsálem királya volt Dávid, amikor elvette egy tisztjének, Uriásnak feleségét, Bátsébát, akit erőszakosan elszakított férjétől. Mint a Bibliából ismeretes, ekkor történt, hogy Nátán próféta elment Dávid udvarába, és ott a szegény ember bárányáról szóló híres példázattal keltette fel a király lelkiismeretét s térítette bűnbánatra. A hagyomány szerint a próféta azt is megjósolta ekkor, hogy Dávidot a családi szerencsétlenségek sora fogja érni büntetésül – s ez a jóslat csakhamar tragikus módon beteljesedett. Valóban, a családi viszályok korán megkezdődtek s nem akartak véget érni a királyi családban. Dávid különböző házasságaiból származott fiai szakadatlan harcban állottak egymással. Először két idősebb fia, Amnón és Absalom között tört ki a viszály, akik különböző anyáktól származtak. Amnón meggyalázta becsületében Absalom húgát, Támart, mire Absalom haragjában bosszút esküdött bátyja ellen: lakomára hívta magához és itt orvul megölette. A gyilkos, atyjától való

félelmében elbujdosott, ígéretekkel maga köré gyűjtötte az ország elégedetlen elemeit, akik Dávid kormányzatának megbuktatására törtek, s nemsokára nyíltan pártot ütött atyja ellen. A nép így két részre szakadt; jelentékeny tömegek álltak a pártütő királyfi mögé, akit Hebronban már királlyá kiáltottak ki, s vezetése alatt megindultak Jeruzsálem ellen. Dávidot mélyen megrendítette és lesújtotta Absalóm lázadása. Családjával és a hadsereg egy részével együtt elhagyta Jeruzsálemet, s a főváros utcáin összeverődött tömeg tanúja lehetett annak a tragikus látványnak, amint az öreg király menekülni kénytelen birodalmi székhelyéről. Ez alkalommal a szentély papjai a frigyládaival együtt szintén követni akarták a menekülő királyt, Dávid azonban Isten akarátában való megnyugvását hangoztatva, maradást parancsolt rájuk. Apa és fiú háborúja, amely ily módon az országot két pártra szaggatta, csakhamar a polgárháború méreteire nőtt. De a döntés nem késett sokáig. Joáb, Dávid hadainak fővezére, üzőbe vette Absalóm seregét és Efrájim erdejében ütközetre kényszerítette. A királyfi embereit szétverték s az ütközetből menekülő Absalómot maga Joáb ölte meg. (A hagyomány szerint a királyfi dús hosszú haja menekülés közben fennakadt egy fa ágain; így érték utol és így esett áldozatul üldözőinek.) A felkelést csakhamar az egész országban elnyomták, de maga ez a véres győzelem még jobban megviselte az agg királyt. Absalómot jajongva siratta el és önhalálát kívánta.

A nyugalom pedig ezzel még távolról sem tért vissza Dávid királyságába. Több törzs szövetkezett a király hatalmának megdöntésére, mert Dávid törzse, Júda, nagy fiának uralkodása alatt kétségtelen elsőbbséget élvezett a többiekkel szemben. Dávid csapatai Joáb vezényletével városról városra jártak, hogy a felkelést elnyomják; de ha ideig-óráig győztek is, a békességet nem sikerült többé egészen helyreállítaniok, és az öreg királynak nem adatott meg, hogy békén hunyja le szemét. Már életében megindult a küzdelem a királyi családban a trónutódlás kérdése körül. Bátséba királyné saját fia, Salamon számára akarta a koronát megszerezni, de az idősebb testvérek egyike, Adonija pártot szervezett ellene, és ezzel magát kiáltatta ki királynak. Maga a király, halálos ágyán, Bátsébával egyetértve, kedvelt fiát, Salamont jelölte ki utódjául s amikor a nagy uralkodó nemsokára meghalt, a nép rövid ideig tartó pártharcok után valóban Salamont ismerte el Izrael királyának (Kr. e. 970 körül).

Salamon királysága és a szentély

Az ifjú király nagy és külső támadások ellen biztosított birodalmat örökölt atyjától. Zsidó „nagyhatalomról” kétségkívül sohasem lehetett szó; de a zsidó *impérium* rövid virágkorának nyilván ez a béke és biztonság vetette meg az alapját. Persze nem véletlen, hogy ez a pihenés épp egy időre esett a keleti nagyhatalmak történetében beállott szélcsenddel. A népnek nem kellett többé szakadatlan háborút viselnie a környező népekkel, s a békés munkának szentelhetette erejét. Valóban, Salamon negyvenéves uralkodása alatt alattvalói nyugalomban éltek, „mindenki szőlőskertjében, fügefája alatt”. Első helyen a földmunka állott, a mezei gazdálkodás, azután az ipar és kereskedelem. A király szövetséget kötött a szomszéd föníciaiakkal, az ókor e legkiválóbb kereskedő- és gyarmatosító népével, amelynek két híres tengerparti kikötővárosa, Tyrus és Sidon, ekkor már a keleti mediterrán világ kettős kereskedelmi gócpontja volt. Tyrus és Sidon föníciai kereskedői voltak az ébredező zsidó kereskedelemnek is nevelői, mentorai. Zsidó és föníciai kereskedő gyakori vendége a tengereknek; fürge hajóikon messzi világtájakig eljutnak („ofiri aranyflotta”) s távoli partvidékekkel cserélnek árukat. Az egyiptomi uralkodóházzal Salamont házassági kötelék fűzte össze: egyik felesége az egyiptomi fáraó leánya volt. Ez a kapcsolat is fokozott összeköttetést jelentett; Palesztina egy időre a Kelet szellemi vérkeringésének fő áramába kerül. Úgy tűnik, hogy amint Dávid katonanépet, Salamon inkább kereskedő- és művésznépet akart faragni alattvalóiból. A zsidó uralkodó híre csakhamar messze földön elterjedt, s mindenütt úgy emlegették, mint korának legbölcsebb emberét. (Ő lesz az arab regék Szulejman ben Daudja; gyűrűjét, trónját, mágikus tehetségét a népmesék opálos füzére fonja körül s alakja Európában még a reformáció korának népkönyveibe is alászáll, mint az uralkodói bölcsesség szimbóluma.) A hagyomány szerint távoli országokból jöttek udvarába, hogy példázatait és oktatásait hallgassák. (Sába királynőjének látogatása!) Világszerte ismertté lett például az az ítélete, amelyet a gyermekét vitató két anya híres esetében hozott, s amelyben mintegy pszichológiai útmutatást ad a bírónak a vitázó felek jó- vagy rosszhiszeműségének helyes felismerésére. Mint korának minden uralkodója, Salamon is nagy súlyt helyezett a külső pompára; székhelyét nagyszerű építkezésekkel fejlesztette, s Jeruzsálem az ő idejében lett reprezentatív fővárossá, díszes királyi rezidenciával, palotákkal, középületekkel. De mindezeket megelőzte a nagyszerű

szentély, amelyen zsidó és föníciai munkások, rabszolgák ezrei dolgoztak. A hegyekben ezerszámra fejtették a követ, a cédrusfát Libanon erdeiből szállították Jeruzsálembe; Salamon szövetségese és barátja, Hiram föníciai király a legkitűnőbb építészeket küldötte Tyrusból és Sidonból s ezeknek vezetésével, zsidó munkaerők révén emelkedett fel a szentély, kívül kőből, belül cédrusfából, aranyozott faragványokkal és faldíszekkel. Az épület középpontjában ott állt a nagy égőáldozatok céljára szánt oltár, s legbelül, egy félhomályos csarnokban a Szövetség ládája. Az ország minden részéből tódult ide a nép, főként a nagy ünnepek, mint Pészach és Szukót idején, sőt távoli országokból is eljöttek a szentély és a királyi paloták megcsodálására.

Mégis, magának a népnek túlságosan drága árat kellett fizetnie fővárosa és királyi háza ragyogásáért. Gazdag és szegény egyaránt súlyos adók alatt roskadozott, emberek ezreit hajtották a legsúlyosabb munkára. Földmunka és ipar nemsokára elszegényedett és az elégedetlenség mind szélesebb rétegekben harapódzott el. Ezt az elégedetlenséget használta fel egy királyi hivatalnok, az Efrájim törzsebeli *Jeróbeám* s heves agitációt kezdett Salamon ellen. Melléje állott egy próféta is, a silói *Achija*, aki rosszalta a király pazar életmódját s megbuktatására törekedett. A hagyomány szerint ez a próféta egy alkalommal, amikor Jeróbeámmal találkozott, tizenkét darabra szaggatta a trónkövetelő köntösét, s ebből tíz darabot nyújtott oda neki e szavakkal: „Tíz törzs fog elszakadni Salamon királyságából, s ezek téged kiáltanak ki királyukká.” Valóban, Jeróbeám már előkészítette a fölkelést Efrájim törzsében, amikor a király, még idejekorán, tudomást szerzett a lázadásról s parancsot adott a pártütő megölésére. Jeróbeám ekkor Egyiptomba menekült s ott maradt Salamon élete végéig.

A király halála azután káoszba döntötte az egész birodalmat. A trónt Salamon fia, *Rehábeám* örökölte; Jeróbeám azonban visszatért Egyiptomból, és Efrájim törzsének élére állva, nyíltan kibontotta a lázadás és elszakadás zászlaját. A nép vezetői királyválasztó gyűlésre sereglettek össze Szichem városában s az odaérkező Rehábeámnak leplezetlenül feltárták a helyzetet: Salamon súlyos igája után csak úgy lehet a királyuk, ha könnyít a terheiken. Rehábeám azonban gőgösen és méltatlankodva kijelentette, hogy „atyja igáját még súlyosabbá teszi nyakukon”. Erre az efrájimbeliek kikiáltották a szakadást: „Mi közünk is van Dávid házával?” Hozzájuk csatlakozott további kilenc törzs: ezek Jeróbeámban látták vezérüket és királyukat; a legitim örökösödést, Rehábeám uralmát csak Júda és Benjámin törzse ismerték

el. A zsidó királyság ily módon Kr. e. 930-ban rövid virágzás után két birodalomra szakadt: egy északká és egy délire, „Izrael (eredetileg Efrájim) királyságára” és „Júda királyságára”.

A kettévált birodalom: Izrael királysága (Kr. e. 930-720). Az északi próféták

A tíz törzsből álló Izrael királysága magába foglalta Észak- és Középső-Palesztinát, tehát a régi birodalom nagyobbik felét. Első uralkodója, mint láttuk, *Jeróbeám* volt, aki Szichemet választotta székhelyéül, Efrájim területén. De tartania kellett tőle, hogy alattvalóinak jelentékeny része rendszeresen fel fogja keresni a jeruzsálemi szentélyt, tehát az ország régi fővárosát és ott Rehábeám híveinek sorába áll. Ezért elhatározta, hogy saját királyságának területén két szentélyt emel: egyiket a birodalom szívében, Bét-Él („Isten háza”) városában, a másikat Dánban, az ország északi részében. Mindkét helységet régebbi kultikus emlékek jelölték ki erre a szerepre. Meg kell gondolnunk, hogy e korban a zsidó rítus még távolról sem egységes, s hogy a Jahve-hit alakuló monoteizmusába még egy sor „idegen”, Baál-kultuszhoz kapcsolódó elem vegyül. Így nem lehet meglepő, ha Jeróbeám szentélyépítő vállalkozása is együtt jár a kultusz sajátos, retrográd változásaival. Mindegyik templomba aranyból öntött borjúsobrot állítanak, s a király elrendeli, vagy legalábbis megengedi ezeknek hivatalos tiszteletét. Ez az intézkedés kétségkívül az alsóbb köznépnek tett engedmény volt, amelyet a legjobban befolyásoltak a környező kultuszok, vagy talán még a legkevésbé vált el szomszédjaitól s amely a legnehezebben értette meg egy láthatatlan és ábrázolhatatlan Isten kultuszát. De ezzel elkerülhetetlenül együtt járt, hogy Izrael országában csakhamar megkezdődött a lakosságnak a környező pogány népességgel való fokozott összevegyülése. Különösen a föníciaiakkal ment könnyen és gyorsan a barátkozás. *Ácháb* király uralkodása idején (Kr. e. 870 körül) a Szichemhez közel eső Sómrón lett az északi birodalom fővárosává; ezt az újonnan alapított várost a király nagyarányúan kiépítette, valóságos második Jeruzsálemet fejlesztett belőle. Itt, az új központban idegenek is nagy számmal laktak, főként föníciaiak és arameusok. Izebel királyné, *Ácháb* neje, maga is a föníciai uralkodó leánya volt, s természetesnek

látszott, hogy Sómrónba magával hozza és meghonosítja hazája hagyományos szokásait. Az uralkodópárt idegen papok serege vette körül, s a Baál-kultusz mindjobban elharapódzott. A felsőbb osztályok között általános szokássá vált különböző istenek egyidejű kultusza: ugyanakkor, amikor a zsidó Jahve-kultuszban részt vettek, tisztelték Baált s a föníciai–kanaánita Astartét is.

Ebben a zűrzavaros és kusza helyzetben azonban feltűntek a nép között emberek, akik világosan felismerték, hogy a többisten-kultusz, a pogányokkal való összevegyülés, s a tisztább hagyományok elfeledése menthetetlenül romlásba visz népet és országot egyaránt. Ennek a felfogásnak újból egy próféta adott kifejezést, a Jordán menti Tisbi városából való *Élijáhu* (Éliás) vagy *Illés*, aki nemsokára nyíltan fellépett az udvar és az előkelők végzetes politikája ellen. Sómrónban hirdetni kezdte, hogy a király és királyné rossz útra vezetik a népet. Izebel felháborodott e támadásra és szigorú büntetéssel akarta sújtani Élijáhut és barátait, akik „a zsidó Isten (vagyis Jahve) prófétáinak” nevezték magukat. Közülük sokat elfogtak és megöltek, mások futásban kerestek menekülést; Élijáhu azonban helytállott: menedéket talált a Jordán vidékén, ahol a hagyomány szerint egykor hollók táplálták, és a Szináj-sivatagban, ahol valaha Mózes tanította népét a tíz ígére. Bujdosása közben időről időre felkereste Sómrón városát és itt újabb feddő beszédekkel kelt ki a király és királyné ellen. Erre pedig bőséges alkalmat nyílt, mert a királyi pár mindig újabb meg újabb erőszakossággal háborította fel a közvéleményt. Ilyen volt többek között Nábót földműves esete, akinek szőlőskertje a királyi palota közelében terült el; ezt a telket a király mindenáron meg akarta szerezni, s amikor tulajdonosa nem volt hajlandó lemondani róla, Izebel hamis tanúk segítségével halálra íteltette király- és istenkáromlás címén; a szerencsétlent megkövezték s birtoka a király tulajdona lett. Élijáhu erre felháborodottan támadt Áchábra, mint valaha Nátán Dávid királyra: mert megöletett egy ártatlan embert és elrabolta annak igaz birtokát, úgymond, Isten azzal fogja büntetni, hogy Nábót véres halálának helyén fog kiomlani az ő és a házanépe vére is. Ácháb sorsa azután, a hagyomány szerint, igazolta a próféta jóslatát. Háborút viselt Bár-Hadad, Aram királya ellen, aki a környező területek meghódítása után Izrael országát is el akarta foglalni. Kétszer hiába fogták ostrom alá az aramiták Sómrón városát, harmadszorra azonban (851-ben) legyőzték Ácháb seregét, és a király maga is elesett az ütközetben. Vérrel borított szekéren, haldokolva szállították fővárosába, s valóban

ott lelte halálát a királyi palota mellett, ahol egykor az igazságtalanul elvesztett Nábót szőlője terült el.

Izabel azonban túlélte férjét s Ácháb halála után fiával, *Járómmal* együtt vitte az ország kormányzatát. Élijáhu időközben meghalt (a néphit szerint tüzes szekéren, élve szállt az égbe), s utána tanítványa, *Elisa* próféta folytatja a küzdelmet a sómróni királyi ház ellen. Rábeszéli egy hívét, *Jéhu* csapatvezért, ezt a zsidó condottiere-t, hogy katonái segítségével fossa meg Ácháb utódait a tróntól, s maga legyen Izrael királya; de meg kell ígérnie, hogy megsemmisíti az országban Baál kultuszát, s kizárólagos érvényre emeli a zsidó rítust, Jahve tiszteletét. Jéhu azután (841-ben) véres katonai erőszakkal valósítja meg tervét: kiirtja Ácháb egész családját és a Baál-kultusz híveit az ország területén. Uralma alatt tovább folyik az aramitákkal való háború, s ezek a küzdelmek töltik meg, váltakozó szerencsével, fia és unokája uralkodásának idejét is. (A moabitákkal folytatott küzdelmek nagyérdekű emléke *Mésa* moabita király feliratos köve Jórám és Jéhu uralkodásának idejéből, amelyet körülbelül 70 éve fedezett fel a régiségtudomány Palesztinában.)

Csak rövid időre köszönt be még egyszer, mintegy búcsúzóul a béke Izrael országába, egy emberöltővel később. *II. Jeróbeámnak*, Jéhu dédunokájának közel félszázados uralkodása alatt sikerült békét teremtenie birodalmában (785–743). Rövid, utolsó fénykor ez, külsőséges fénykor, a jólétnek és a nyugalomnak végső, délibábos derengése. Mint valaha Salamon Jeruzsálemet, Jeróbeám is nagyszerű építkezésekkel díszítette Sómrónt; többek között a királynak is épült egy téli és egy nyári palotája. A föníciaiakkal és más külső népekkel folytatott kereskedelem újra megélénkült. Sokan gazdagodtak meg, a jólét s vele a nagyúri életmód, pompás épületek, bútorok, arany- és elefántcsont-díszítések, drága kehnek, bő élelmiszerek, borok, fűszerek fényűzése szinte általánossá vált; az előkelő zsidó nők luxusa egyenesen közmondásos ebben az időben. És ez a fényűzés szinte mindenütt elpuhulást, az erkölcsök meglazulását vonta maga után. A gazdagok többnyire erőszakos eszközökkel szereztek vagyonukat, gazdálkodásuk, életmódjuk együtt járt szegény munkásaik elnyomásával és kihasználásával, nem riadtak vissza az uzsorától sem, s szegény adósaikat könyörtelenül tönkretették, sokszor földönfutókká vagy rabszolgákká aljasítva őket. Rossz termésű években előfordult, hogy az élelmiszerárusok súlyos kamatra kölcsönözték a kenyeret, s amikor adósaik nem tudtak fizetni, zálog fejében elvették földjeiket és szőlőiket. Még a templomok papjai között is lábra kapott a

nyerészkedés és élvezethajhászás. A nép igazi szellemi vezetői a próféták voltak, akik elkeseredett, lángoló beszédekben fakadtak ki az általános romlottság ellen, s megjósolták, hogy ez az életmód a zsidó nép biztos bukásához vezet.

Közülük e korban (760 körül) legjelentékenyebb *Ámós*, egy júdeai városkából származó, egyszerű pásztoreMBER, aki Bét-Élbe, az I. Jeróbeám alapította szentély székhelyére érkezve, megütközéssel látta a városlakók erkölcstelen életmódját, s kemény prédikációkban dorgálta meg őket, megjósolva, hogy bűneik miatt el fognak pusztulni. „Mert lábbal tapossátok a szegényeket – mondotta a gazdagoknak –, azokban a díszes kövekből épült házakban, amelyeket felépítetek, nem ti fogtok majd lakozni, hanem idegenek!” – „Ti pedig – dörögte oda a fényűző nőknek –, akik megraboljátok a szegényt, elkergetitek a koldust, akik dőzsöltök és részegeskedtek –, eljön a napja, hogy fogságba, száműzetésbe hurcolnak benneteket!” – Rámutatott, hogy Júda királyságában tisztább élet folyik, mint Izraelében és kíméletlenül megjósolta a birodalom bukását. A bét-éli szentély egyik papja csakhamar feljelentette Ámószot a királynál, hogy egyszerű júdeai ember létére fenyegető beszédekkel rémíti Izrael országának népét s rátámadt Ámószra, hogy Bét-Élben ne merjen többé mutatkozni, hanem Júdeába menjen, ha prófétálni akar.” Nem vagyok próféta, sem prófétának fia – felelte Ámós. – Szegény pásztor vagyok és fügefák ültetője; de az Úr elszólított juhaim mellől és megparancsolta, hogy prófétáljak az ő népének, Izraelnek...”

II. Jeróbeám halála után súlyos megpróbáltatások ideje következett az országra. A keleti határokon megerősödött Asszíria királysága, az új nagyhatalom, és Palesztinára nézve ismételten végzetesnek bizonyult az a tény, hogy Asszíriának és Babilóniának, e két félelmes világhatalomnak az Egyiptom és a Földközi-tenger felé vezető országútján feküdt, s így, mint valóságos kis ütközőállam, útjában állt e roppant impériumok terjeszkedésének. Világpolitikai szempontból ezért kellett elpusztulnia százötven éven belül Izrael és Júda országának egyaránt. Asszíria ebben a korban már javában terjeszkedett nyugat felé, minden útjába eső kisebb országot felszívott vagy eltaposott, s már eljutott Izrael birodalma határáig. A Kr. e. 8. század derekán azután megindult Észak-Palesztina meghódítására. A Jeróbeámot követő gyenge uralkodók kénytelenek voltak behódolni *III. Tiglat-Pilezer* asszír királynak (745–27). Egy újabb próféta, *Hósea* ezekben az időkben már tisztán látja, hogy Izrael népe nem tud majd ellenállni a győztes asszíroknak. Sómrón királyai azonban végső,

elkeseredett kísérleteket tettek arra, hogy a környező kis országokkal szövetségben, ellene szegüljenek az asszír támadásnak. Hasztalan; seregeik egyre-másra vereséget szenvedtek. Tiglat-Pilezer először az ország felét hódította meg, s csakhamar ezerszámra küldötte a zsidó hadifoglyokat idegen országokba; később utódjai, *Szalmanasszár* és *Szárgón* három évig ostromolták Sómrón erődjeit s végül is elfoglalták a fővárost. A győztesek irgalmatlanul jártak el: lerombolták Sómrónt és a környező helységeket, lakosaikat pedig elűzték vagy magukkal hurcolták Nyugat- és Közép-Ázsia távoli birodalmaiba. (Valószínűleg ekkor – és a babiloni fogság idején – kerültek zsidók Perzsia, Turkesztán, a Kaukázus, India és Kína területére is.) A lerombolt, felperzselt zsidó városokba és falvakba asszírok és más idegen népek települtek, új lakosok, akik idővel összevegyültek az izraelbeliek maradványaival és a ma sajátságos keveréknépnek vetették meg az alapját, amely később samariabeliek vagy samaritánusok néven szerepel a történelemben. Így bukott el az Északi Birodalom, Izrael királysága, mintegy 200 éves fennállás után, 720-ban a keresztény időszámítás előtt, az asszír hódítás eltipró súlya alatt.

Júda királysága a babiloni fogságig (Kr. e. 930–586). Jósiás reformja

Az a két évszázad, amely alatt Izrael királysága fennállott, sokkal nyugodtabban telt el Dél-Palesztinában, Júda királyságának területén. Itt egyetlen dinasztia uralkodott, a Dávid házáé, s nem váltakoztak oly szakadatlan nyugalanságban a különböző uralkodócsaládok. Háborítatlanul és szilárdan állott Jeruzsálem, a főváros, középponti szentélyével, amely köré a nagy zarándokünnepeken az egész országból összegyülekeztek a zarándokok. Aram és Asszíria harcias birodalmaitól is messzebb esett ez a terület, s ezért nem kellett szakadatlan harcok kereszttüzésben állania, mint Izrael országának. Salamon fia, Rehábeám idejében betört ugyan az országba Sisak (Sesonkh) egyiptomi fáraó hadserege s ostrom alá fogta Jeruzsálemet, meg egyéb városokat, de Rehábeám adóval s ajándékokkal megváltotta országát a hódítóktól, s azok csakhamar visszavonultak. Mikor Sómrónban Ácháb uralkodott, *Jósáfát*, Júda királya vele szövetségben háborúskodott az aramitákkal, s a két király házassági kötelékkel is

szorosabbra fűzte szövetségét: Ácháb leánya, Atália, Jósáfát fiának, *Jórámnak* nejévé lett. De amikor az új királyné, hazája szokásai szerint, Sómrón divatját követve Jeruzsálemben is kezdte meghonosítani a Baál-kultuszt, a nép fellázadt ellene, összetörte a Baál-szobrot, és magát a királynét is meggyilkolta. Később már nem mint szövetségeseiket, hanem mint viszálykodó vetélytársakat látjuk egymás oldalán Júda és Izrael fejedelmeit, sőt volt idő, amikor háborút viseltek egymás ellen. S midőn az asszírok már Sómrónt ostromolták, majd véget vetettek Izrael országának, a júdeai királyok nem siettek szorongatott északi testvéreik segítségére; *Ácház*, Júda királya, meghódolt Tiglat-Pilezer előtt s ezzel megóvta országát az Izraeléhez hasonló pusztulástól. Ez az a korszak (a Kr. e. 8. század utolsó évtizedei), amelyben Júda országa szinte akaratlanul belevonódott a nagy birodalmak politikájának, a keleti világpolitikának hálózatába. Asszíriának, Egyiptomnak mint utolsó „idegen” (bár már nem független) földrajzi tényezővel kell vele számolniuk. Itt is, mint Izrael országában, a fokozott jólét jeleit mutatja ez az időszak. A felsőbb osztályok utánozni kezdik a szomszéd idegen népek életmódját. Gazdag és szegény között ugyanolyan mély szakadék tárul fel, mint kevéssel előbb Izrael országában, és a próféták, akik itt is szellemi vezérei népüknek, érzik, hogy szociális katasztrófa fenyeget. Heves tiltakozást vált ki belőlük, amikor Ácház asszír szokásokat kezd meghonosítani Jeruzsálem társadalmi és vallásos életében. A kor legnagyobb alakja, *Jezsajás* próféta (Ézsajás, Ámóc fia), akinek működési idejét a 740 és 700 közötti időszakra tehetjük, s aki közel állott Jeruzsálem felsőbb társadalmi köreihez, grandiózus beszédeiben feltárja e társadalmi osztályok erkölcsi hibáit, s a király személyét éppoly kevéssé kíméli, mint főhivatalnokait, az országnagyokat. „Mily paráznává és könnyelművé lett Jeruzsálem egykor hű városa! Valaha igazság és becsületesség lakoztak benne, ma pedig gyilkosok! Fejedelmei romlott emberek, rablók cinkosai, akik mohón nyúlnak a megvesztegetés után, hajszoják a pénzt, az árvának nem adják meg jogát, és nem hallgatnak az özvegy jajszávára... Minek is jöttök, kérdi az Úr, az én templomomba, minek hoztok nekem áldozatot? Nem tudok imádkozni hallgatni, hiszen kezeitek telve vannak vérrel! Tisztuljatok meg, szakadjatok el bűneitektől, tanuljatok jót tenni, keressétek az igazságot, segítsetek az elnyomottakon, adjátok meg jogát az árvának, szálljatok síkra az özvegyért!” Különös haraggal fakad ki „Ción leányai”, Jeruzsálem asszonyai ellen, akik csak könnyelmű piperére és hivalkodásra gondolnak, s nem jut eszükbe, hogy a szűkölködő

ugyanakkor élelem és ruházat híján nyomorog. Beszédeiben nemcsak korának hatalmas körképe tárul fel előttünk, hanem a messiási álom első halhatatlan víziója is.

Jezsajás Ácház király ellen is síkraszállt, szemére hányva asszírbarát politikáját és asszír szokások iránti előszeretetét. „Asszíria csak vessző Isten kezében, amellyel az Úr a bűnös népeket sújtja; te azonban a vesszőtől félsz, és nem attól, aki kezében tartja.” Épp ezért bizonyos elégtételt érezhetett Jezsajás, amikor Ácház halála után (700 körül) fia, *Hizkija* (Hizkijáhu, Ezékiás) került a trónra, aki a kormányzatot a mózesi hagyományok és a próféták szellemében igyekezett vezetni. Az új király eltiltotta és üldözte a bálványimádást országa egész területén, összetörette a bálványszobrokat, leromboltatta az oltárokat (bámót), amelyeken nekik áldoztak, és legalább nagyjában helyreállította a régi istentiszteletet a jeruzsálemi szentélyben. Itt ünnepelte maga a király is a fő ünnepeket, együtt a néppel, amely az ország minden részéből összesereglett ilyenkor Jeruzsálem falai között.

Súlyos gondot okozott az uralkodónak, milyen módon szabadítsa meg országát az asszír hatalom súlyosodó terhétől, amelyet atyja magára vállalt. Asszíriában ekkor *Szanhérib* ült a trónon, ez a harcias uralkodó, aki tervbe vette minden, Mezopotámia és Egyiptom között elterülő ország meghódítását. Hizkija szövetséget kötött ellene az egyiptomi fáraóval, megerősítette Jeruzsálem védőfalait, s tőle telhetőleg felkészült a védelemre, ellenséges betörés és ostrom esetén. Szanhérib minderről tudomást szerzett, és amikor hadba vonult Egyiptom ellen, követeket küldött a zsidó királyhoz azzal a követeléssel, hogy adja át Jeruzsálemet az asszír csapatoknak. A követek a városon kívül, az erődítmények tövében ütötték fel sátraikat, mialatt a falakról megrettenve figyelte őket Jeruzsálem lakossága. Az egyik követ gúnyosan felkiáltotta hozzájuk az asszír király üzenetét Hizkija számára: Kire akar voltaképp támaszkodni ő ellenében? Talán Egyiptomra, erre a tört nádszálra, amely megsebzí a kezét a reá támaszkodónak? – Azzal kerekén felszólította őket az átadásra. A király megdöbbenésében Ézsajás tanácsát és támogatását kérte s a próféta Isten közeli segítségével nyugtatta meg az aggódó királyt. Valóban, csodálatos fordulat következett: híre jött, hogy Szanhérib hódító útjáról visszafordult, mert pestis tizedelte meg csapatait, és menekülésszerűen kellett visszatérnie Asszíriába.

Hizkija fiában, *Manassében* nem talált folytatásra atyja műve; az ifjú király életmódjában és felfogásában inkább nagyatyjára, Ácházra emlékeztetett. Alatta újból elharapódzott a bálványimádás, magában

Jeruzsálemben is oltárok épültek Baálnak és más isteneknek, s az áldozás ezek előtt éppúgy szokásban volt, mint magában a szentélyben. Közülük Molochot (a föníciai Melkártot), mint ismeretes, gyermekáldozattal tisztelték, nem riadtak vissza az Astarték erotikus szolgálatától sem – s mind e kultuszok körül és keretében szinte egyetlen folyamban áradott be a környező népek szokás- és erkölcsvilága, mindenekfölött Asszíria szellemi befolyása. Csak Manassénak és fiának, *Ámonnak* halála után (630 táján) foglalta el Júda trónját egy nagy koncepciójú reformátor, aki végre hivatva volt rá, hogy érvényt szerezzen a próféták tanításainak: *Jósiás* (Jósijáhú).

Ez az uralkodó, mondhatjuk, betetőzte Hizkija művét: prófétai segítséggel megalapozta a Törvény, a Tóra kizárólagos uralmát Júdeában. A hagyomány szerint egy napon a jeruzsálemi szentély egyik eldugott sarkában egy írástekercset találtak, mely Mózes törvényeit és beszédeit tartalmazta. Elvitték a királyhoz, aki megdöbbenve ismerte fel, hogy Mózes törvénykönyve, melyet a népnek követnie kellett volna, de mely szerint mindeddig nem élt, magában foglalja azt a legsúlyosabb büntetést is, mely a törvény megszegőire vár, s mely Izrael országán már be is teljesedett: a nép elveszti országát, ellenséges népek foglalják el azt, s magának Izraelnek száműzötten kell élnie idegen országokban. Minderről a próféták világosították fel a királyt, s hozzátették, hogy immár Jeruzsálemet is Sómrón sorsa fenyegeti, ha nem tisztul meg idejekorán az idegen kultuszoktól. – A mai kutatás álláspontja szerint a mózesi törvénynek e „megtalálása” csak múltba kapcsoló, múlttal igazoló megfogalmazása a *megszerkesztésnek*, a Törvényismétlés vagy Deuteronomium megalkotásának, mely Mózes ötödik könyve néven lett ismertté, s Mózes óta első, korszakos reformját jelenti a zsidó vallásnak, szociális és erkölcsi törvényhozása révén. Bárhogyan is történt, kétségtelen tény, hogy Jósiás keresztülvitte e prófétai szellemben koncipiált, de ezentúl Mózes nevéhez fűzött törvény teljes elismertetését, energikusan fellépett az idegen kultuszok és papjaik ellen, eltörölte a Baál-kultuszt, s mikor egy hatalmas jeruzsálemi népgyűlés keretében Mózes Tóráját deklarálta követendő alaptörvénynek, egyúttal Jeruzsálemet emelte a Jahve-tisztelet egyetlen és legfőbb központjává. Mindez Kr. e. 620 körül, talán 623-ban vagy 621-ben történt –, tehát a zsidó állam életének szinte utolsó napján.

E nagy jelentőségű reform kidolgozásában és keresztülvitelében már kétségtelenül nagy szerepe volt egy újabb hatalmas prófétaegyéniségnek, *Jeremiásnak* (működött 628 és 586 között). Egyike azoknak a géniuszoknak, akik népük minden nyomorúságát

mélységesen átérzik, s minden erejükkel odahatnak, hogy megmentseik testvéreiket a saját hibáik felidézte szerencsétlenségtől. Egy ideig áthatotta a bizakodás, hogy Júda országa ezentúl a Törvény útján marad, s kiküszöböli magából a mind égbekiáltóbb társadalmi igazságtalanságokat. Ez azonban csakhamar hiú reménynek bizonyult, annál is inkább, mert közben a külső katasztrófáknak egész láncolata szakadt a szerencsétlen országra. A hatalmas asszír birodalom, meghódított és hűbéres népeknek-államoknak e félelmes komplexuma, bomladozni kezdett, s mindenekfölött Egyiptomban, régi riválisában támadt veszedelmes ellenfele.

Néko (Néchó) fáraó, felhasználva Asszíria belső zűrzavarait, maga akarta elhódítani a bomladozó birodalom egy részét, és Júda földjén át az Eufrát felé vonult. Jósias féltette országát ettől az átvonulástól és ellene szegült, sőt fegyveresen is megütközött az egyiptomi csapatokkal Megiddónál; serege azonban véres vereséget szenvedett, s maga a király is elesett az ütközetben (608-ban).

A megiddói ütközet egy időre Egyiptomot tette Júda urává. A fáraó Jósias idősebb fiát, *Jójákimot* ültette a zsidó trónra, akiben kész eszközt látta. Valóban, Jójákim keveset törődött népe súlyos helyzetével, s legfőbb gondja az egyiptomiak adójának behajtása, az egyiptomi helytartó rendeleteinek keresztülvitele volt. Jeremiás ekkor kétségbeesett intőbeszédekben fordult a király és Jeruzsálem arisztokráciája ellen; többek között a központi szentélyben is szót emelt ellenük, és azt hangoztatta, hogy ha az ország vezetői nem térnek igazabb útra, Jeruzsálem nagy szentélye nemsokára éppúgy romba dől, mint valaha Siló kis temploma Sámuel próféta idejében. Az udvari párt erre elfogatta Jeremiást, s vakmerő beszéde miatt halállal bűnhődött volna, ha barátai és hívei idejekorán meg nem szabadítják.

Az asszír birodalom sorsa néhány év alatt megpecsételődött; a nagy impérium darabokra hullott szét, s helyében egy új mezopotámiai nagyhatalom támadt: az újbabilóniai királyság, mely *Nebukadnecár* uralma alatt (605–562) csakhamar magához ragadta a vezetést, 597 körül. Egy döntő szíriai ütközetben a babilóniai csapatok legyőzték a fáraót, s kiszorították Egyiptomot egész Palesztina területéről. Jójákim egy Nebukadnecár-ellenes szövetség létrehozásán fáradozott, Jeremiás azonban figyelmeztette, hogy minden küzdelem hiábavaló, mert fel kellett ismernie, hogy Babilónia gyors ütemben emelkedik a Földközi-tenger partvidékének leghatalmasabb vezérállamává. Jójákim nemsokára meghalt s trónját 18 éves fia, *Jójákin* foglalta el Jeruzsálemben. Nebukadnecár csapatai csakhamar megjelentek a város

előtt, mire az ifjú király anyjával és tisztjeivel együtt kivonult elébe, hogy kíméletet kérjen városa számára. Nebukadnecár azonban elfogatta, és családjával, valamint Jeruzsálem előkelőivel együtt Babilonba küldte fogolynak, Jeruzsálem királyává pedig Jójákim öccsét (Jójákin nagybátyját), *Cidkijáhút* nevezte ki, akinek örök hűséget kellett fogadnia a babilon király iránt.

Hét év múlt el, amely idő alatt Cidkijáhú megtartotta esküjét és hűséges helytartója volt Nebukadnecárnak; hét év múltán azonban nem bírta tovább vállalni hivatalát, s beszüntette az adófizetést. Ennek hírére nyomban nagy babiloni hadsereg indult Júdeába, elfoglalt minden útjába eső várat és erődöt, s végül ostrom alá fogta Jeruzsálemet is. A főváros lakossága megsokszorozódott a menekülők révén, akik kisebb városokból és a környékről idefutottak, abban a reményben, hogy Jeruzsálem bástyái dacolnak majd az ostromlók erejével. Valóban, a megerősített falak több mint egy évig kibírták az ostromot, de az ostromlottak, akik közéjük voltak zárva, nem bírták tovább a megpróbáltatást. A városban csakhamar kifogyott az élelem, s irtózatossá vált az éhség. Holttestek lepték el az utcákat, gyermekek jajongása hallatszott mindenfelé. „Többen voltak az éhség halottai, mint a kardé.” Az elcsigázott védőerő ereje lassanként kimerült; az ostromlók végül is benyomultak, s gyilkoltak, raboltak, gyújtogattak mindenfelé. Maga a szentély is áldozatul esett a lángoknak. Cidkijáhút, aki elmenekült Jeruzsálemből, szökése közben elfogták, s rabul vitték Nebukadnecár elé, aki megvakíttatta a szerencsétlen uralkodót. Ezrével küldték a zsidó foglyokat Babilonjába; Jeruzsálem pusztává romhalmazzá lett. Így következett be az első szentély lerombolása, Jeruzsálem első nagy pusztulása, 586-ban a keresztény időszámítás előtt.

A füstölgő romok között ott gyászolt, ott jajongott Jeremiás próféta, akinek jóslatai és intelmei tragikus módon beteljesültek: „Ó, mily magányosan maradt a népes város! Özveggyé lett, akinek nincs vigasztalója!” A prófétát, akiről köztudomású volt, hogy előre látva népe katasztrófáját, óvta Júdea hatalmasait a babiloniak elleni háborútól, Nebukadnecár megkímélte és szabadon engedte; egyik barátja, *Gedalja* herceg (nászi) pedig a babilon király parancsára Júdea kormányzója lett, és Micpában, Jeruzsálemtől nem messze ültette fel székhelyét. De a zsidó királyságnak ez a kis, töredékes roncsa sem maradhatott fenn sokáig; Gedalja, mint az idegen hatalom helytartója ellen összeesküvést szöttek a megmaradt zsidó tisztek, és zsoldosaikkal megölették. Ekkor Jeremiás, honfitársainak egy jelentékeny csoportjával együtt, elhagyta a pusztává lett országot, és Egyiptomba

költözött. Itt, Egyiptom földjén támadt a nagy babiloni számkivetés (galuth) mellett a második zsidó száműzött-kolónia. Nebukadnecár nem sokkal utóbb (585) egy végső, elkeseredett népfelkelést legázolva, még egyszer végigpusztította Júda területét, s ez alkalommal újabb ezreket hurcoltatott külföldi fogságba. A nép maga szétszóródott, elporlott, szertezüllött, – de az üldözöttek jelentékeny részének még megadatott később, jobb időkben, hogy viszontláthassák szerencsétlen hazájuk földjét.

Zsidó élet a Biblia korában

Abban a korban, mikor a zsidóság saját földjén, Kánaán, illetve Izrael országában élt, a földművelés volt a zsidó tömegek fő foglalkozása. „Saját kertjében, fügefája alatt ülni” –, ez volt az életideál, ezt tartotta a nép a legszebb, legboldogabb életmódnak. A nép vezetői, a régi zsidó történelem főszereplői, jelentékeny részben ebből a földműves- és gazdaosztályból származtak: így Saul és Dávid, Elisa és Ámós próféták. A földművesélet, a mezei gazdálkodás kereteihez alkalmazkodtak az év ünnepei is: Pészach, a tavaszünnep (a kalászás ünnep), melyen a gabona növekedése kezdődik, Sebuóth, a nyárünnep, az aratás kezdete és Szukkóth, az őszi ünnep, a betakarítás és szüret ünnepe. Ezek a falusi földművesünnepek csak a későbbi időkben alakultak történelmi és vallásos jellegű ünnepekké; Pészach az Egyiptomból való kivonulás s egyúttal a rabszolgaságból való felszabadulás, Sebuóth a Tóraadás, a Szináj-hegyi kinyilatkoztatás, Szukkóth pedig a pusztai vándorlás, a sivatagi sátorlakás emlékünnepevé. A zsidó családnak minden héten egy pihenőnapja volt: a szombat, vagyis pihenés napja. „Hat napon át dolgozz, a hetedikén pihenj” – így szól az egyik szent parancsolat. Ennek a szombattörvénynek szinte felmérhetetlen hatása volt a teljes zsidó gazdasági és szellemi életre: még az egyszerű zsidó is arra fordította ily módon életének egy hetedrészét, hogy szellemi igényeit kielégítse, és erőt gyűjtsön a további munkára.

Nagyobb városokban a kereskedelem is gyakori foglalkozás volt. A kereskedelmet, mint láttuk, föníciai szomszédaitól tanulták a régi zsidók. Eleinte ugyan idegenkedtek tőlük, és egy régi közmondás azt tartotta, hogy „a föníciai (vagy kanaánita) hamis mérleget tart a

kezében, és szívesen megcsalja vevőjét”; de lassanként eltűnedezett ez a kereskedelemtől való idegenkedés. Még pénzzel is kereskedtek: gazdagok kamatra adtak ki pénzüsségeket, s nemegyszer kíméletlenül jártak el szegény adósaikkal szemben. A Tóra épp ezért eltiltotta ezt a visszaélést: „ha pénzt kölcsönzöl szegény embernek, ne terheld meg súlyos kamatokkal; és ha zálogba veszed adósod ruháját, add azt neki vissza napnyugta előtt, mert ha nem lesz mivel takaróznia, hogyan alhatik majd?”

A régi zsidók családi élete az általános keleti életmódhoz igazodott, a törvény azonban itt is igyekezett ez életmód hibáin és hiányain segíteni. Általános volt a kétnejűség, gazdagoknál a többnejűség, de a zsidóságban korán érvényre emelkedett a monogámia. Közmondásszerűen ismeretes volt, hogy a többnejűség állandó családi viszályok melegágya, mely a férfi életét éppúgy megrontja, mint feleségeit; a kevésbé tehetős ember számára ezenkívül súlyos terhet jelentett a kettős házasságból származott gyermekek eltartása, a túlméretezett háztartás. Épp ezért a mérvadó tekintélyek korán az egynejűség mellett foglaltak állást. A törvény a családban egyenlő jogot biztosított az anyának az apával; már a tízparancsolat szülői tiszteletéről szóló törvénye is erre utal.

A vagyonosabb házak kisebb-nagyobb szolgaszemélyzetet tartottak; a rabszolgaság intézménye azonban sohasem öltött olyan arányokat a zsidók között, mint más népek életében, melyeknél a rabszolgával való bánásmód körülbelül egy színvonalon állott a baroméval. Az örökös (életfogytiglani) rabszolgaság általában tiltva volt; zsidó rabszolga 6 évnél tovább nem szolgálhatta gazdáját, a hetedik évben urának fel kellett őt szabadítania. Csak ha a szolga oly szorosan gazdája családjához tartozónak érezte magát, hogy nem akart felszabadulni, maradhatott meg tovább is szolgának, amely esetben szokásban volt őt fülénél fogva egy időre a ház ajtajához erősíteni, mintegy jeléül annak, hogy önként marad a ház szolgálatában. Tartottak idegen származású rabszolgákat is; ezek állandó rabszolgasorban maradtak, vagy eladták és csereberélték őket.

Az országnak minden szabad lakosa, s velük együtt a bevándorolt külföldi vagy „gér” is, egyenlő polgárjogot élvezett. „Ne nyomjátok el az idegent – mondja a Tóra –, hiszen ti megérthetitek az idegen lelkét, akik magatok is idegenek voltatok egykor Egyiptomban.” Minden községnek kötelessége volt a szegényekről való gondoskodás. A szegények igényt tarthattak a vagyonosabb birtokosok learatott termésének maradékára, melyet összegyűjthettek a szántóföldeken

(leket, sikhá, péá); ezenkívül a Tóra rendelkezése szerint hét évenként egyszer „szombatévet” (semita) kellett tartani, amikor minden birtokos paragon hagyta földjét és kertjeit a szegények számára, a gazdagoknak pedig nem volt szabad behajtaniuk szegény adósaik tartozását. A zsidó királynak nem volt korlátlan hatalma, mint más népeknél; despoták, zsarnokok aránylag ritkán akadtak közöttük. Kormányzati ügyekben meg kellett hallgatniuk az „öregek” tanácsát. E „senátus” mellett azonban az uralkodónak másfajta ellenőrzéssel is számolnia kellett; ha törvénytelen járt el, vagy téves politikát folytatott, a próféta kíméletlenül megdorgálta és kipellengérezte. Így tett Sámuel Saullal, Nátán Dáviddal, Éliás Áchábbal, Jezsajás Acházzal és Jeremiás Jójákimmal meg Cidkihájúval. A próféta Isten nevében beszélt és szavát annak is meg kellett hallgatnia, aki tanításával nem értett egyet.

Maga a zsidó vallás e régi korban lassan fejlődött, és lépésről lépésre bontakozott ki. Azt mondhatnók, különböző volt a nép különböző rétegeihez képest. Voltak, akiknek hite szerint a zsidó nép istene nem volt több a környező népek isteneinek bármelyikénél; más rétegekben már felismerhetőbb a tiszta monoteizmus; ezek már a világ egyetlen közös istenében, ég és föld teremtményében hisznek, aki kiválasztotta a zsidó népet, hogy ennek igaz hitét azután lassanként minden népre kiterjessze. Ennek az egyetemes Istennek eszméjét elsőnek a próféták fejtették ki a nép előtt lángoló beszédekben. Az istenhitet e próféták magasabbrendű erkölcsi tanítással kapcsolták össze; Isten szerintük mindenekfölött tiszta és becsületes életet kíván, felebaráti szeretetet, szegény és gazdag egyenlőségét, testvéri egységét az Úr előtt, akinek valamennyien gyermekei. Isten a tiszta életű embereket kedveli, nem pedig azokat, akik csak áldozatokat mutatnak be a templomokban. Ezen a téren, mint természetes is, ellentét támadt próféták és papok álláspontja között; a papság úgy vélte, hogy Istent imával és áldozattal kell szolgálni a szentélyben, amivel szemben a próféták (főként Jezsajás) azt hangoztatták, hogy Istent jótettekkel, tiszta szívvel, emberszeretettel és szociális igazsággal szolgálja az ember leginkább.

A zsidóság régi szent könyveiben – Mózes Tórájában és a prófétai könyvekben – mindkét világnézet meg van örökítve, a papi vagy kóhanita tanítás éppúgy, mint a prófétai szellem. De éppígy megtaláljuk ezekben a könyvekben az Istenre és világra, életre és halálra, a zsidóság történetére és más népek között elfoglalt helyzetére vonatkozó néphit emlékeit is. Az alábbiakban röviden ezekről szólunk.

Isten és mindenség, világ és történelem a régi zsidóság képzeletvilágában

A világ teremtésével és az első emberek életével Mózes első könyve, a Genézis (Berésith) foglalkozik részletesen. Ez a könyv a világirodalom egyik leghatalmasabb műve, melyben, mint az újabb kori kutatás kiderítette, két- vagy még többféle hagyományos szöveget szerkesztettek egybe az ismeretlen redaktorok (Jahvista és Elóhista hagyomány): távolról sem pusztán naiv legendák gyűjteménye. Ősi néphitek lecsapódása ez, az emberiség jelentékeny részében közös néphiteké, de ami benne így is magábanálló, az a megformálás grandiozitása és az egységes erkölcsi eszme köré való csoportosítás.

Hat nap alatt támadt a világ az Úr keze nyomán a semmiből; előtte sötétség volt és káosz. Magát a földet is homály és pusztaság borította, míg Isten pusztá szavával meg nem teremtette a fényt. A második napon támad az ég, a harmadikon elkülönülnek a vizek és feltűnik a szárazföld, tengerek és folyamok születnek, rétek és erdők. A negyedik napon feltűnnek a nap, a hold és a csillagok; az ötödiken madarak népesítik be a levegőt, halak a tengert. A hatodikon élőlények vegetációja lepi el a földet, s végül megjelenik az első ember. Földből teremti ezt a csodálatos lényt az Isten és élő lelket lehel beléje; majd álmában kiveszi egyik bordáját és e tagjából megalkotja mellé a nőt. Ádám, a „földből lett lény” (adámá = föld) mellett így támad Éva (Havva), minden élő ember ősanyja, világrahozója (háj = élő, élet). Így támad hat nap alatt a mindenség, melyben az élettelen természetet (szárazföld, tenger) követi a sarjadó természet (fák, füvek), ezt az élőmozgó természet (állatvilág), s végül az ember, aki a természetben uralkodni van hivatva. A Tóra e teremtéstörténethez hozzákapcsolja a szombatnap isteni eredetét, a hetedik napot, melyen az Úr a világ megteremtése után megpihent.

Az első emberpár boldogan és ártatlanul él az Éden csodálatos kertjében, melynek fái között ott virul az Élet és a Tudás fája is. A Tudás fájáról nem szabad enniök, az Úr tilalma értelmében; Éva azonban, az Edénként kígyójának tanácsára megszegi a tilalmat, s férjét is rácsábítja az isteni parancs megszegésére. Ekkor megnyílnak szemeik, megértik, amit eddig nem tudtak, felismerik meztelenségüket, és szégyenkezni kezdenek... Most már fügefalevéllal takaróznak

mindketten; régi ártatlanságuk véget ért. Mikor az Úr kérdőre vonja őket, Ádám Évára, Éva a kígyóra hárítja vétkét. De büntetésüket nem kerülhetik el: az asszonynak ezentúl fájdalommal kell szülnie gyermekét, a férfinak arca verejtékével kell élelmét megszereznie, mindaddig, míg a porba visszatér; a kígyó pedig a legmegvetettebb lesz az állatok között. A bűnbeesett embereket Isten kiűzi az Édenkertből; ezentúl kínos-keservesen, maguknak kell fennmaradásukról gondoskodniuk.

Két fia van az első emberpárnak: Káin, a földműves és Ábel, a pásztor. Káin féltékenységből megöli öccsét, és mikor az Isten kérdőre vonja gyilkosságáért, gyáván és hazugul tagad. A testvérgyilkos azzal bűnhődik, hogy egész életén át nyughatatlanul kell bolyongania. Mintha ebben a történetben már a megtelepedett földművelőnek és a nomád pásztornak az az ősi harca tükröződnék, melyet a szorosán vett zsidó őstörténet folyamán Ézsau és Jákob harcában figyelhetünk meg, s mely már bizonyos módosult formája az ember és ember, nép és nép között folyó örök háborúságnak.

De Ádámnak és Évának más leszármazottjai is vannak, s a Föld lassanként benépesül embertelen és durva nemzedékekkel. A gyengébbet kíméletlenül üldözik, mindenütt az erőszakos marad felül. Isten e bűnök láttára elhatározza az első, bűnös emberi nem kiirtását, hogy helyét igazabb emberiség foglalja el. Vízözönt bocsát a Földre, melyből csak az egyetlen igaz ember, Noé (Noah) menekülhet családjával együtt. Bárkát kell készítenie, melybe magával visz a föld minden állatfajtajából egy-egy párt. Mikor a vízözön a Földre szakad s elpusztítja a világot, ez a bárka úszik egyedül az örvények fölött; s mikor a pusztítás szörnyű műve befejeződött, és a vizek leapadnak, Noé és házanépe meg a megmentett állatok egymaguk lépnek ki az elpusztult világra, hogy azt újból benépesítsék. Az Úr ekkor megígéri, hogy nem hoz több vízözönt a földre, s Isten és ember békekötése jeléül felragyog a felhőkön a szivárvány. A vízözönnek ez a mondája a régi világ majd minden népe között ismeretes volt, de egyedül a zsidó hagyomány fűzi hozzá azt a magyarázatot, mely a romlott emberi nemzetségnek jobb emberiséggel való felcserélésére utal.

Most már Noé három fiának: Sémnek, Hámnak és Jáfetnek családjai népesítik be a földet különböző törzsekkel. Kezdetben egy nyelvet beszélnek valamennyien; de nemsokára ez a közösségük is véget ér. Bábel földjén egy égis éri torony építésébe fognak, melynek az volna a hivatása, hogy közös jeladásul szolgálva az egész emberiségnek, megóvjá azt a szétszóródástól, – de ekkor építés közben

hirtelen megzavarodik a nyelvük, egyik nem érti többé a másik szavát; a torony abbamarad, az emberek Babilonból szétszóródnak a föld egész kerekére, népekre és országokra oszlanak, melyek immár külön-külön nyelvet beszélnek, s nem értik többé egymást. (Ez az a „Bábel tornya”, melyet az újabb régészeti kutatás a babiloni „Ilu isten kapujá”-ban, az ún. borszippai toronyban keres.)

A világot benépesítő nemzetek eszerint Noé három fiától származnak: Sém-től a semiták, vagyis asszírok, babiloniak, arameusok, zsidók és arabok – Hám-tól a hamiták, vagyis egyiptomiak, etiópieiak, Afrika fekete népei – és végül Jáfet-től a jafetiták, vagyis Európa fehér népei. Maga a zsidó nép a héberek (ivrim) semita törzséből származik, s első ősatyja, „Ábrahám haivri”, már e nép legrégibb történetének kapunyitója.

*

Mindez a tradíció, melyet a Genezis könyve őrzött meg számunkra, évszázadokon, talán egy évezreden át szóbeli hagyomány formájában, ősi mondákban és legendákban élhetett tovább a zsidóság között –, míg végre elkövetkezett az írásba foglalás korszaka, hogy az emlékek e hatalmas komplexumát rögzítse. Mózes Tórájának ezek a szövegei nyilván szintén évszázadokon át készültek (a „Jahvista” krónikást Kr. e. 900 táján Júdeában, az „Elóhistát” 800 táján Izrael országában keresi a tudomány); végleges lezárásuk valószínűleg épp a babiloni fogság idején következett be.

A babiloni fogság (Kr. e. 586–536)

Jeruzsálem pusztulása után a „szent város” lakosainak legnagyobb része Babilonba került fogolynak; itt azonban nem szóródtak szét az ország területén, és nem vegyültek össze az ottani lakossággal, hanem megtelepedtek néhány városban, és zárt gyülekezetekben, községekben éltek. A száműzöttek imaházakat tartottak fenn, amelyekben időről időre összegyűltek, szent könyveiket olvasgatták, zsoltárokat énekeltek s tanítóik, prófétáik beszédeit hallgatták; ima közben pedig arccal Jeruzsálem felé fordultak, mintegy a szentélybe tekintve száműzetésük messzeségéből is. Népdalokat énekeltek, telve honvágygal és

nosztalgiával; ilyen az a híres népének is „Bábel vizeiről”, amelyet zsoltár formájában ismerünk:

Bábel vizeinél ültünk és sírtunk, megemlékezve Ciónról,
Hárfáinkat a fűzfákra aggattuk.
Foglyul ejtőink dalokat kívántak tőlünk...
De hogyan énekeljük Isten énekét idegen országban?
Száradjon el a jobbom,
Ha valaha megfeledkezem rólad, Jeruzsálem!

„Júda száműzöttjei” Babilonban kétségtelenül találkoztak „Izrael száműzöttjeinek” csoportjaival, melyeket még Sómrónból hurcoltak el annak idején Asszíria és Babilónia földjére. A két zsidó birodalom népének maradványai összeolvadtak, újra egyesültek, s belőlük jelentékeny zsidó telep támadt babiloni földön. Az emigránsok élete aránylag nyugodtan folyt; földműveléssel, kézművességgel és kereskedelemmel foglalkoztak. Néhány arisztokrata családból származó ifjú, jeruzsálemi patrícius családok leszármazottjai (aminő Dániel volt és három barátja) a babiloni királyi udvarban, Nebukadnecár környezetében élhetett. A hagyomány (melyet a mintegy 400 évvel későbbi „Dániel könyve” őrzött meg számunkra) erre az időre teszi Dániel és társai híres tűzpróbáját: Nebukadnecár rájuk parancsol, hogy hajoljanak meg a babiloni bálványkép előtt, ők azonban megtagadják ezt, mire tüzes kemencébe vetik őket. Csodálatosképpen sértetlenek maradnak, s épen kerülnek ki a tűzből, Nebukadnecár pedig döbbenve eszmél rá a zsidó Isten hatalmára, s nem kényszerít többé zsidókat bálványainak tiszteletére.

A babiloni fogság első évtizedeiben (kb. 592–570 között) működött Babilónia földjén a harmadik nagy zsidó próféta, *Ezékiel*. Még az ifjú Jójákin királlyal és a jeruzsálemi foglyok első csapatával együtt került babiloni földre, s itt csakhamar a száműzettek szellemi vezérévé emelkedett. Vigasztalta őket bánatukban, megtanította őket egy súlyos és újszerű életmód, az idegen földön való élet törvényeire s főként, hogy ez idegen földön való életben hogyan kell híveknek maradniok saját népükhöz. Leghatalmasabb példázata a csontokról szóló látomás: „Szélvihar ragadott el engem egy völgybe, mely telve volt elhalt emberek szétszórt csontjaival. A csontok egyszerre csak közeledni kezdtek egymáshoz, összeállottak, hús és bőr borította be őket, s végül lélek költözött beléjük; talpraálltak s íme lett belőlük egy sereg élő ember. Kik ezek? – kérdeztem és egy szózat válaszolt: Ez a zsidó nép.

Azt panaszzolják, hogy kiszáradt csontok ők, halott nép; Én azonban összegyűjtöm az elszórt csontokat, szellememmel feltámasztom őket, s visszavezetem országukba, ahol újra az Én népem lesznek ők!”

...Mintegy ötven év múlt el időközben. Nebukadnecár 562-ben meghalt, s utódai sokkal gyengébbek voltak, hogysem fenntarthaták volna a babiloni világbirodalmat, vagy megakadályozhatták volna annak bomlását. A különböző államoknak ez a roppant tömbje lassanként meglazult és széthullott. Felbomlásának egy új impérium felemelkedése adta meg a döntő lökést. Közép-Ázsiában egy ifjú, harcias nemzet támadt, a perzsák népe. Élükre a 6. század második felében *Kyrus* személyében nagy tehetségű vezér és államférfi került, aki egymás után foglalta el a babiloni uralom alá tartozó országokat s végül a fővárost, Babilont fogta ostrom alá. A várost erős falak védték és királya, Belsácár biztosra vette, hogy ellenállhat az ostromnak.

A királyi palotában egymást érték az ünnepélyek, és az udvar zajos orgiákban keresett feledést a háború borzalmai ellen. A legenda szerint ekkor történt, hogy Belsácár egyik nagy ünnepségén, dőzsölő vendégsereg közepette, mely a kifosztott jeruzsálemi szentély aranyedényeiből evett-ivott, a király egyszerre arra riadt föl, hogy egy csodálatos kéz titokzatos szavakat ír fel a lakomázóterem falára. Senki sem értette e szavakat, csak Dániel, a zsidó bölcs, akit előhívtak, tudta megmagyarázni ez arameus nyelvű igék értelmét: „Mené, mené tekél, ufárszin”; azaz: „megszámláltatott, felméretett és felosztatik”, – amit a próféta azzal magyarázott meg, hogy megszámlolván a babilon király napjai, mérlegre vetették bűnös cselekedeteit és birodalma felosztásra kerül az ellenséges nemzetek között. A jóslat csakhamar beteljesült: ugyanezen az éjjelen betört a városba a perzsa hadsereg és Belsácárt megölték palotájában. A győzelem után Kyrust az egész országban kikiáltották Babilónia királyává (539). A zsidó lakosság reménykedve fordult az új monarcha felé, s egy új próféta, az 586–538 közt működött nagy Babiloni Névtelen (akit II. Jezsajásnak is szokás nevezni, mert szövegeit Jezsajás könyvéhez csatolták), Isten nevében bátorító szóval fordul a zsidósághoz: „Vigasztaljátok, vigasztaljátok az én népemet! Mondjátok meg Jeruzsálem városának, hogy a megpróbáltatás ideje véget ért... Izrael népem kedvéért adtam a nagy hatalmat Kyrus kezébe; ő majd felépíti az én városomat, és megszabadítja foglyaimat.” Kyrusnak valóban kedvére szolgált, hogy a zsidók ilyen reményeket fűznek uralkodásához, s megengedte, hogy a Júda országából elhurcolt zsidó foglyok visszatérhessenek hazájukba. Rendeletet bocsátott ki, mely lehetővé tette a visszatérni kívánóknak, hogy Jeruzsálemet és

benne a zsidó szentélyt újra felépíthessék; kincstárából pénzadományokkal támogatta őket, s visszaadta a lerombolt szentély elrabolt kincseit is. A nagy visszatérés ily módon, félszázados számkivetés után ünnepélyesen megkezdődött. Tízezrek (egykorú adatok szerint több mint negyvenezen) indultak vissza Júda földjére, Jójákin egyik unokájának, *Zerubábel* hercegnek vezérlete alatt. A visszatérők ünnepi érzelmeit festi az a későbbi zsoltár, melyet a költő a visszavándorlók szájába ad:

Mikor Isten hazavezérelte Ción foglyait,
Olyanok voltunk, mint az álmodók;
Ajkunk telve volt ujjongó kacagással
És nyelvünk tele dallal.

Palesztinában pedig megkezdődött az új államalakítás, a történelemnek ez a kivételes csodája, egy nemzet feléledése halottaiból. De ez a feléledés egyúttal történelmi alakváltozást is jelentett.

Júda országa perzsa kormányzat alatt (Kr. e. 536–332). Ezra reformja

Mikor a visszatérők megérkeztek Júda földjére, elpusztult országot láttak maguk előtt. Jeruzsálemet és a környező helységeket még nem építették fel félszázados romjaikból, a tartományokban idegen népek telepedtek meg: asdódbeliek (filiszteusok), moabiták, ammoniták s a félzsidó szamaritánusok. Közöttük ott éltek a megmaradt zsidó családok, sűrűn elvegyülve, összekeveredve ez idegen népekkel, amelyeknek nyelvét is átvették.

Zerubábel herceg és Józua főpap, a hazatértek vezérei felismerték, hogy a zsidóság felélesztésére és egyesítésére legelső teendőjük Jeruzsálem és a szentély felépítése, emellett új kormányzat teremtése a feltámasztott fővárosban. Egyelőre áldozati oltárt állítottak fel a régi szentély helyén, s 520-ban megkezdték egy kis templom alapvetését, mert hiszen nagyobb, pompásabb épülethez hiányzottak az eszközeik: az elszegényedett nép nem győzte volna egy, a régihez hasonló arányú szentély költségeit. A felavatási ünnepélyre (Kr. e. 516-ban) minden városból összegyűlt a nép, a papok zsoltárokat énekeltek, a próféták

szónoklatokkal buzdították a népet; az öröm általános volt, és nem zavarhatta meg az sem, hogy az idősebb generációból voltak még, akik látták az első szentély, Salamon szentélyének pompáját s most könnyeztek az új istenháza sokkal szerényebb méreteinek, a régi ragyogás eltűntének láttára. S még ez a szerény épület is nagy nehézségek között jött létre. A szamaritánusok megjelentek Zerubábelnél, és felajánlották csatlakozásukat, a közös munkát, egy közös szentély építését. A herceg azonban elutasította őket, mert hiszen a közfelfogás szerint a szamaritánusok csak félzsidóknak számítottak. A visszautasítottak haragjukban bevádolták a zsidókat a perzsa uralkodónál, hogy felkelésre készülnek Perzsia ellen, és függetlenné akarják kikiáltani Jeruzsálemet. Az építkezéseknek így egy időre meg kellett szakadniok, s csak húsz évvel a Babilonból való visszatérés után, az első szentély lerombolását követő 70. évben kerülhetett tető alá az új templom, a „második szentély”.

Júda országának, mint a nagy perzsa birodalom egyik tartományának nem volt saját királya; uralkodó helyett a főpap, mint a zsidó vallás elöljárója és képviselője állott a nép élén. Zerubábel halála után Józsuá ben Jehócadák főpap maradt a nép egyetlen vezére, s őt fiai, majd unokái váltották fel hivatalában; az ő családja így mintegy főpapi dinasztiát alapított az új zsidó államban. Az új kormányzatnak azonban csak lassanként sikerült igazi rendet teremtenie. Jeruzsálem még nem épült fel egészen, védőfalai még nem készültek el, s az új telepeket sűrűn háborgatták be-betörő idegen bandák. Ezenkívül a zsidó törvényt egyelőre még távolról sem ismerte el a teljes lakosság; a szent könyveket aránylag kevesen (papok, próféták, tudósok) olvasták és értették. Maga a nép ugyanis már rég nem beszélte eredeti anyanyelvét, a hébert, mely lassanként afféle könyvnyelvvé finomodott s egyúttal korcsosult; helyette a perzsa birodalom általános nyelvét használták, az arameust. Mind nagyobb szüksége mutatkozott tehát annak, hogy az országban egységes rend, egységes szellem támadjon, s evégből a nép mindenekelőtt megismerje nemzeti törvénykönyvét, a Tórát, hogy életét aszerint szabályozhassa. Ez a rendkívüli feladat két nagy törvényhozói és szervezői egyéniségre hárult, akik az 5. század közepe táján érkeztek Babilóniából és Perzsiából Palesztina földjére: *Ezrára* és *Nehemiára* (Nehemiás). Velük, általuk érik meg a zsidóságban az a gondolat, hogy a nép politikai függetlensége elvesztésével, akár idegen ország tartományaként is fennmaradhat egy újszerű vallási szervezet: a „papi nemzet” formájában.

*

Azt mondhatnók ugyanis, a babiloni fogság idején kettős program alakult ki a zsidóságban. Mai történeti terminológiával „nagy-zsidó” és „kis-zsidó” programként jelölhetnők meg őket. Egyik a zsidóság kibővülését, világeszmévé tágítását írja zászlajára, s benne nem nehéz felismernünk a régi-új prófétai ideát; másik a papi néppé alakulás programja, mely kizárólagos „állami” törvényéül a Tórát ismeri el, s elmaradhatatlanul együtt jár bizonyos nemzeti bezárkózással, megszűkítéssel: benne a régi papi ideál győzedelmeskedik, – a papi ideál, mely most, az állami élet önállóságának megszűntével, egyúttal a régi zsidó politikum, az államgondolat örököse. Előbbi nem vezetett határozott életformák, külső formák kialakulására, csak a zsidóság legbelső, eszmei magvát őrizte tovább mintegy zsarátnok alatt. (Babiloni Névtelen vagy talán Névtelenek.) Utóbbi azonban képesnek bizonyult rá, hogy a zsidóságnak szét tört és szinte vigasztalan helyzetében is új belső gerincet adjon, s megteremtse körülötte azt, amit a tiszta ideál önmagában soha nem adhatott meg: az összetartó és fenntartó szervezetet. Mindkettő a fennmaradásra gondol; de a prófétai program szinte csak a lélekére, a papi program a nemzet testére is, sőt elsősorban a nemzeti realitásra. Nem véletlen, hogy ez a „nemzeti reakció”, a zsidó „ellenreformációnak” ez a megkötő mozgalma, épp purifikátorokban és restaurátorokban, tudós papokban és államférfiakban, kötött formák embereiben, Ezrában és Nehemiásban öltött testet.

*

Ezra annak a zsidó községnek, mely Zerubábel távozása után Babilóniában maradt, legkiválóbb tudósa és vezetője volt. „Ezra az írástudó” (szófé): ezen a néven ismerték, mert szenvedélyesen gyűjtötte, másolta és terjesztette a hagyományos szent könyveket, melyek ekkor már itt-ott együtt volt kéziratban. Nehemiás I. Artaxerxes perzsa király susai rezidenciájának nagy befolyású udvari méltóságaként tűnt fel, körülbelül vele egy időben. A király mindkettőjüket felhatalmazta rá, hogy Jeruzsálembe menjenek, és ott megteremtse a kormányzati szervezetet, zsidó hivatalnokok, bírák alkalmazásával, s egyúttal érvényre emeljék a zsidóság nemzeti törvénykönyvét, Mózes Tóráját.

Ezra 458-ban a babiloni zsidók jelentékeny csapatával érkezik Jeruzsálembe, ahol a szentély terére népgyűlést hív össze, lelkes beszédben új élet megkezdésére hívja fel a népet, és kiemeli, hogy ez az új élet csak Mózes Tórájának jegyében, az idegen népektől való elkülönülés szellemében indulhat meg. Azokat a zsidókat, akik nemzsidó nőket vettek feleségül, felszólítja házasságuk felbontására, s minden téren síkra száll a nép régi tisztaságának helyreállításáért. Parancsait számosan követik, és sok házban szívszaggató jelenetek között vesz búcsút a férj feleségétől, az anya gyermekeitől. A közfelfogás azonban az, hogy ezt az áldozatot meg kell hozni a zsidó nép eljövendő tisztább élete kedvéért.

Nehemiás kevéssel Jeruzsálembe érkezése után (446) védőfalat kezd építtetni a főváros köré, hogy azt megerősítse. Munkások ezrei hordják a követ a falhoz; építkezés közben sűrűn rájuk törnek a szamaritánusok és egyéb ellenséges népcsoportok, de a munkások „egyik kezében kard van” és visszaverik a támadásokat. A védőfal elkészülte után (445) Ezra és Nehemia újabb nagy népgyűlést hívnak össze; Ezra felolvas egy fejezetet a Tórából, s utána elrecitálja egy eskü szövegét, amelyet mindenkinek le kell tennie, aki Mózes törvényét követni akarja. Az ünnepélyes fogadalmat pecsétjükkel erősítik meg a családfők; így tesz esküt a nép a Tóra megőrzésére, így tesz hitet hagyománya mellett, s így lesz e szent kódexből állami törvénykönyv.

A szamaritánusok, kiket a zsidó nép elutasított magától, ekkor már külön templomot építenek maguknak a Gerizim hegyén, Szichem városa mellett. Ők is szent könyvnek ismerték el a Tórát, de szokásaik eltértek a zsidókétól, s ellenséges állásfoglalásuk később is változatlan maradt.

Júda országának újjáépülése idejében már a perzsa birodalom egyéb országaiban is élnek zsidók: így a régi Babilóniában s a szorosán vett perzsa városokban is, főként Susában (Susán), a birodalmi fővárosban. Ide helyezi *Eszter könyve*, ez az aránylag késői zsidó népkönyv, Mordecháj, Eszter és Hámán híres történetét. Ahasvérus (Xerxes) perzsa király idejében játszódik ez a történet: Hámán, a hatalmas miniszter a zsidók elvesztésére tör, zsidóellenes rendeletet adat ki a királlyal, s a perzsa zsidók között már nagy a gyász és rémület, amikor az udvarnál élő Mordecháj, akinek ifjú rokona, Eszter, nejevé lett az uralkodónak, a királyné zsidó lelkiismeretére apellál és rábírja a beavatkozásra. Eszter valóban közbeveti magát, s feltárva a király előtt saját származását, meggyőzi Ahasvérust rendeletének esztelenségéről és leleplezi miniszterének bűnös üzemek; Hámán

hatalmát ezzel megsemmisíti, őt magát vesztőhelyre juttatja. A zsidók megmenekülnek a pusztulástól, s e szerencsés fordulat öröme ünnepé avatják megmenekülésük napját, a Purim ünnepévé.

Zsidó telepek támadnak ekkor már a perzsa impérium ázsiai határán kívül is: így Egyiptomban, mely ekkor szintén része a birodalomnak. Az itt élő zsidók ama katonák leszármazottjai, akik az első szentély pusztulása és Gedalja halála idején elhagyták Júda földjét és Jeremiás prófétával együtt Egyiptom földjére vándoroltak ki. Nagy részük a Delta vidékénél is messzebb emigrált, s Egyiptom déli határvidékén, *Elefantine* városban és környékén telepedett meg. Ez a telep, mint katonai kolónia, teljes egészében része volt az egyiptomi hadseregnek. A zsidó község itt idővel kisebb templomot emelt a jeruzsáleminek mintájára, ahol a kohaniták és az áldozatok intézménye éppúgy érvényben volt, mint valaha Jeruzsálemben. A telepeseek az arameus nyelvet beszélték és ezen a nyelven leveleztek Jeruzsálemben maradt testvéreikkel is.

Papi kormányzat. A zsidó Szentírás könyveinek lezárása

Mintegy kétszáz évig tartott Júda országában a perzsa uralom. Palesztinában perzsa helytartó (pacha) székel, ki az állami adók behajtásáról s a közigazgatási rend fenntartásáról gondoskodott. Belső szellemi életükben zsidó alattvalói szabadságot és önállóságot élveztek. Minthogy legfőbb törvényül a Tórát ismerték el, azt a könyvet, melyben a nép meggyőződése a Mózesnek adott isteni törvényt látta: szinte természetesen következett ebből, hogy az igazi hatalom a szellemi vezérek, a jeruzsálemi szentély főpapjainak kezében volt. A Cádók-családban, mely Józua ben Cádóktól, az új szentély első főpapjától származott, apáról fiúra szállott e méltóság. A papfejedelem mellett ott állott a vének tanácsa, mellyel a főpap a községek ügyeit megvitatta. Nagy befolyásuk volt a kormányzatra a tudósoknak vagy írástudóknak (szófrim) is, kiknek hivatása abban állott, hogy a népnek a Tóra törvényeit magyarázzák. Vének és írástudók együtt alkották a nagy néptanácsot, melynek neve „Nagy Gyülekezet” volt s mely a kormányzat legfőbb ügyeit intézte, illetve vitatta meg.

A Nagy Gyülekezetnek ez volt a jelmondata: „Legyetek óvatosak az ítéletben, szerezzetek sok tanítványt és építsetek kerítést a Törvény

köré.” Ami annyit jelentett, hogy legfontosabb a becsületes bíró, azután az iskoláztatás, mely az írni-olvasni tudást mennél szélesebb rétegekben terjeszti, végül a Tóra rendelkezéseinek megőrzése és a mindennapi életre való alkalmazása. A Nagy Gyülekezet egy sor új rendelkezést adott ki; a hagyomány tőle származtatja a zsidó imarendet, s nevezetesen a „Semá Jiszróel” és „Semóne Eszré” (18 áldásmondattal) imákat, melyeket a hívő zsidó mindennap elmondott s máig is elmond. A központi szentélyben az imák csak függelékei voltak az áldozati szertartásnak, a kis gyülekezeti és imaházakban azonban belőlük és Tóraféjezetek felolvasásából állott a teljes istentisztelet. Még fontosabbnak bizonyult az iskolák munkája, a tanítás. Abban a korban, amelyben az írás és olvasás kevesek privilégiuma volt, az írástudók gondoskodtak róla, hogy a nép egyszerűbb fiai is tudják olvasni és tanulni a Tórát. Ezen a réven maradt fenn a népben régi irodalmi nyelvének, a hébernek ismerete, olyan korban, melyben érintkezési nyelvnek már kizárólag az arameus, vagyis a perzsa birodalom általános nyelve számított. E két nyelv rögzítésére az írástudók egy új írásmódot alkalmaztak, az „asszír” vagy „szögletes” írást, mely a Tórapéldányokban és héber nyomtatott könyvekben mai napig használatos.

Ezrának, a nagy reformátornak és tanítványainak, az írástudóknak műve az a forma és rendszer is, melyben a zsidó Szentírás könyveit ma ismerjük. Három nagy részre oszlik ez a hatalmas írásmű: a Tóra, vagyis Tan, a Próféták (Nebiim) és az Iratok (Ketubim) komplexumára. Említettük, hogy már Ezra maga buzgón gyűjtögetett mindent, amit az évszázadok folyamán papok, próféták és krónikások feljegyeztek; ő és még inkább az utána következő írástudomány, gondosan revideálta és kiigazította e régi szövegeket, s egész műveket állított össze töredékes kéziratmaradványok alapján. Ez az írástudomány állította össze a Tóra ma ismert végleges szövegét is 5 könyvben: Berésithben (latin: Genesis) a teremtés és a pátriárkák történetét –, Semúthban (Exodus) az egyiptomi szolgaság és kivonulás, Mózes és a kinyilatkoztatás történetét, valamint az első fontosabb törvényeket –, Vájikróban (Leviticus) az istentisztelet, szentély, ünnepek, családi és társasélet (jórészt Ezra idején kodifikált törvényeit, az ún. Papi Törvénykönyvet) –, Bámidborban (Numeri) a sivatagi vándorlás történetét – s végül Debárimban (Deuteronomium) vagy „Tóraismétlés”-ben, abban a könyvben, mely Jósiás idején az első nagy reform kiindulópontjául szolgált, egy sor nagy jelentőségű, a próféták szellemében és Mózes végső parancsainak formájában megfogalmazott erkölcsi törvényt. Ezt

az öt könyvet, melynek hatalmas épületén nemzedékek egész sora dolgozott, hiszen legrégibb szövegrészeiktől lezárásukig közel ezer év telt el: ma is Mózes Öt Könyvének, Ötös Csoportnak (Pentateuch, Chumes) nevezi a bibliatudomány és a művelődéstörténet.

Kétségtelen azonban, hogy az 5. századi írástudománynak nemcsak a mózesi könyvek végleges megszövegezését köszönhetjük, hanem a krónikák, a történeti könyvek egységes szempontú átdolgozását s egy sor nagy jelentőségű alkotásnak (a Zsoltárok jelentékeny részének, Jób, Maleáchi és egyéb könyveknek) első írásba foglalását is. (Ne feledjük, hogy az újjáéledő nemzeti öntudat korában vagyunk, mely a restaurátor átdolgozó vagy antedatáló, de mindenképp hagyományszerű munkásságát örömmel üdvözli.) Az Ezra körüli és utáni kor történeti érdeklődése, gyűjtő-, rendszerező- és restaurátor-hajlama általában egyike a legfigyelemreméltóbb jelenségeknek. Az Ezra munkáját folytató tudósok mindenekelőtt rendezték azokat a történeti műveket, melyek a zsidóság történetét beszélik el, a Kánaánban való megtelepedés idejétől kezdve a babiloni fogságig. Ez a csoport az *Első Próféták* címet nyerte s négy műből áll: Józsuá, a Bírók, Sámuel és a Királyok könyveiből. Őket követik a „*Későbbi Próféták*”: Jezsajás, Jeremiás és Ezékiélnek, valamint a 8. és 5. század között működött 12 kisebb prófétának (Hósea, Jóél, Ámosz, Obadja, Jónás, Micha vagy Mikeás, Náchum, Habakuk, Cefanja vagy Sofóniás, Haggáj, Zakariás és Maleáchi) összesen 15 könyve.

A Tóra és „Próféták könyvei” a zsidó Biblia első két szakaszát alkotják. A harmadik szakasz címe: *Iratok*, irodalom, vegyes művek összefoglaló elnevezése. Egy részük már kétségtelenül készen volt Ezra és az írástudók idejében, más részük későbbi korba nyúlik át. Közülük a régebbi művekhez tartozik a Zsoltárok nagy gyűjteményének túlnyomó része, ezek a csodálatos vallásos énekek, melyekből sokat énekeltek a jeruzsálemi szentélyben és az iskolákban; egy részük Dávid király nevét viseli, mert a nagy uralkodó életének különböző mozzanataihoz kapcsolódik. Ezek a költemények oly páratlan mélységgel fejezik ki az emberi lélek bánatát és örömét, hogy később a keresztény liturgiákba is átvették őket. Az *Iratok* három további könyve Salamon király nevéhez kapcsolódik: az „Énekek Éneke”, ez a megragadó szerelmi idill, melynek hőse Sulamit, a Salamon király palotájából szerelmes pásztorához visszavágyódó pásztorleány; a „Salamon Példabeszédei”, az élet mindenfajta jelenségéhez kapcsolódó példázatok és életbölcseleti tanácsok e gyűjteménye; és a „Prédikátor”, e súlyos sorozata keserű és rezignált

szemlélődéseknek életről-halálról, s az ember semmiségéről, aki nem ismerheti meg az igazságot és sohasem lehet boldog. Hasonló gondolkörben mozog Jób könyve is, mely elbeszéli, hogyan kell a jámbor Jóbnak Isten csapásait elviselnie, hogyan száll szembe Istenével, igazságot követelve e földön, és végül hogyan békül meg Véle. Következik három kisebb könyv, melyeket „megilláknak”, „tekercseknek” neveztek: a Siralmak, ezek a Jeruzsálem pusztulására írt gyászdalok, melyeket a hagyomány Jeremiás prófétától származtat; „Eszter könyve”, Ahasvérus, Hámán és Mordecháj történetével; és „Rúth”, ez a Bírák idejében lejátszódó falusi életkép. A prófétai könyvekhez sorakozik még Dániel próféta késői könyve, mely e nagy babilóniai zsidó látnok vízióit, a hatalmas birodalmak és a zsidó nép sorsáról elmondott példázatait foglalja össze arameus nyelven, a görög uralom idejéig. Az iratok utolsó három könyve történeti krónika: Ezra könyve és Nehemia könyve e két népvezér működését örökíti meg, a Krónikák könyve pedig a Dávid-házabeli uralkodók történetéről számol be, Dávidtól Cidkijáhuig.

Bizonyos, hogy a Szentírás könyvei közül az Iratok lezárása húzódott legtovább; Eszter és Rúth könyvei talán csak a 4. vagy 3. század folyamán, a Prédikátor és Jónás könyve alighanem a 3-ban, Dániel és egyes zsoltárok csak a 2. században készültek el. A zsidó „Kánon” végleges lezárását talán csak a Kr. utáni első századra tehetjük, bár bizonyos, hogy a Kr. e. 150-nél később írott mű nem került bele. Nagyjában azonban a teljes Szentírás anyaga együtt van Kr. e. 300 táján; ekkor már görögre fordítanak belőle, és mint látni fogjuk, 250, legkésőbb 200 körül elkészül a nagy görög fordítás, a Septuaginta, a kereszténység Bibliájának és egyúttal a zsidó világmisszióknak ez az alapköve.

A görög uralom kora: a Ptolemeusok (Kr. e. 332–198)

A Kr. e. 4. század folyamán nagy változás állott be a Földközi-tenger keleti országainak politikai helyzetében. Görögországból, Európa régi kultúrájának e legragyogóbb kohójából hatalmas hadsereggel tört ki Makedóniai Nagy Sándor és rövid időn belül meghódította Ázsia és Afrika mediterrán birodalmait. Megdöntötte a perzsa impériumot és helyébe állította hadvezéreinek politikai

kormányzatát. Ez az új hódító áradat Nagy Sándor issusi győzelme (333) nyomán eljutott Szíria és Palesztina földjére is. Az első európai kultúra, mellyel a zsidóság ily módon találkozik, egyúttal a legmélyebb és legintenzívebb is: a görög szellem, a zsidó gondolatnak ez az örök társa és vetélytársa az emberi kultúra felépítésében.

Nagy Sándor hadserege, mint Josephus Flavius híradásában olvassuk, 332-ben megjelenik Jeruzsálem előtt, s ekkor kivonulnak a görög hódító elébe a város előkelői meg a szentély papjai, élükön Jaddua főpappal; Nagy Sándor pedig, megpillantva a zsidó küldöttséget, leugrik lováról, és meghajol a zsidó főpap előtt. Később magyarázatul elbeszéli környezetének, hogy egyszer odahaza megjelent előtte álmában egy Jadduához hasonló alak, és megjósolta neki, hogy hódító hadjárataiban győzedelmes lesz; most, hogy a valóságban is találkozott vele, úgy érzi, meg kell hajolnia előtte, vagy inkább ama ismeretlen Isten előtt, aki álmában e jelenés által szólott hozzá. Valóban, a görög uralkodó Jeruzsálemben felkeresi a szentélyt, és áldozatot mutat be a zsidó Istennek.

Minthogy a zsidó lakosság önként hódol meg előtte, Nagy Sándor meghagyja őket szabadságukban, melyet a perzsa uralkodók alatt élveztek. Palesztina kormányzóját a zsidókkal való barátságos bánásmódra, az adók méltányos kivetésére utasítja; a zsidók pedig, a hagyomány szerint, azzal igyekeznek iránta érzett hálájuknak tanújelét adni, hogy fiaiknak, akik Palesztina meghódításának évében születtek, az Alexander nevet adják. Mikor a nagy uralkodó meghódítja Egyiptomot, és megalapítja ott a róla elnevezett Alexandriai, a következő korszak e legjelentékenyebb kereskedelmi és kultúrközpontját, ezt az új telepet görögökkel és zsidókkal népesíti be, s egyenlő polgárjoggal ruházza fel őket.

Nagy Sándor halála után hadvezérei osztozkodnak a roppant birodalmon. Egyikük, *Ptolemaios Lagos* Egyiptom uralkodója lesz, s többek között Jeruzsálemet is elragadja vetélytársaitól (312). Szombati napon ostromolja meg a zsidó fővárost, mikor annak lakói nem fognak fegyvert és nem védekezhetnek; majd betör a városba, s egész sereg lakosát hurcolja magával Alexandriába. *Seleukos*, Nagy Sándor egy másik hadvezére ugyanekkor Szíriát, Kisázsziát és Mezopotámiát ragadja magához; ezeken a területeken, mint tudjuk, ekkor már nagyszámú zsidó lakik. Az új birodalom székhelye Antiochia lesz Szíriában. Így támad Nagy Sándor birodalma helyén két hatalmas királyság, két külön dinasztia: a Ptolemeusok és Seleukidák királyságai. S minthogy Júda országa ugyanúgy kis ütközőállamként

terül el közöttük, mint valaha Asszíria és a fáraók országa között, most is e két impérium szakadatlan háborús versengésének tárgyává lesz.

Több mint egy évszázadon át (320–198) a Ptolemeusok uralkodnak Júdában. E dinasztia első uralkodói rokonszenvvel közeledtek a zsidókhoz. Jeruzsálemben fennmaradt a papi kormányzat; a főpap felvette a görög „etnarchos”, azaz „a nép előljárója” nevet, a Vének Tanácsa pedig a „gerusia” elnevezést nyerte. Az etnarcha feladata volt, hogy az évi adókat behajtsa és beszolgáltatassa az uralkodónak, a kormányzat egyéb dolgaiban szabad kezet engedtek neki. A Ptolemeusok fővárosában, Alexandriában oly nagy számmal telepedtek meg zsidók, hogy külön városrészt foglaltak el; a görögökkel való sűrű érintkezés pedig csakhamar azt eredményezte, hogy az itteni zsidók arameus helyett görögül kezdtek beszélni. A görög dinasztia második uralkodója, *Ptolemaios Philadelphos*, különösen barátságába fogadta a zsidókat. Lelkes pártolója volt a tudományoknak és művészeteknek, s udvarában óriási könyvtárt és múzeumot létesített, melyekben – sokféle nép sokféle nyelvű könyve között – ott kívánta látni a zsidó szent iratokat is. Ekkor – beszéli a hagyomány (melyet az ún. Aristeas-levél őrzött meg számunkra) –, az uralkodó levélben fordult Eliézer jeruzsálemi főpaphoz, hogy küldjön hozzá Alexandriába tudósokat, akik ott nála a Tórát héberről görögre fordítják. Felszólítására elment hozzá 70 tekintélyes zsidó tudós a „Vének” közül, akiket Ptolemaios az Alexandria melletti Pharos szigetén külön palotában, külön-külön szobákban helyezett el. Mindegyiknek a teljes Tórát kellett lefordítania: s mikor műveiket befejezték és összehasonlították, csodálatos módon kitűnt, hogy azok szóról szóra egyeznek. Az uralkodó megjutalmazta a tudósokat, és ellátta őket az új fordítás másolataival, hogy azt elterjesszék görögül beszélő zsidó gyülekezetekben. Eddig szól e régi legenda; amiből annyi kétségtelenül igaz, hogy ez idő tájt, a 3. században valóban hozzáfogtak a Tóra görög fordításához, s azt később lassanként kiegészítették a zsidó Szentírás többi részeinek fordításával. Erre immár annál nagyobb szükség volt, mert az újabb zsidó nemzedékek egyáltalán nem értettek többé héberül. A fordítás idővel a görög Hebdomékonta, latin *Septuaginta* (Hetven) nevet nyerte, utalással a monda hetven fordítójára. Hasonló szükségletből születtek meg később Palesztinában az arameus nyelvű bibliafordítások, a *Targumok* is.

III. és IV. Ptolemaios uralkodása alatt már a zavarok ideje következett be Júda országában. A Seleukidák szíriai dinastiája megkezdte a terjeszkedés politikáját Palesztina felé, hogy ezt a területet

kiragadja a Ptolemeusok hatalmából. Magában Jeruzsálemben is jelentékeny zsidó párt alakult, mely a szír királyhoz való csatlakozás érdekében agitált; ehhez a párthoz tartozott többek között II. Óniás, a főpap is. Egy alkalommal a főpap nem küldötte meg Alexandriába az évi köteles adót, mire III. Ptolemaiosztól szigorú rendelet érkezett az adó befizetésére, súlyos megtorlás fenyegetése mellett. Jeruzsálemben zavar és megrökönyödés támadt, mire a főpap unokaöccse, József ben Tóbia Alexandriába utazott, hogy az uralkodó előtt mentségét adja a mulasztásnak. Az ifjú József csakhamar olyan népszerűséget szerzett az alexandriai udvarban, hogy Ptolemaios őt nevezte ki Palesztina adófelügyelőjévé; ezt az állást azután több mint húsz évig (222–200) töltötte be, s ez idő alatt híven szolgálta az egyiptomi uralkodót, de ugyanakkor magának és ügynökeinek is jelentékeny vagyont harácsolt össze.

A zsidó fővárosban ekkor kezdődik a hellenizmus divatja: az előkelők a görög életmódot utánozzák, életük az erkölcsi szabadság, az élvezetek és a testi kultusz jegyében folyik, s mindjobban eltávolodnak a nép nagy tömegeitől.

IV. Ptolemaios már elkeseredett háborút folytat a szír király ellen, s hadjárata közben egy alkalommal ellátogat Jeruzsálembe, hogy megtekintse a zsidó szentélyt. A papok megmutatják neki az előcsarnokot, de a belső főszentélybe, ahová csak a főpapnak szabad belépnie, nem eresztik be. A király erre erőszakosan behatol, de a küszöbön mintegy hirtelen víziótól lesújtva, eszméletlenül roskad össze. Félholtan viszik szállására; erejét csak nagy nehezen nyeri vissza, s ezentúl elkeseredett ellensége lesz a zsidóságnak. Alexandriában megkezdí a zsidó lakosság tervszerű elnyomását és üldözését. Egy ízben nagy tömeg zsidót tereltet össze az arénában és vad elefántokat szabadít rájuk; a zsidók rémült kiáltozása azonban megfélemlíti és megzavarja az óriás állatokat, s azok saját hajtóikra, a királyi szolgákra vetik magukat törve-zúzva, szörnyű pusztítással.

Az utolsó Ptolemaios ellenséges állásfoglalása eltávolítja a zsidó tömegeket az egyiptomi uralkodóháztól. Mind erősebbé válik bennük az a meggyőződés, hogy a Seleukidák szír dinasztiaja jobban pártjukat fogná. S mikor III. vagy Nagy Antiochus, a szír uralkodó Kr. e. 200-ban legyőzi az egyiptomi hadsereget a Jordán mellett, elfoglalja Palesztinát és bevonul Jeruzsálembe: a zsidó főváros előkelői örömmel köszöntik s elismerik a Seleukidák fennhatóságát. Reményeikben, várakozásaikban csakhamar keservesen csalódnok kellett.

A Seleukidák uralma és a Hasmoneus felkelés (Kr. e. 198–140)

III. vagy Nagy *Antiochus*, Júda országának első seleukida uralkodója jóindulatot és barátságot tanúsított zsidó alattvalói irányában. Igazságos *Simon* főpap útján jelentékeny összeget áldozott a szentély gyarapítására s a főváros megerősítésére, amellet sokat tett a babilóniai és szíriai zsidó községek érdekében is. Nem sokkal később azonban vereséget szenvedett a rómaiakkal folytatott háborújában s ezt a vereséget csak kevéssel élte túl. A trónon fia, *IV. Seleukus* követte, s uralma alatt mind sötétebb felhők gyülekeztek a szír birodalom és Júda fölé is. A király nagy hadisarcra kötelezte magát a rómaiakkal szemben, s hogy ezt előteremtse, irgalmatlan adókkal sújtotta alattvalóit. Kincstárosa, *Heliodorus* csakhamar Jeruzsálembe érkezett, hogy a szentély vagyonát, kincseit erőszakkal lefoglalja és elvigye. Mint egykor *IV. Ptolemaios*, ő is erőszakkal tör be a zsidó szentélybe, de miként elődje, ő is rosszul jár; a templom két óre visszalöki és letaszítja a szentély lépcsőin. *Heliodorus* betegen és megalázottan tér vissza Antiochiába; ide siet a jeruzsálemi főpap, III. Óniás is, hogy a történeteket kimagyarázza az uralkodó előtt, s egyúttal tiltakozzék a szentélyt ért merénylet ellen. *Seleukus* azonban kevéssel utóbb meghal s a trónt testvére, *IV. Antiochus* foglalja el.

Az új uralkodónak a görögök az „*Epiphanes*” (megtestesült Isten) melléknevet adták, mások azonban „*Epimanes*”-nak, azaz őrvongónek, őrülnék nevezték; a zsidók között nemsokára „*Gonosz Antiochus*” néven lett ismeretes. Uralkodása (175–164) valóban a csapások sorozatát zúdította a zsidóságra. A kultúra külső csillogásától megittasodott, félművelt barbárok módjára, azt a célt tűzte ki maga elé, hogy az uralma alá tartozó népeket, s főként a zsidókat teljesen hellenizálja, göröggé teszi. Tűzzel-vassal el akarta terjeszteni birodalmában a görög civilizációt, s nevezetesen a görög vallást, egész *Olimpos*ával egyetemben; egyik legelső lépése az volt, hogy a görög isteneknek, *Zeus*nak, *Apollón*nak, *Aphrodité*nek és másoknak tiszteletét, áldozati és szoborkultuszát kötelezővé tette, hogy ezzel hozzájáruljon a görög életmód elterjedéséhez. Ebben a törekvésében némileg előkészített talajra talált Palesztinában: belekapcsolódhatott a zsidó „hellenisták” törekvéseibe. Ez a párt, mint említettük, már régebben megalakult a zsidó előkelőség és értelmiség soraiban, s törekvése arra

irányult, hogy a görög műveltséget, főként természetesen külsőségeiben lemásolva, terjessze a zsidóság soraiban. A túlnyomórészt előkelő családok ifjaiból alakult „hellenista párt” elsősorban a társadalmi élet formáit igyekezett görög mintára megreformálni; színházakat látogatott, atlétikai versenyeket kultivált, sűrűn rendezett társadalmi összejöveteleket, „symposionokat”, melyeken férfiak és nők vegyesen vettek részt, lakoma, borozás és zenés mulatozások keretében. A nép vallásosabb rétegei élesen szembeszállottak e hellenizáló (s mindenekfelett külsőségekben hellenizáló) törekvésekkel; ez a konzervatívabb párt a „jámborok” (chaszidim) pártjának nevezte magát a hellenistákkal szemben. Még a papok családjában sem volt ritkaság, hogy mindkét pártnak támadt követője; így maga a főpap, Óniás, a „jámborok” pártjának volt tagja s vezére, míg öccse, Józsuá a hellenisták pártjának élére állott és zsidó nevét is a görög hangzású *Jasonra* változtatta.

Jason mindenáron arra törekedett, hogy bátyjától elragadja a főpapi méltóságot. Antiochiában azt az ígéretet tette az új uralkodónak, hogy meghonosítja Jeruzsálemben a görög szokásokat, növelni fogja az adóbevételt, s egyébként is mindenképpen Antiochus kezére jár, ha ez őt nevezi ki Jeruzsálem főpapjává. Mikor azután kinevezését elnyerte, valóban kíméletlenül hozzákezdett a zsidó főváros hellenizálásához. Az ifjúság nevelését teljesen görög mintára szervezte át, „gimnáziumot” építtetett, ahol zsidó ifjak görög módra hódoltak az atlétikai és katonai versenyek divatjának; s ez irányú kezdeményezései még jelentékenyen megszorodtak és megerősödtek, amikor néhány év múlva egy másik jeruzsálemi hellenista is melléje szegődött, *Menelaos* nevezetű, aki maga is a főpapi méltóságra tört. Jasonhoz hasonlóan, ő sem volt válogatos az eszközökben, s mikor egy ízben Jason megbízásából ő vitte az évi adót az antiochiai udvarba, megalkudott a királlyal, hogy magasabb adók fejében őt állítja Jason helyére. Most aztán ő lett a főpap, s ebben a méltóságában nem riadt vissza a jeruzsálemi szentély kifosztásától, a megszentelt aranyedények Antiochiába küldésétől sem. S mikor erre Óniás, a méltóságából kitúrt régi főpap nyilvánosan megfenyítette, bosszúból orgyilkosokkal tétette el láb alól szerencsétlen elődjét. A gyilkosság kitudódott, s Jeruzsálemben nyílt zendülés tört ki: a tömeg elfogta és megölte Menelaos testvéröccsét, aki a szentély elrabolt aranykincseit elküldte volt bátyjának Antiochiába.

Ettől kezdve a lázongás és nyugtalanság nem ült el többé. Antiochus haragjában maga vonult be hadseregével Jeruzsálembe (Kr. e. 170), több száz felkelőt kivégeztetett, a szentélyt pedig újból

kifosztotta. Ezzel a büntető hadjáráttal azonban nem elégedett meg. Most már egyenesen a zsidó vallás és nemzeti kultúra gyökeres kiirtására tört, s bevallott célja volt, hogy zsidó alattvalóit erőszakkal beolvassza birodalmának többi népe közé. Rendeletben tiltotta el a zsidó istentiszteletet minden hagyományos vallási törvénnyel egyetemben, s elrendelte az uralkodó görög nép vallásának kötelező követését (168-ban). A jeruzsálemi szentélyben felállították Zeus óriás oltárát; hasonlókat kellett kisebb városoknak is felállítaniuk, és Antiochus katonái mindenütt arra kényszerítették a zsidókat, hogy áldozatokat mutassanak be (főként sertésáldozatot, mert ezt az állatot a zsidóság tisztátalannak tekintette) az istenszobrok előtt. Zsidó templomok és iskolák látogatásáért, szombat és más zsidó ünnepek, valamint az étkezési törvények megtartásáért halálbüntetés járt. Hitéért sok ezer embernek kellett szenvednie; sokan életükkel fizették meg a vallásukhoz való ragaszkodást. E vértanúk közül híressé vált annak az anyának és hét fiának esete, akiket börtönbe vetettek és megkínóztak, hogy hitük elhagyására bírják. A fiúk azonban minden kínzás és megkísértés ellenére állhatatosak maradtak, s az maradt anyjuk is, mikor egyenként ölték meg őket szeme láttára; a legifjabbat, akit rábeszélésével megmenthetett volna, maga bátorította testvérei hősi példájának követésére, majd maga is a hóhérok kezei között lehelte ki lelkét.

A nép nem tudta tovább elviselni Antiochus őrjöngését. Jeruzsálemben azonban a szír katonaság elnyomta az első felkelést, s így a tulajdonképpeni forradalom nem itt, hanem vidéki kisvárosokban tört ki. Kr. e. 167-ben Módin városkában élt Matathiás (Matitjáhu), a Hasmoneus-családból származó öreg pap, öt fiával. Egy szír katonakülönítmény az 6 városuk piacán is felállította a görög istenszobrot és oltárt, s Matathiást is kényszeríteni akarta, hogy az államilag elrendelt rítus értelmében előttük áldozzon. Matathiás azonban megtagadta az engedelmességet a maga és fiai nevében, s mikor egy zsidó hellenista áldozni járult az oltár elé, az ősz pap, mint a hagyomány beszéli, rávetette magát, s a maga két kezével oltotta ki a renegát életét; fiai erre a szír tisztet és katonáit vették üzőbe, a pogány oltárt pedig lerombolták.

Lázadásuk jel volt az általános felkelésre. Matathiás az egész országot meghirdette, hogy aki Istenért és a zsidó hitért harcolni kíván, szegődjék melléje. A forradalom rendkívüli arányokban terjedt. Zsidó hazafiak és „jámborok” ezrével állottak össze szabadcsapatokba,

melyek a hegyvidéken vetették meg lábukat s innen ki-kicsapva, gerillamódra harcoltak a szír–görög zsoldosseregekkel.

Matathiás nemsokára meghalt, s utána fiai álltak a szabadságharc élére. Közöttük a legjelentékenyebb és legvitézebb *Júda* volt, aki a *Makkáb* vagy *Makkábi* (kalapács) melléknevet viselte, mert nagy erejével és bátorságával csakhamar hatványozott és rettegett hősévé lett az ütközeteknek. A felkelők ellen először Apollonius, a palesztinai szír helytartó vonult ki hadseregével; az ütközetben, melyet Júda hívei oroszlánbátorsággal küzdöttek végig, Apollonius elesett, s többek között hatalmas görög kardja is Júdára szállott, aki ezentúl e félelmes pallossal járt seregei élén s vette üzőbe népe ellenségeit. Ez első győzelem után jelentékeny hadsereg gyűlt össze Makkabeus Júda körül, s ezzel az ifjú vezér már a nagyobb szír–görög haderőkkel szemben is megállhatta a helyét. Kiűzte Antiochus csapatait Jeruzsálem környékéről, s végül magába a szent városba is bevonulhatott. Itt Jeruzsálemben csak csekély számú szír helyőrség maradt, mely elsáncolta, megfészkelte magát a várban, mint végső pozíciójában. Mikor Makkabeus csapatai felvonultak a szentély hegyére, szomorú kép tárult eléjük. A város szinte egyetlen kifosztott, szennyes romhalmaz volt, a szentély oltárán ott állott Zeus szobra, melyre irtózattal és megvetéssel tekintett a hívő zsidó, körös-körül omladék és pusztaság. A zsidó csapatok mindenekelőtt megtisztították a szentélyt, kivetették belőle a pogány szobrokat, helyreállították a templom és istentisztelet régi rendjét, s mikor e munkájuk befejezést nyert, templomavatási ünnepség keretében (Chanukath-Habájith) adták vissza az épületet eredeti rendeltetésének. Az ünnepség, melynek folyamán minden este örömtüzekkel világították ki a templomot, nyolc napig tartott, s csakhamar szárnyra kelt róla a legenda, hogy a szentélyben e kivilágításhoz csak egy kis korsó olajat találtak, alig egy estére elegendőt, de a szentély híres mécstartójában, a menórában, ez a csekély olaj csodálatos módon mégis nyolc teljes estén át égett, ragyogó fénnel. A szentélyavatás ünnepnapját más városokban is hasonlóképpen ünnepelték meg, s nemsokára szokásba jött a nemzeti győzelem e nevezetes emléknapjainak, a Chanuka hetének évről évre gyertyagyújtással való rendszeres megünneplése.

De ezek az események csak kezdetét jelzik egy hosszas, elkeseredett küzdelemnek, melyet a nép a maga felszabadításáért vívott még 25 éven át (Kr. e. 165–140). Antiochus Epiphanes nem sokkal utóbb (164) meghalt, mint a nép beszélte, szörnyű szenvedések közepette; utódai azonban folytatták a háborút. Egy súlyos ütközetben

nemsokára elesett Makkábi Júda is: tisztét, a hadvezéri méltóságot, öccse, *Hasmoneus Jonathán* örökölte. Jonathán elsősorban messzire tekintő, higgadt politikus volt; értett hozzá, hogyan kell a világpolitika minden kedvező fordulatát felhasználni hazája felszabadításának érdekében. A zsidó szabadságharcosok ügyének segítségére jött az a körülmény, hogy a seleukida királyságban súlyos zavarok ideje kezdődött. Antiochus utódai egymás ellen viseltek háborút a királyság birtokáért, s ez a viszály idegen hatalmaknak is alkalmat szolgáltatott a beavatkozásra. A helyzet úgy fordult, hogy mindegyik trónkövetelő igyekezett elnyerni Jonathán támogatását, hogy segítségével ellenfeleit legyűrje, s így mindegyik kénytelen volt engedményeket tenni a makkabeus vezérnek. Jonathán csakhamar fejedelmi teljhatalommal felruházott főpapjává lett a zsidóságnak és testvéröccse, *Simon* támogatásával csakhamar jelentékeny országrészeket szerzett vissza a szír impérium területéből. Mikor Jonathán nem sokkal utóbb elesett a harctéren, Simon vette át a zsidó hadsereg vezérletét (142), és csapatait győzelemről győzelemre vezette; kiűzte a jeruzsálemi szír helyőrséget, és ezzel véget vetett az idegen uralomnak Júda országában. Egy hatalmas jeruzsálemi népgyűlésen (Kr. e. 140-ben) a zsidó tömegek azzal tetőzték be szabadságharcuk győzelmét, hogy Simont főpappá és népvezérré, etnarchává (nászi) kiáltották ki. Elő-Ázsia történetének színpadán ilyen módon még egyszer megjelent a független zsidó állam – nyolcvan esztendőre.

A Hasmoneus királyság (Kr. e. 140–63)

Négyszáz éves perzsa és görög uralom után Júda országa újra szabad, autonóm birodalom lett, saját uralkodója, a nemzeti függetlenséget kiküzdött Hasmoneus-családból való nászi uralma alatt. Hasmoneus Simon (140–135) minden erejével azon volt, hogy a harmincéves háború szörnyű pusztításaitól megviselt országba visszatérjen a béke és nyugalom. Gondoskodott a földművelés és a kereskedelem, tehát falu és város reorganizációjáról; Jaffát, ezt a szírektől visszafoglalt kereskedelmi gócpontot a Földközi-tenger partján, jelentékeny kikötővárossá építette ki, hogy általa Jeruzsálemet összekösse a tengerparttal. Ez azonban új háborúba sodorta a szír uralkodóval, Antiochus Sidetesszel, aki 138 óta a Seleukidák trónján

ült. Simon helyett, aki ez időben már öreg ember volt, fiai vezették a hadjáratot, s e fiúk közül már ekkor kitűnt jelentős képességeivel *Hyrkanos János*. De mintha a kiváló családot már ekkor balszerencse vette volna üldözőbe: a nehezen kivívott békességet egy időre alattomos és véres cselszövény rendítette meg. Hasmoneus Simon veje, Ptolemaios, Jerichó városának kormányzója volt; ez a félzsidó származású kalandor titokban szövetségre lépett Antiochussal és orvul megölette saját apósát; vendégségbe hívta a nászit és nejét Jerichóba, s a lakoma végeztével rájuk uszította poroszlóit. Hasmoneus Simon, az új zsidó állam első uralkodója ily módon elvetemült merényletnek esett áldozatul; neje a jerichói erőd foglyává lett. Hyrkanos János, szülei megbosszulására sietve, körülzárt a seregével az erődöt, hogy a gyilkost megfenyítse; Ptolemaios azonban kivezette a sáncokra fogoly anyósát, Hyrkanos édesanyját, s azzal fenyegetőzött, hogy levetteti onnan, ha Hyrkanos el nem vonul Jerichó alól. Az ifjú hadvezér kénytelen volt visszatérni Jeruzsálembe, ahol a nép s az előkelők etnarchává és főpappá kiáltották ki. A gyilkos Ptolemaios később a szírekhez szökött át.

Hyrkanos János (135–105) az első Hasmoneus-házi uralkodó, aki teljesen független és egységes országon uralkodott. Szír ellenségeitől megszabadította a Seleukidák között kitört viszálykodás; azokat a kisebb palesztinai népeket pedig, melyek eddig Júda ellenségeivel szövetkezve, sűrűn szorongatták a zsidó lakosságot, diadalmas hadjáratokban leigázta és alattvalóivá tette. Leigázta a szamaritánusokat, akik az ország szívében, Szichem környékén éltek, s feldúlta a Gerizim-hegyen épült szentélyüket; a Dél-Palesztinában lakó edomiták kicsiny népét arra kényszerítette, hogy Júdea etnarcháját feltétlen uruknak ismerjék el, sőt a zsidó vallást is felvegyék. Ez az erőszakos térítés, amennyire újszerű jelenség a zsidó kormányzati programban, annyira kétélű politikai fegyvernek bizonyult; mert az edomiták, ha férfilakosságuk kényszerből formálisan át is tért a zsidó hitre, alapjában félig pogányok maradtak: nem számítottak s nem is számíthattak sohasem egyebeknek, mint félzsidóknak.

Az ország belső kormányzati rendszerében Hyrkanos jelentékeny reformokat léptetett életbe. Uralkodása alatt alakult meg a nagy kormányzótanács, melyet görög névvel *szinhedrionnak*, héberül „Béth-din Hagádól”-nak, azaz Nagy Törvényszéknek neveztek. Hetven tagból és egy elnökből (áb-béth-din) állott, s feladata az volt, hogy a Tóra rendelkezései alapján, de az aktuális szükségletekhez képest meghozandó új törvényeket megvitassa; ezenkívül legfőbb ítélőszék

volt minden peres ügy és jogi kérdés számára. Ebben a nagy zsidó parlamentben gyakran heves küzdelmek folytak ama két politikai párt között, melyek ez időben alakultak meg Jeruzsálemben: a *szaddukeusok* vagy *caddukeusok* és *farizeusok* között. A szaddukeusok, akik Cádók főpap családjáról nyerték nevüket, világi politikai pártot alkottak, melynek törekvése lényegében abban állott, hogy a zsidó birodalom más korabeli országokhoz hasonlóvá alakuljon, hogy folytasson lehetőleg imperialista, terjeszkedő politikát, legyen állandó nagy hadserege és jól szervezett politikai intézményei; a Tórát az ország alaptörvényének tekintették ugyan, de nem voltak rá hajlandók, hogy ezt az alaptörvényt új vallásos rendelkezésekkel bővítsék s ezzel mintegy „kerítést állítsanak a Tóra köré”. A szaddukeus párt tagjai többnyire az előkelő osztályból kerültek ki, patrícusok, vagyonosabb emberek, magasabb rangú hivatalnokok voltak. A középosztály java azonban nem hozzájuk, hanem a farizeusok, azaz „elkülönültek” pártjához tartozott. Ennek vezérelve az volt, hogy a zsidó népnek, mint kiválasztott szellemi népnek, mint Isten népének, el kell különülnie a többi népektől, s ehhez képest egészen más életmódot is kell folytatnia. Minden törvénynek és intézkedésnek, sőt minden véleménynek a Tórából kell kiindulnia, s annak szellemét mennél több és mennél szigorúbb intézkedéssel kell megóvni, mert ezzel a népet óvjuk meg a többi nemzetek közt való elvegyüléstől. A Tórát pedig épp ezért állandóan tanulmányozni kell, pontosan ismerni minden rendelkezését, megmagyarázni, értelmezni minden szavát, mint ahogyan ezt annak idején az „írástudók” tették. A farizeusok szemében tehát minden politika alapköve lényegében a nép volt, a szaddukeusokéban az állam, a kormányzat, a politikai hatalom. Ezenkívül, mint láthatjuk, a farizeusok a régi papi álláspont folytatói, míg a szaddukeusok a régi állameszme örököseinek tekinthetők.

Hyrkanos János fejedelem a két párt közül inkább a szaddukeusok felé hajlott. A hagyomány elbeszéli, hogy egy udvari lakomán azzal a kérdéssel fordult a két párthoz, vajon eléggé hűnek tartják-e az ő életmódját és intézkedéseit a Tóra törvényeihez. Valamennyien igennel feleltek, de egy Eliézer nevű farizeus kijelentette: „Elég, hogy nászi vagy, mit akarsz még főpap is lenni?” – amivel nyilván azt akarta mondani, hogy egy véres hadjáratokat vezető uralkodóhoz nem illik, hogy ugyanakkor a szentély istentiszteletét is vezesse. A nászit megbántották ezek a szavak; ez időtől kezdve még szorosabban a szaddukeus párthoz csatlakozott, és gondja volt rá, hogy ez legyen a szinhedrion többségi pártja.

Hyrkanos utódai; két fia: I. Aristo Bulos és Jannaj Sándor, már teljesen összeforrottak a szaddukeus párttal. Az idősebbik eredeti Júda nevéhez a görög *Aristobulos* nevet csatolta és a nászi, azaz etnarcha címet felcserélte a királyi méltósággal, a „basileus” címmel (105–104). Háborút kezdett a környező népekkel, de betegsége, majd korai halála meggátolta az eredményes hadviselésben. Öccse és utódja, *Jannaj Sándor* (103–76) testestől-lelkestől katonaember és a farizeus párt heves ellenfele volt. Uralkodásának 27 éve szakadatlan háborúkban telt el. E hadjáratok kétféle irányúak voltak: hadban állt idegen népekkel, szírekkel és arabokkal; de tragikus módon hadban állt saját népének nagy részével is, amely vele szemben a farizeusok pártjához szegődött. A külső háborúk váltakozó sikerrel folytak, de Jannajnak végeredményben mégis sikerült országát jelentékeny területekkel gyarapítania, úgyhogy az most már visszanyerte egykori határait. Annál súlyosabb következményekkel járt a belső polgárháború. Ebben a küzdelemben csak a hadsereg, a papság és az arisztokrácia, a szaddukeus párt tagjai állottak az uralkodó oldalán; de ellene volt az egész középosztály és a szegényebb sorsú nép, amely a farizeusokkal tartott s elítélte a király háborús politikáját.

Egy ízben, Szukkóth ünnepén, Jannaj mint főpap vezette az istentiszteletet a jeruzsálemi szentélyben. Többen azt kívánták tőle, hogy a farizeusok rendes szokása szerint az istentisztelet folyamán egy korsó vizet öntsön az oltárra. A szaddukeus elvekhez ragaszkodó király azonban a padlóra öntötte a vizet, ezzel is demonstrálva, hogy a ceremoniális szokásokat nem tartja tiszteletben; mire a felháborodott tömeg a szukkóthi ünnepi csokrok paradicsomalmáival, ethrogokkal dobálta meg. A botrány hírére betörték a templomba a királyi zsoldosok, s véres fővel üzték ki a tömeget, miközben egész sereg embert legyilkoltak. Jeruzsálemben most nyílt lázadás tört ki a király ellen. A testvérharc hat évig folyt, s alatta valóban testvér harcolt a testvér ellen, rokon a rokon ellen, gyakran bérelt idegen zsoldosok segítségével. A királyt élete végén egyre jobban gyötörte ez a meddő küzdelem; megbánta, hogy népe nagy részével szembehelyezkedett, s halála előtt lelkére kötötte nejének, *Salome Alexandrának*, hogy kössön békét a nép nagy többségét magába foglaló és képviselő farizeus párttal.

Az özvegy királyné, aki férjét a trónon követte (76–67), valóban híven alkalmazkodott Jannaj végső utasításához. A szinhedrion elnökévé testvérbátyját, *Simon ben Setachot*, a farizeusok vezetőjét nevezte ki; s az új szinhedrion csakhamar helyreállította azokat a

törvényeket, melyeket szaddukeus elődje hatályon kívül helyezett. Az uralkodó család politikai pártállása azonban újból megoszlott: a királynő idősebbik fia, *II. Hyrkanos*, aki a főpapi méltóságot nyerte el, a farizeusokhoz vonzódott, míg a fiatalabbik, *II. Aristobulos*, katonai hajlamai, hadvezéri tehetsége révén otthonosabban érezte magát a jórészt katonai jellegű s a hadsereg soraiban igen erős szaddukeus párt körében. Mikor az öreg királynő már közel állott halálához, s a királyi címet Hyrkanosnak kellett volna örökölnie, Aristobulos katonai pártot szervezett, hogy ez, a szaddukeusokra támaszkodva, őt kiáltsa ki királynak és neki szerezze meg a kizárólagos hatalmat. Az egymással szemben álló pártok csak a királynő halálára vártak; s mikor ez bekövetkezett (Kr. e. 67-ben), fellobogott az új polgárháború lángja.

Míg Hyrkanos gyöngye jellemű, az uralkodásra alkalmatlan férfi volt, Aristobulos harcias természetével ugyanolyan háborús veszélyt zúdított az országra, mint néhány évtizeddel előbb apja, Jannaj Sándor, akinek jellemét örökölte. A két testvér csapatainak első mérkőzésében ő maradt a győztes, s bátyját a királyi méltóság letételére kényszerítette. Ekkor azonban Hyrkanos hívei tanácsára az arab fejedelemez, Arethez menekült, s arab seregek támogatásával tért vissza, hogy öccsétől elragadja a koronát. Az arabok, Hyrkanos csapataival egyesülve, betörték Jeruzsálembe, és ostrom alá fogták a szentély hegyét, melyet Aristobulos és hívei védelmeztek, elsáncolva magukat az erődben. Ez épp Pészach ünnep idején történt; az ostromlottak, akiknek az ünnepi áldozat céljaira nem volt elég bárányuk, kénytelenek voltak az áldozatra alkalmas állatokat ellenségeiktől megvásárolni. Ez oly módon történt, hogy a városban lévők naponta kosárban bocsátották le az áldozati állatok arany ellenértékét, az ostromlók viszont felküldték hozzájuk a szükséges bárányokat. Történt azonban, hogy az arabok, az ostromlottak megcsúfolására, juh helyett sertést küldtek fel a várba s ezzel a tisztátalan állattal még jobban felbőszítették az erődbe szorult ellenséges tábornok. A testvérharc mindjobban elmérgesedett; jellemző az a hagyomány, mely elbeszéli, hogy egy nevű szent életű jámbor, aki Hyrkanos táborában élt, s kinek imáiról úgy hitték, hogy mindig meghallgatásra talál, mikor Hyrkanos katonái azt követelték tőle, hogy Aristobulosra Isten csapását imádkozza le, így fakadt ki elkeseredésében: „Ó Uram, akinek ostromlók és ostromlottak itt egyaránt a gyermekei, kérlek, ne add meg egyik pártnak se, amit a másik ellen kér Tőled!” Mire a fanatikus katonák rárohantak és megkövezték.

A testvérharc csakhamar végzetesnek bizonyult az egész ország sorsára. Ugyanebben az időben ugyanis döntő események alakították újjá Elő-Ázsia politikai térképét. *Pompejus*, a római birodalom hadvezére meghódította Szíriát s vele a teljes leukida birodalmat. Hadserege nyomán egy új világhatalom napja volt felkelőben Ázsia fölött is: Perzsia és Görögország után a római világhatalomé. A kis Itália megkezdte uralmának kiterjesztését nyugat és kelet felé egyaránt: Nyugat-Európa éppúgy behódolt már neki, mint a Földközi-tenger keleti partvidéke, Ázsia és Afrika birodalmai. Szíria meghódítása után Pompejus Damaszkuszban állapodott meg hadseregével; itt e szír városban, Palesztina határán készült fel rá, hogy Júda országát is meghódítsa. Vállalkozását megkönnyítette, hogy új táborhelyén elébe járult a két viszálykodó Hasmoneus-testvér, Hyrkanos és Aristobulos, akik arra kérték a római hadvezért, hogy ő döntse el viszályukat, s ő határozza meg, melyiknek van joga a királyi méltóságra Júdeában. Pompejus látszólag későbbre halasztotta a döntést, valójában pedig gyorsan határozott: hadseregével addig is, míg a testvérharcban ítéletet mond, bevonult Jeruzsálembe. Elfoglalta a szentély hegyét, az erődítményt, épp Jom-Kippur, az engesztelőnap ünnepén, mikor a nép a szentélyben gyűlt össze s a papok éppen a szent szolgálatot végezték. A római katonák erőszakos benyomulásuk közben megölték a szentélynek több papját, és harcképtelenné tették vagy levágták Aristobulosnak azokat az embereit is, akik ellenük szegültek. Pompejus kihirdette, hogy Júda országa ezentúl a római köztársaság felügyelete alatt áll; a Hasmoneus-testvérek közül pedig a békésebb, passzív természetű Hyrkanosnak meghagyta a főpapi és etnarcha címet, a királyi méltóság nélkül, míg a hevesebb Aristobulost, akitől jobban tarthatott, s aki a történetek láttára már felkelést kezdett szítani a rómaiak ellen, családjával együtt fogolyként vitette Rómába.

Így bukott el nyolcvan éves fennállás után a független Hasmoneus királyság, hogy átadja helyét Róma mindjobban terjeszkedő s mind kíméletlenebb uralmának, Kr. e. 63-ban.

Júdea római protektorátus alatt. Heródes uralkodása (Kr. e. 62–4)

Júdea földje így módon ismét idegen hatalomtól függő terület lett. Hyrkanost új méltóságában csak mint a római hatalom engedelmes

eszközét túrték meg; s minthogy e válságos időben egymaga nem vezethette a kormányzati ügyeket, kiegészítő kormányzóbiztos került alája, a félzsidó, edomita származású *Antipater* személyében. Antipater egyáltalán nem viselte szíven a kormányzata alatt álló nép érdekeit; inkább a legfőbb kormányzat kedvét kereste, s Hyrkanos nevében sűrűn tett olyan intézkedéseket, melyek az ország érdekeivel nyilvánvaló ellentétben állottak. Amíg Pompejus volt Ázsia kormányzója, Antipater hűségesen szolgált a római államférfit, mikor pedig egy másik római hadvezér, a kormányzó triumvirátus legkimagaslóbb tagja, *Julius Caesar* került a központ élére, a zsidó kormányzó a maga csapataival is tőle telhetőleg támogatta a nagy római államfőt hadjárataiban. Caesar, szolgálatai megjutalmazásául, Júdea „apotropus”-ává, azaz felügyelőjévé nevezte ki Antipatert, akinek ily módon a teljes kormányzat, s magának Hyrkanosnak ellenőrzése is kezébe került. Antipater Észak-Júdea, azaz Galilea kormányzatát *Heródes* nevű fiának, ennek az elszánt és energikus, erkölcsi aggályokat nem ismerő ifjúnak engedte át, akit szorosabb kapcsolat fűzött a görögökhöz és rómaiakhoz, mint a zsidókhoz. Galileában még akadtak olyan kisebb hazafias egyesülések, titkos szövetségek, melyek az idegen uralom lezárására törekedtek; Heródes elfogatta vezetőjüket, Hizkiját társaival együtt és törvényes ítélet nélkül kivégeztette. A szinhedrion emiatt kérdőre vonta az ifjú kormányzót, s a megidézett Heródes testőrségétől övezetten szótlannul hallgatta a hozzá intézett vádoló kérdéseket. De nem fenyegette komoly veszély; a szinhedrion nem merte elítélni. Csak egy Semája nevű farizeus szinhedriontag szólalt fel e meghátrálás ellen, s a hagyomány szerint megjósolta, hogy egy nap majd Heródes a teljes szinhedriont halálra fogja ítélni.

Valóban, Heródes minden cselekedetét, minden törekvését a hatalomra való mohó vágyódás irányította. Az volt a terve, hogy római segítséggel Júdea királya lesz. De ennek a törekvésének még útjában állott egy veszedelmes rivális: *Antigonos*, a Hasmoneus herceg, a fogságba hurcolt s időközben Rómában elhalt II. Aristobulos fia, aki szintén Júdea királyi méltóságáról álmódott, de azt nem római segítséggel, hanem Róma ellenére, az idegen uralom ellen való küzdelemben akarta elnyerni. Sikerült is neki zsidó forradalmárok és perzsa zsoldosok segítségével elűznie Jeruzsálemből Heródest és híveit, s négy évre magához ragadnia a királyi hatalmat. Heródes azonban csakhamar nagy római hadsereggel tért vissza, s újból elfoglalta a fővárost. A rómaiak erre kivégezték Antigonost, és

Heródest kiáltották ki Júdea királyává (Kr. e. 37-ben). Most, hogy végre uralomra került, Heródes megkezdhette a Hasmoneus-párt kíméletlen üldözését, a színhedront pedig, mint az alkotmányos élet utolsó biztosítékát, rövid úton feloszlatta.

Ez időben magában Rómában is politikai zavarok uralkodtak. Különböző hadvezérek ragadták ki egymás kezéből a hatalmat. Caesart ellenfelei 44-ben megölték, s nem sokkal utóbb császársággá alakult át a római köztársaság. Az első római imperátor, az immár három világrészre kiterjedő római világbirodalom első császára: *Octavianus Augustus* volt (Kr. e. 28–Kr. u. 14). Heródes kénytelen volt minden lehető eszközzel szolgálói a római császárt, helyesebben a hatalom mindenkori birtokosát; segítségére lenni, ahol tehetett s ahol a császár megkívánta, pénzzel vagy hadsereggel örökké rendelkezésére állani, hogy az imperátor viszont a maga hatalmával megtartsa őt Júdea trónján, saját alattvalói ellenére is.

Mert Heródes még saját családjában sem volt népszerű. Hogy uralmának legitim színezetet adjon, hogy a Hasmoneusok törvényes örökösének szerepét játsz hassa, nőül vette a szépségéről híres *Mariamné* (Mirjam), Hyrkanos unokáját. Nejének egész családja ott lakott a királyi palotában: Mariamnénagyapja, az agg Hyrkanos, anyja, Alexandra és öccse, III. Aristobulos. Hogy itt éltek Heródes környezetében, azt nem Heródes rokoni szeretete magyarázza, hanem az a célja, hogy valamennyiüket szem előtt tartsa és megakadályozza, hogy esetleg a zsidó hazafiak üldözött pártjával szövetkezve, új fölkelést szíthassanak az országban. A család becsvágyát azzal akarta kielégíteni, hogy Aristobulos sógorát, ezt az alig 17 éves ifjút főpappá nevezte ki; mikor azonban felismerte, hogy a nép mily rajongó hódolattal övezi az ifjú herceget szentélybeli funkciói alkalmával, féltékenység fogta el, s ettől kezdve életére tört. Egy Szukkóth-ünnepen nagy vendégcsereget hívott össze Jerichóba; forró nap volt, s az ifjú Aristobulos, barátjaival együtt fürödni ment a folyóhoz. Fürdés közben néhány felbérelt ember vette körül a herceget, s anélkül, hogy bárki segítségére siethetett volna, vízbe fojtották. Az udvar elhíresztelte, hogy véletlen baleset történt, de mindenki tudta, hogy Aristobulos halála Heródes lelkén szárad, aki így akart megszabadulni veszedelmesen népszerű sógorától. Ettől kezdve Heródesnek legszűkebb családjában sem volt nyugta; anyósa, Alexandra, aki már régen gyűlölte, panaszt emelt ellene Rómában; neje, Mariamnénagyapja halála után halálosan meggyűlölte férjét, sőt később attól sem riadt vissza, hogy összeesküvést szőjön ellene. Heródest kétszer is

megidézték Rómába, ahol számot kellett adnia családi ügyeiről; mindkét alkalommal titokban megbízta palotafelügyelőjét, hogy nejét és anyósát szigorú őrizet alatt tartsa, és ha neki bármi baja történne, haladéktalanul ölesse meg. Mindkét alkalommal sértetlenül tért vissza, de az üldözött nők tudomást szereztek gyilkos tervéről, és még elkeseredettebb ellenségeivé lettek.

Egyfelől gyűlölet, másfelől rettegés, csakhamar pokollá tették a királyi ház életét. Heródes attól tartott, hogy a Hasmoneus-család valamely életben maradt tagja előbb-utóbb megfosztja őt a tróntól. Ezért nemsokára megölette apósát, a nyolcvanéves Hyrkanost, aki barátai segítségével kísérletet tett rá, hogy elmeneküljön a családi viszályok gyilkos légköréből. Azután a királynét vádolta meg, hogy meg akarja mérgeztetni, s a szerencsétlen Mariamné végül is hóhér bárdja alatt végezte életét; nemsokára követte őt anyja is, Alexandra, aki férje s leánya halála után mindenképpen bosszút akart állani családjá gyilkosán.

A nép keserű vádakkal fordult Heródes, az „edomita rabszolga”, a „félzsidó zsarnok” ellen, ahogyan székében nevezték. A király azzal akarta lefegyverezni és megnyerni alattvalóit, hogy a jeruzsálemi templom nagyarányú újjáépítésével pompás, arányaiban az első szentélyre emlékeztető templommal ajándékozta meg a fővárost. Az új épület kapui fölött azonban ott ragyogott az arany sas, a római császárság jelvénye, s ezzel a zsidó tömegek nemzeti érzését még jobban maga ellen hangolta. A jámborabb és konzervatívabb érzésű lakosság pedig azért fordult ellene, mert a szent városban teátrumokat, arénákat, palaestrákat és cirkuszokat építtetett görög–római mintára, ahol a tömegek klasszikus-pogány divat szerint atlétikával és színi előadásokkal szórakoztak. Több új várost és kolóniát is létesített, melyeknek elnevezésében tüntetőleg hódolt a római császárnak. Így épült a tengerparton Caesarea városa, melynek már tisztán görög és római lakossága volt; Sómrón régi városát pedig Sebasté névre keresztelték át, utalással Augustus császár „szent” (görögül „Sebastos”) melléknevére.

Heródesnek több gyermeke született különböző házasságaiból, örököseinek azonban Mariamné két fiát, Alexandert és (IV.) Aristobulost tekintette. Az ifjú hercegek Augustus császár udvaránál nevelkedtek Rómában, de itt sem feledkeztek meg róla, hogy egy, a nemzeti dinasztiahoz tartozását vértanú halálával megpecsételt Hasmoneus-irálynőnek a gyermekei. Heródesnek csakhamar észre kellett vennie, hogy a két ifjú elhidegült tőle; s mikor egy másik

házasságából származó fia, Antipater, aki irigye volt a privilegizált hercegeknek, azzal vádolta be Alexandert és Aristobulost atyjánál, hogy anyjuk halálát megbosszulandó, Heródes életére törnek, a király halálra íteltette és kivégeztette a két herceget. A trón örököse így Antipater lett, de csak addig, amíg Heródes rá nem jött, hogy ez a fia is szabadulni akar tőle; erre aztán őt is megölette. Híre járt, hogy Augustus császár, mikor meghallotta a harmadik júdeai herceg halálát, kijelentette: „A zsidó király udvarában jobb sertésnek, mint királyfinak lenni” (célzás arra, hogy a sertést, mint tisztátalan állatot a zsidó király nem mutathatja be áldozatul, fiait viszont „feláldozta”).

Több mint három évtizedes uralkodása után (Kr. e. 37–4) birodalmát a legnagyobb bizonytalanságban hátrahagyva halt meg Nagy Heródes, a római fennhatóság alatt látszólagos függetlenségének utolsó maradványait élvező Júdea királya. Halála előtt felosztotta birodalmát három életben maradt fia között; örököseinek azonban kötelességük volt Rómában, Augustus császártól kérni megerősítésüket a királyi méltóságban. A császár eleinte hajlandónak is mutatkozott erre, mikor azonban látta, hogy Júdeában nem érnek véget a lázongások és felkelések, elhatározta, hogy az ország kormányzatát végleg és formailag is római hivatalnokok kezébe adja. E hivatalnokok a „helytartó”, prokurátor címet viselték; velük Júdea országa közönséges tartományává lett a római birodalomnak.

A prokurátorok. A szabadságharc és a második szentély pusztulása (Kr. e. 4–Kr. u. 70)

Caesareában, nem messze Jeruzsálemtől, immár ott székelte a római helytartó, s a város körül ott táboroztak a római légiók, melyeknek az volt a feladatuk, hogy fenntartsák a rendet Júdeában. (Heródes fiai csak afféle árnyékhatalmat tarthattak meg; közülük Antipasnak jutott a szomorú dicsőség, hogy „kormányzatát” két tragikus kivégzés örökítse meg: a Keresztelő Jánosé és Názáreti Jézusé, 30, ill. 33-ban.) Nagy ünnepek, mint Pészach és Szukköth idején, mikor Jeruzsálem megtelt az egész országból odagyülekező zarándokokkal, idejött a prokurátor is katonáival, hogy megakadályozza és elnyomja, ha esetleg lázadás fenyegetné a római uralmat. A nyugati jövevények ilyenkor csodálkozva és értetlenül nézték a tőlük olyannyira idegen zsidó életet

a maga szertartásaival, egy láthatatlan isten szolgálatát az istenszobrok nélküli templomban, az ima különös módját, a kultúra sajátos, keleti formáit. A zsidó tömegek ellenségesen, bizalmatlanul fogadták hívatlan látogatóikat. A nép mind jobban megismerte az idegen uralom keserű ízét: roppant adókat kellett fizetnie a római császárnak és júdeai kormányzóinak; a terhek mind súlyosabbak lettek, s a szegényebbeknek bőséges alkalmuk nyílt a teljes kihasználás embernyúzó politikájának kitapasztalására. Már Augustus utódja, *Tiberius* császár (Kr. u. 14–37) felismerte ezt a lelketlen gazdálkodást, s azzal küldötte Júdeába egyik prokurátorát, hogy „a jó pásztor elveszi juhain gyapját, de sohasem a bőrüket”. A prokurátorok között sűrűn akadtak olyanok, akik a népet vallásos érzéseinek megsértésével izgatták; ilyen volt *Pilátus*, aki meghordoztatta katonáival Jeruzsálem utcáin a császár képmását viselő római jelvényeket, melyeknek Rómában isteneket megillető hódolat járt ki, míg a bálványtiszteletet perhorreszkáló zsidó fővárosban csak felháborodást és ellenszegülést keltettek. *Caligula*, a tébolyult császár (37–41) még tovább ment: azt követelte, hogy szobrát, mint isteni személyét, állítsák fel a jeruzsálemi szentélyben és ízesítsék isteni tiszteletben. A birodalom minden temploma számára előírta ezt, és szobra mint istenszobor, valóban minden rítus szentélyébe bevonult; a zsidók azonban, minthogy hitük tiltotta képek és szobrok tiszteletét, megtagadták a rendelet végrehajtását. A császár erre meghagyta szíriai hadseregparancsnokának, hogy állítsa fel szobrát erőszakkal a jeruzsálemi szentélyben és kényszerítse a zsidókat az előtte való hódolásra. Zsidó tömegek lázongva, tiltakozva vonultak a parancsnok elé: „Ha csak mindnyájunkat egy szálig meg nem öletsz, sohasem fogod itt végrehajtani a császár parancsát!” – kiáltozták, s az egész városban lázadás fenyegetett. A parancsnok megírta Rómába, hogy véröntés nélkül lehetetlen a rendeletet végrehajtania s utasításokat kért. Parancs helyett azonban Caligula halálhíre érkezett: saját tisztjei gyilkolták meg az őrzöngő császárt.

Most rövid időre mintha halvány visszfénye támadt volna fel az országban a régi függetlenségnek. *Agrippa*, Heródes unokája Rómában nevelkedett, s itt a császári udvarban sok barátja és jóakarója volt. Maga Caligula is nagyra becsülte s kevéssel halála előtt (41-ben) őt nevezte ki Galilea helytartójának; utódja, *Claudius* császár (41–54) pedig Júdea kormányzatát is rá bízta, a királyi címmel (rex) egyetemben. Agrippa ily módon csaknem éppoly önálló uralkodóvá emelkedett, mint valaha nagyapja, Heródes. De az ifjú király nem

Heródes nyomdokain járt; ellenkezőleg: rövid uralkodása alatt (41–44) minden erejéből közeledni igyekezett népéhez, s valóban zsidók királya, nem rómaiak hivatalnokai akart lenni. Barátságot kötött a farizeusok demokratikus irányú pártjával, és sűrűn látogatta a jeruzsálemi szentély istentiszteletét; Sebuóth ünnepén, akár a legegyszerűbb falusi ember, maga vitte a szentélybe friss gyümölcsökkel teli áldozati kosarát. Egy ízben pedig a Tórából olvasott fel nyilvánosan; s mikor az 5. könyvnek ehhez a mondatához érkezett: „Testvéreid közül válassz magadnak királyt, ne az idegenek közül” (17. fejt.), Agrippának könny szökött a szemébe, mert hiszen ő maga sem volt tiszta zsidó, hanem kevert, edomita származású. A tömeg azonban azt kiáltotta feléje: „Ne bánkódj, Agrippa, te a testvérünk vagy!” S valóban, Agrippa ereiben igazi Hasmoneus-vér is folyt, hiszen Aristobulos fia és Mariamné unokája volt, leszármazottja azoknak a Hasmoneusoknak, akiket Heródes vérpadra küldött. Mint az első Hasmoneus-uralkodók, Agrippa is nagy gondot fordított Jeruzsálem megerősítésére, hogy ellenséges támadásoknak ellentállhasson; új erődövet is kezdett építtetni a főváros körül, ezt a munkálatot azonban abba kellett hagynia, mert a római kormányzat, új nemzeti felkelés előkészítésének gyanúja miatt beszüntette.

Agrippa rövid, négyesztendős uralkodása után meghalt, hátrahagyva hasonló nevű tizenhét esztendős fiát, *II. Agrippát*. De ez az ifjú már nem nyerhette el a kormányzói hatalmat Júdeában; Róma bizalmatlanul nézett minden zsidó királyra, mert attól tartott, hogy lázadásra bujtogatja népét a császár ellen. Később elnyerte ugyan Rómából a „király” címet, de kormányzói jogkör nélkül; maga a kormányzat ismét a császári székhelyről kiküldött idegen prokurátorok kezébe került.

Ezek az új prokurátorok, akik egyébként sűrűn váltakoztak tisztségükben, a következő negyedszázad alatt (44–66) még ellenségesebbeknek bizonyultak elődeiknél. Görög vagy római hivatalnokok voltak, akik gyűlölködő szemmel néztek a zsidóságra, és székhelyükön, Caesareában például nyugodtan eltűrték, hogy a görög lakosság sértegetse és bántalmazza a zsidókat. Hasztalan emeltek panaszt ellenük Rómában, *Nero császár* (54–68) mit sem tett megfékezésükre, mert nem tartotta célszerűnek, hogy zsidó alattvalóit pártfogásába vegye. A nép között így mind nagyobb arányokat öltött a „zelóták”, vagyis „buzgók, fanatikusok” radikális nemzeti mozgalma, akik erőszakkal akarták lerázni az idegen uralom igáját. A végsőkéig feszített húr akkor pattant el, mikor Nero Júdeába küldte *Gessius*

Florus nevű új prokurátorát, aki (régi híradás szerint) „úgy érkezett, mint valami hóhér, bűnösök büntetésére”. Valóban, *Florus* szemében már maga az elégedetlenség is gonosztett számba ment. Zsidókra uszította a görögöket, aranyat követelt a szentély kincstárából, s mikor kívánságát megtagadták, parancsot adott katonáinak a jeruzsálemi zsidók házainak kifosztására. A nép azonban rávetette magát a dúló-fosztogató katonákra s kiűzte őket a városból. Ezzel megkezdődött a nyílt felkelés (Kr. u. 66-ban). A zelóták élet-halál küzdelemre szólították fel a népet Róma ellen, s mikor a római fővezér Jeruzsálem ellen vezette légióit, a lakosság oly vehemens erővel támadt rájuk, hogy vissza kellett vonulniok; a visszavonuló légiókat azután zsidó szabads csapatok vették üzőbe és teljesen szétszórták őket.

A nép vezéreinek Jeruzsálemben tisztában kellett vele lenniök, hogy ezután már végső mérkőzés, nyílt háború következhetik a római világhatalommal. El kellett tehát készülniük a háborúra. A szinhedrion ideiglenes kormányt alakított, s ez megkezdte nagyobb szabású, új erődítmények építését Jeruzsálem és más városok körül, önkéntes hadsereget szervezett, tapasztalt tiszteket és hadvezéreket állított a csapatok élére. A római légiók első támadását Galilea felől várták, ezért az északi részeken koncentrálták a zsidó haderőt; élére egy nagy tehetségű, zsidó és latin műveltségével egyaránt kimagasló férfit állítottak, József ben Matathiást, aki később *Josephus Flavius* néven lett világhírű, zsidó történeti művével. *Josephus* azelőtt nem foglalkozott hadvezérléssel, s most azt is világosan látta, hogy Romával mérkőzni egyet jelent a bizonyos bukással; de a hazafias lelkesedés általános fellobbbanásának percében nem tagadhatta meg patrióta kötelességének teljesítését.

Nero, mikor tudomást szerzett a júdeai felkelésről, legjobb hadvezérét, *Vespasianust* küldötte ki a forradalom megfékezésére. *Vespasianus* hatalmas hadsereg élén vonult be Galileába; táborában ott volt II. Agrippa, a névleges zsidó király is, aki ellenséges álláspontot foglalt el a nemzeti felkeléssel szemben. A zsidó lakosság megerősített városokba zárkózott: Tiberiásba, Gamlába, Jotapatába, és mindenütt rendkívüli erővel s hősiességgel védekezett. De mindez hasztalannak bizonyult: a rómaiak egyik várost és erődöt a másik után foglalták el, s 67-ben már urai voltak Galilea egész területének. *Josephus* maga is meghódolt *Vespasianusnak*; meggyőződésévé lett, hogy békét kell kötni Rómával mindenáron.

Jeruzsálem pedig felkészült a végső küzdelemre. Nero császár 68-ban meghalt és utódja, átmeneti zavarok után, *Vespasianus* lett a trónon

(69–79). A júdeai hadsereg parancsnokságát az új császár fia, *Titus* vette át. Jeruzsálemet, melyet e korban már három vastag bástyafal övezett minden oldalon, csakhamar ostrom alá fogta a római sereg a maga félelmes embertömegével és nagyszerű hadigépeivel. A fővárosban a zelóta párt vezetői uralkodtak, főként *Galilei Jóchanán* (*Giszkalai János*) és *Simon bar Gióra*. A zelóták páratlan vitézséggel küzdöttek; gyakran kitörtek a városból és rá-rácsaptak az ostromlókra. A római érckatapulták, ostromgépek szakadatlanul rontották a város falait, de mihelyt egy-egy bástyafalat áttörtek, szemük láttára emelkedett új belső védőfal a város elé. Több hónapig tartott ez az irgalmatlan és véres ostrom; Jeruzsálemben már kifogyott az élelmiszer, s a város utcáit – mint valaha a babiloni ostrom idején – éhségtől elgyöngült vagy éhenhalt emberek teste borították. Feljegyezték, hogy a legelőkelőbb családok hölgyei utcai szemétdombokat túrtak fel ételmaradékért, kenyérhulladékért, hogy kínzó éhségüket csillapíthassák. A védőcsapatok immár végső erejükkel küzdöttek: csak súlyos harcok árán sikerült a rómaiaknak betörniük a városba (a 70. év nyárutóján). A szentélyt felgyújtották: kétségbeesett emberek egész sora vetette magát a pusztító lángok közé, mások a római katonák kardja által veszték el; a győztesek felkoncolták a város lakosságának jelentékeny részét, férfiakat, nőket, gyermekeket. A zelóták vezéreit, Jánost és Simont elfogták és láncra verve hurcolták Rómába. Zsidó foglyok ezreit szállították az ázsiai városok piacaira, hogy rabszolgául adják el. Jeruzsálem maga hamuvá és romhalmazzá lett, Júdea a római birodalom jelentéktelen, elnyomott kis provinciája.

Róma büszke pompával ünnepelte győzelmét. A város utcáin légiók diadalmenete vonult fel, Vespasianus császár, meg két fia, Titus és Domitianus vezetésével; a menetben ott voltak a láncra vert zsidó foglyok, s ott hordozták az elhamvasztott jeruzsálemi szentély elrabolt arany-ezüst kincseit is. A foglyok közül Simon bar Giórát, a zelótavezért kötélhalállal végezték ki, Jánost örökös fogságra vetették. A győzelmi menet képét pedig megörökítették ama híres diadalíven, melyet Róma városa „Titusnak, Júdea legyőzőjének” dicsőségére emelt. Külön érmeiket is vertek erre az ünnepélyes alkalomra, egy gyászoló asszony szimbolikus képével és a „legyőzött, meghódított Júdeára” (*Judea capta*) utaló felirattal.

Így pusztult el Jeruzsálem és vele a zsidó nemzetállam másodszor is, mintegy hetedfélszáz évvel az első babilóniai rombolás után, ezúttal a rómaiak kezétől, 70-ben mai időszámításunk szerint. Az első és a második szentély pusztulása, a két nemzeti katasztrófa között már

megegyesítőben volt a „galuth”, a zsidóság szétszóródása a világ minden részén, az a nagy szétosztás, amely a zsidóság újabb kori történetének alapját vetette meg s melyet a görög *diaszpóra* névvel szoktak megjelölni. Mert Júdea elbukott ugyan – de Júdea ekkor már csak egyik színhelye volt a zsidóság történetének.

Zsidó szellemi mozgalmak Palesztinában és a külföldön. A kereszténység kibontakozása. Irodalmi élet

Nemzeti felkeléssel, véres háborúkkal a zsidó nép nem tudta megvédeni országát az idegen hódítóktól; de belső, szellemi szabadságáért vívott küzdelmében erősebbnek bizonyult, mint valaha. Idegen népek közé ékelten is hű maradt sajátos nemzeti kultúrájához; szellemi vezérei megtanították rá, hogy egy nép fennmaradását nem sáncfalak és védőbástyák, hanem szellemi fegyverek, a hit, az erkölcsi tisztaság és a szociális igazság fegyverei biztosítják. Volt tehát egy pont, melyen a legyőzött zsidóság legyőzhetetlennek bizonyult, sőt mint látni fogjuk, bizonyos értelemben ő indult hódításra. Mind magasabbra és magasabbra emelkedett az a hagyományos védőfal, melyet a farizeus szellem emelt a Tóra köré, mind jelentékenyebb lett a mozgalom, mely a régi törvényeknek az új életformákra való alkalmazását tűzte ki céljául. A farizeusoknak döntő befolyásuk volt a jeruzsálemi szinhedrionban, ahol már gyakran és mind gyakrabban elragadták a vezetést a szaddukeusoktól. A szinhedrion tudós kollégiumában, a Béth-Hamidrasban, ahol minden törvényt a szent alapkonztitúciónak, a Tórának szellemében vitattak meg, a farizeusok voltak többségben.

Itt, a szinhedrion elnöki székében, a nászi méltóságban működött Heródes idején *Hillél*, ez a kimagasló mester, a népnek ez a nagy tanítója. Életéről elbeszéli a hagyomány, hogy Babilóniából származott, és azért jött Jeruzsálembe, hogy itt híres mestereknél tanulmányozhassa a Tórát. Nagy buzgalommal tanult s nem mulasztott soha egyetlen leckét sem a tanházban; mikor egy hideg téli estén nem tudta lefizetni a csekély belépődíjat, felkúszott a tanház falára, hogy az ablakon át leshessen el valamit az előadásból, s ott találták meg később, félig megdermedve. Rövid idő alatt oly híres tudóssá lett, hogy a szinhedrion törvényhozó kollégiumának elnökévé választották. Ebben a

méltóságában egész sor döntést hozott, főként a szükséges új törvényeknek, az ún. „szóbeli tan”-nak az „írott tan”-ból, vagyis Mózes Tórájából való kifejtését, levezetését illetően. Számos tanítványa volt, akiket „Hillél háza” („Hillél iskolája”) néven ismertek.

Korának másik nagy tudós alakja, *Sammáj*, külön iskolát alapított, mely viszont a „Sammáj háza” nevet viselte. E két iskola között állandó vita és versengés folyt a Tóra törvényeinek magyarázásában és új rendelkezések levezetésében. Hillél és tanítványai minden törvényt úgy magyaráztak, hogy követése lehetőleg könnyű legyen, míg Sammáj csoportja arra törekedett, hogy a „törvény igáját” mennél súlyosabbá tegye. A két mester jellemében is élesen elütött egymástól. Hillél szelíd és emberszerető volt s gyakran mondotta, hogy a felebaráti szeretet a Tórának legfontosabb parancsa. Mikor egy ízben egy pogány egy tan rövid elmagyarázására kérte, Hillél ezzel felelt: „Amit nem szeretsz, te se tedd másnak – ez a zsidó tanítás alapja, a többi csak ezt magyarázza”. Mikor pedig ugyanez a pogány Sammájtól kért hasonló útbaigazítást, a szigorú mester bosszúsan kiverte a házából. – Hillél ilyen tanácsokat adott tanítványainak: „Szeressétek a békét és teremtsétek békét az emberek között”; vagy: „Ne mondj ítéletet embertársadról, amíg nem voltál az ő helyzetében”: ami talán mindennél jellemzőbb arra a mély megértésre és emberszeretetre, melyet ez a mester prédikált.

A két párthoz, melyre a zsidó társadalom feloszlott: a farizeusok és szaddukeusok pártjához e korban egy harmadik párt, helyesebben vallási szekta szegődött: az *esszeusok* csoportja. A felsőbb osztályokból verbuválódó szaddukeusok világnézete az államhatalmat s annak megtartását ítélte legfontosabbnak; a jórészt középosztálybeli farizeusok programjának középpontjában a nép állott; a nép szegény sorsú fiaiból alakult esszeus szekta hite szerint mindenek alapja az ember: az egyén, kinek legfőbb kötelessége, hogy lelke tisztaságára, erkölcsi alapjaira gondot viseljen. Az esszeusok kerültek a városi életet, kis falusi gyülekezetekben, társaságokban éltek, főként Dél-Júdeában, a Holt-tenger vidékén. Tanaikban a mai kutatás perzsa és görög, sőt hindu hatáselemeket állapít meg. Földműveléssel foglalkoztak, s együttélésükben a testvériség szigorú elve uralkodott: egyenlően osztották fel maguk között vagyonukat, valamennyien egyforma fehér ruhában jártak, csak kenyérrel és főzelékfélékkel éltek és szigorúan tartózkodtak a bortól. Mindennap korán reggel megfürödtek a Holt-tengerben vagy a Jordánban, hogy testüket, s mintegy jelképesen lelküket is tisztán tartsák. A nép szenteket látott

bennük és sokan zarándokoltak hozzájuk, hogy betegségükből kigyógyuljanak.

Az esszeusok egyike, Jóchanán, akit *Keresztelő Szent János* néven ismer a történelem, időszámításunk 28-ik éve táján bejárta a Jordán partvidékét, s fennhangon hirdette a népnek, hogy szakítania kell bűneivel, mert közeledik az Isten országa. Azokat, akik hozzá zarándokoltak, megfürösztötte (megkeresztelte) a Jordán vizében, hogy így szimbolikusan megtisztítsa őket vétkeiktől; innen nyerte később a Keresztelő (Baptista) nevet. Azok között, akik felkeresték e rajongó esszeust, a 29-ik év körül ott volt egy ifjú ember a galileai Názáret városából, akit Jésuának vagy *Jézusnak* neveztek és akit János szintén megkeresztelt a Jordánban. Jézus a próféták tüzével hitt benne, hogy Isten országa immár elkövetkezett, és ő maga van rá hivatva, hogy azt elhozza a földre; hogy Istennek egy új igéjét hirdesse, egy új ígét, mely hírül adja az embernek, hogyan éljen a földön. Bejárta Galileát, egyszerű és szegény emberek között prédikált, s hirdette nekik, hogy „mi Atyánk a mennyekben” nem azt akarja, hogy szertartásokkal, templomokkal, szigorú vallási törvények megőrzésével szolgáljuk, hanem azt kívánja, hogy az emberek szeressék egymást, védjék a gyengéket s magukat teljesen bízzák Őreá; ez a személyes kapcsolat Istennel minden közösséget és formulát helyettesít. Jézus beteget is gyógyított imáival, s ez csakhamar a csodatévő szent hírnevét szerezte meg számára a nép között. Galileából azután Jeruzsálembe is elment, épp akkor, amikor ott nagy izgalom és felháborodás uralkodott *Pilátus* helytartó ellen, aki a római jelvényekkel, a császári insigniumokkal maga ellen lázította a népet. Jézus itt éles beszédekben fordult mindegyik párt ellen: a farizeusok ellen, akik csak új törvények, új szertartások felállításán fáradoznak, – a szaddukeusok ellen, akik nem hisznek a lélek halhatatlanságában és a feltámadásban, – és a nacionalista hazafiak ellen is, akik népüknek az idegen uralom alól való felszabadításában látják a legfőbb célt. Így Jézus minden párt ellen fordult, s viszont minden párt őellene. Megvádolták, hogy Isten fiának tartja magát (mert sűrűn használta ezt a kifejezést: „mennyei Atyám”), hogy „zsidó királynak” és Messiásnak vallja magát; ezért átadták a szinhedrionnak, hogy az ítélkezze felette. Az pedig mint hamis prófétát a római helytartó kezére adta. Pilátus szörnyű és irgalmatlan, a rómaiaknál egyébként gyakran alkalmazott halálmóddal, keresztfeszítéssel végeztette ki, a 33-ik évben.

Jézus hívei között csakhamar elterjedt és gyökeret vert az a hit, hogy mesterük, kivégzése után harmadnapra feltámadt sírjából és

felszállt a mennybe. Csakhamar megalakult egy szekta, az első jeruzsálemi keresztény gyülekezet, amely Jézusban a Megváltót, a Messiást, a Krisztust (a „Megváltó” görög megjelölése, a. m. felkent, megkoronázott) látta. E szekta vezetői *apostoloknak*, kiküldötteknek nevezték magukat. Közülük a legjelentősebbnek működése már távolabb esik Jézus egyéniségétől, életétől és működésétől: ez *Pál* volt, eredeti nevén Saul, aki kisázsiai (tarzusi) zsidó közösségből származott és a görögöt már anyanyelveként beszélte. Előbb a jeruzsálemi farizeusok pártjához tartozott, s fanatikus ellensége volt Jézus tanának és tanítványainak. Később azonban neki is meggyőződésévé vált, hogy Jézus Isten fia, akit mennyei Atyja azért küldött a földre, hogy szenvedéseivel és halálával megváltsa az embereket bűneiktől. És Isten nemcsak a zsidókhoz küldötte Jézust, hanem a világ minden népéhez, hogy hirdessen egy új szövetséget Isten és ember között, hirdesse, hogy legfontosabb az Istenben való hit, nem pedig az életnek parancsokkal és szertartásokkal való megkötése. Pál legfőbb figyelme a pogány népek felé fordult, a görögök és rómaiak felé, akikről úgy látta, hogy készségesen fel fogják venni az Egyisten hitét, de nem a zsidó törvények és kötelmek „igáját”, aminők a körülmetélkedés, a szombat, az étkezési törvények és egyebek. Az új zsidó–görög apostol több mint két évtizedes térítő munkássága folyamán (40 és 60 között, talán 35–64) bejárta egy sereg országot és tartományt, a Földközi-tenger partvidékének jórészt és mindenütt hirdette új tanait, zsidók és pogányok számára. Működése nyomán számos helyen megalakultak az első keresztény gyülekezetek; Nero császár idejében már magában Rómában is működött egy keresztény szekta, mely az egykorú és későbbi palesztinaiakhoz, szíriaiakhoz és kisázsiaiakhoz hasonlóan, Jézus Krisztusban, Isten fiában hitt. Így kezdett terjedni az új vallás, melyet később az egész görög–római világ magáévá tett; így indult meg a hódítás útján, hogy nemsokára világvallássá legyen. Első korszakában eléggé nagy számmal akadtak zsidó-keresztények is, de a zsidó nép a maga egészében nem akarta és nem tudta magáévá tenni az új hitet, az „istenember”-hez kapcsolódó vallást, mely a Tórától immár elszakadt és nemzeti vonatkozásban sem elégíthette ki a zsidó tömegeket. Ne feledjük, hogy a kereszténység kibontakozása arra az évszázadra esik, mely Júdeában a rómaiak uralmát és Jeruzsálem pusztulását jelentette.

Kevéssel azután, hogy Jézus tanításában megjelent a zsidó prófétai gondolat legélesebb és legvilágraszólóbb megfogalmazása, a zsidóságot magát egy sor vallási és nemzeti motívum végzetesen és örökre eltávolította a Jézus jegyében meginduló új mozgalomtól, a kereszténységtől. Vallási téren főként Pál apostol teológiája hatott eltávolítólag; ezt a teológiát, melynek középpontjában már Jézus Krisztus állott, Isten egyszülött fia, ki kereszthalálával *megváltotta* a világot bűneitől: az örökké egy *eljövendő* messiást, az emberiség *elkövetkező* megváltását hirdető zsidóság már nem tehetette magáévá. Pál után a kereszténység útja feltartóztathatatlanul vezetett az Egyház felé, éppúgy, mint a zsidóságé egy újszerű, lazán rugalmas forma: a diaszpóra-nemzet összetartó vallásának szervezet nélküli rítusvilága felé. Nacionális szempontból pedig a zsidóság nem fogadhatta el a kereszténységben a maga nemzeti létének teljes megtagadását, ugyanakkor, midőn e lét pusztá fenntartásának védelmében elkeseredett harcot vívott egy egész világ: az elnyomó római hatalom ellenében. Mert éppúgy, ahogyan a görög szellem világhódító formájának, a hellenizmusnak nem volt többé szüksége görög nemzetre, a zsidó szellem világhódító alakjának, a kereszténységnek sem volt többé szüksége zsidó nemzetre, zsidó közösségre. Hiszen súlypontja mindjobban a pogány világra terelődött át, s mind többet is vett fel a mediterrán népek régi gondolatvilágából. „Katolikus” lett, „egyetemes”, s egyúttal jellegzetesen európai: ázsiai születésének megkötöttségeit, nemzeti bélyegét mindjobban levetette, de egyúttal mindjobban felöltötte az új világszervezettel járó külső és belső megkötöttségeket. Ily módon a tragikus szakítás elkerülhetetlenné vált s csakhamar be is következett: a zsidóságnak meg kellett tagadnia saját világraszóló gondolatát, a kereszténységnek meg kellett tagadnia saját gyökereit, a nemzetet, mely létrehozta s a lelki szabadságot, melyben kivirágzott. Így szakadtak el egymástól zsidóság és kereszténység, a Kr. u. 1–2. század folyamán.

*

A zsidóság jelentékeny része e korban már szétszórta élt a teljes római birodalomban, sőt annak határain túl is. Már régen kialakult a nagy *diaszpóra*, ahogyan görög szóval általában meg szokták jelölni a Palesztinán kívüli zsidó településeket. Alexandriában, Egyiptom fővárosában, a szíriai Antiochiában, Rómában, a császárvárosban, Görögország és Kisázsia számos városában szabad zsidó gyülekezetek

állottak fenn, melyek saját törvényeik és szokásaik szerint kormányozták magukat, s nem vegyültek össze a környező pogány lakossággal. Maguk a római császárok támogatták ezt a zsidó gyülekezeti autonómiát; csak elvétve fordultak elő olyan esetek, mint amidőn Caligula császár fel akarta állíttatni szobrai az alexandriai zsinagógákban, s a város görög lakossága az ekörül támadt zűrzavart felhasználva, valósággal szervezett zsidóüldözést rendezett, az ottani római helytartó támogatásával. De a római uralom zsidóellenes színezete tulajdonképp csak az utolsó júdeai fölkelés és Jeruzsálem bevétele óta erősödött meg.

Alexandriában külön városrészekben, zárt tömegekben éltek a zsidók, közel a tengerparthoz, sokan közülük jelentékeny kereskedelmi vállalatokat tartottak fenn az alexandriai kikötőnegyedben s veszedelmes versenytársai voltak a görög kereskedőknek. Így azután annak ellenére, hogy e városban a zsidók nem számíthattak idegeneknek, hiszen egy időben telepedtek oda a görögökkel, kevésbé Alexandriának Nagy Sándor s az első Ptolemeusok idején történt felépülése után, a zsidógyűlölet mégis rohamosan erősödött a görög lakosság körében. Műveltség tekintetében ugyanazon a magaslaton, sőt talán még magasabban állottak a zsidók, mint görög polgártársaik; görög nyelven írtak és beszéltek s gazdag irodalom virágzott fel közöttük. *Alexandriai Philo*, az I. század e kimagasló filozófusa lelkes zsidó volt s elszakíthatatlan szálak fűzték a zsidó kultúrához. Műveiben a hellenizmus legszebb gondolatait igyekezett egybefoglalni a zsidó műveltség javával s egyben bizonyítani, hogy a Biblia isten- és világképe megegyezik a klasszikus görög gondolkodókéval, főként Platonéval. Az alexandriai zsidóüldözés után Philo egy zsidó küldöttséggel Rómába utazott, hogy Caligula császár előtt tiltakozzék az egyiptomi latin helytartó zsidóellenes magatartása ellen; a császár azonban ellenségesen fogadta a küldöttséget, mert neheztelt a zsidókra a jeruzsálemi és alexandriai szoborfelállítás ügyében tanúsított ellenszegülésükért. Jeruzsálem pusztulása után a zelóták egy csoportja Alexandriába menekült, s itt megpróbált felkelést szítani a zsidók között Róma ellen; a római rendőrség azonban nyomára jött próbálkozásaiknak s még csírájában elnyomta a megmozdulást.

A nemzeti felkelést megelőző korszak – általában az utóbbi három évszázad – zsidó irodalmát későbiblikus vagy Biblia utáni irodalomnak nevezhetjük, mert szerzői többnyire a Szentírás, a „kánon” könyveit utánozták. A nyelv természetesen nagyot változott; már nem héberül beszéltek és írtak, hanem arameusul és görögül, de legalább stílusban

kövezték a Bibliát, így e művek mintegy függelékül szegődtek a Szentírás harmadik szakaszához, az „Iratok”-hoz. Új „Zsoltárokat” írtak, új „Példabeszédeket”, új krónikás műveket és új prófétai könyveket is, Dániel könyvének formájában. Ezek a művek azonban már nem kerültek bele a zsidó Szentírás kánonjába, miért is „elrejtett, félreeső” könyveknek, görög szóval *apokrifoknak* nevezték őket. Nem is őrizték őket úgy, mint a kánon szent könyveit; ezért az évszázadok folyamán sok elveszett közülük a maga eredeti, héber vagy arameus nyelvű formájában és ránk csak görög fordítása maradt. Azokból, melyek már eredetileg görög nyelven készültek, főként Alexandriában, kevés maradt meg s azok is többnyire töredékes alakban. Legjelentősebbek ez apokrif irodalmi termésből a következő művek:

Szirach példabeszédei („Ben Szíra bölcsessége”): a görög uralom idején élt jeruzsálemi Jésua ben Szíra példázatait és oktató beszédeit tartalmazza. Lényegében a bibliai „Példabeszédek” mása: szerzője a görög divat követőjéül szegődött, erkölcsi felfogásában meglazult zsidó ifjúságot oktatja igazibb életfelfogásra, de a mindennapi életre, családi és társadalmi kapcsolatokra vonatkozó tanácsokat is ad. Sokáig fordításban, régi görög szövegében volt ismeretes, kétezer éves héber eredetije – legalább legnagyobb részében – nemrég került elő egy egyiptomi könyvtárból.

A *Hasmoneus-könyvek* („Makkabeusok könyvei”): két krónikás könyv, melyek az Antiochus alatti üldözések és a Hasmoneus-szabadságharc történetét tartalmazzák. Nyelvük görög, de stílusuk a Biblia krónikás könyveit követi.

Salamon zsoltárai: új psalmusok a régiek modorában. Abból az időből valók, melyben – Pompejus jeruzsálemi bevonulása nyomán – Júdeában megkezdődött a római uralom.

Hanoch (Hénoch) könyve: prófétai típusú mű, mely a szentéletű s az Úr kegyelméből égbeszállott Hanoch mennyei vízióit tartalmazza a Messiás eljövételéről és a zsidó nép megváltásáról.

A kor – pontosabban az 1. század – zsidó–görög irodalmi terméséből reánk maradtak *Alexandriai Philo* nagy művei, melyeket bölcsészeti Tóra-kommentároknak nevezhetnénk: „A világ teremtéséről”, „Ábrahám élete”, „Mózes élete”, „A tízparancsolatról” és még számos egyéb. Ehhez az alexandriai irodalomhoz tartozik az ún. „*Aristeas-levél*” is, ez a terjedelmes krónikája a Septuaginta keletkezésének: a hetven jeruzsálemi bölcs alexandriai Tóra-fordítása, fogadtatásuk Ptolemaios Philadelphosnál és beszédek az uralkodó előtt stb. „Ezra harmadik és negyedik könyve”, „Báruch könyve”, „A

tizenkét pátriárka végrendelete” és a „Szibilla-jóslatok” könyvei új prófétai stílusú beszédek és víziókat tartalmaznak, s ezeket régi bibliai, vagy görög hősök személyéhez kapcsolják, nevükben prédikálva. A késői novellairodalom olyan műveket érlel meg, mint *Judith* és *Tóbiás* könyvei, a Kr. e. 2. és 1. század fordulójáról.

A legnagyobb arányú zsidó történeti mű *Josephus Flavius* nevéhez fűződik, ama nagy műveltségű zsidó humanistához, kivel mint galileai hadvezérrel találkoztunk a zsidó szabadságharc alatt. Miután a rómaiakhoz csatlakozott, nemsokára elhagyta Júdeát és Rómába költözött; itt élt még harminc évig Vespasianus és Titus császárok közvetlen környezetében, a császári palotában, az uralkodók híve és barátjaként. Itt írta meg Jeruzsálem pusztulása után nagy történelmi műveit is, a „Zsidó háború”-t és a „Zsidó régiségek”-et. Ezek a művek mintegy a bibliai krónikák kompendiumai és folytatásai Josephus koráig; eredeti, görög szövegük máig fennmaradt s minden fontosabb európai nyelvre lefordították (magyarul is megjelentek).

Zsidó és görög szellem – az emberiség e két legnagyobb kultúrgondolata – találkozásának meglehetősen nagy egykorú és későbbi irodalmi kísérete van. Legtermékenyebbnek egyik oldalon a gnosztikus zsidó-kereszténységben, másik oldalon a hellenista zsidóságban, a zsidó platonistákban és arisztotelianusokban, a Philókban és Majmuniakban bizonyult. De legjelentősebb emléke e korszakos találkozásnak mégis a 4. század végén lezárt *Újtestamentum*.

Belőle szorosabban is a hellenista zsidó irodalom körébe tartoznak az *evangéliumok*, a világirodalom e legnagyobb hatású zsidó könyvei, melyek a Kr. u. 1–2. század folyamán keletkeztek és Jézus életét, csodatetteit és halálát beszélik el, az apokrifokéval rokon stílusban. Közülük, úgy látszik, legrégibb s talán a többinek egyik forrása a Márké, legfiatalabb s legtöbb görög hatást tükröz a Jánosé; kettejük között helyezkedik el a Máté- és a Lukács-féle. Több körülmény azt bizonyítja, hogy az evangéliumok már Palesztinán kívül keletkeztek, az elsőnek (az eredetileg valószínűleg arameusul írt Márknak) kivételével talán már valamennyien görögül, s így szervesen hozzátartoznak a hellenista zsidó irodalom köréhez, éppúgy, mint az első zsidó-keresztény apokrifok is. Körülöttük hamarosan megkezdődik az antik világ mélyreható átalakulása.

A jabnei szinhedrion és Bar Kochba felkelése (Kr. u. 70–138)

Jeruzsálem pusztá romhalmazzá lett; zsidó lakosok nem maradtak falai között, csak egy római légió táborozott e tragikus temetőben, zsidó harcosok tízezreinek temetőjében. A népnek az a néhány vezetője, aki életben maradt, elmenekült a közeli Jabne városkába, hogy ott megtanácskozza: miképpen élhet tovább a zsidóság a súlyos idegen elnyomás igája alatt. Még azokban a napokban, mikor Jeruzsálem körül javában tombolt a harc, történt, hogy a szinhedrion egyik kimagasló tudóstagja, a „Hillél iskolájá”-ból való *Jóchanan ben Zakkáj* rabbi kimenekült az ostromlóit fővárosból: tanítványai koporsóban, halotti lepelben vitték ki lopva a római tábor széléig. Jóchanan itt felkereste Titust, a fővezért s engedélyt kért tőle arra, hogy tanítványaival Jabnéba vonuljon és ott tanházat létesítsen. Titus készségesen teljesítette a zsidó tudós kérését, annál is inkább, mert Jóchanan neve, mint a jeruzsálemi békepártnak, a Rómával való békés megegyezés pártjának szószólójáé volt ismeretes a római táborban. Mintegy szimbóluma ez a találkozás annak, hogy a halálraítélt zsidó főváros falai tövében hogyan születik meg a zsidóság életének egy új formája: az iskola.

A jabnei szerény gyülekezet csakhamar naggyá nőtt a jeruzsálemi menekültek révén. Általános volt a kétségbeesés: a szentély elhamvadt, a papokat megölték, Jeruzsálem elpusztult, mit tegyünk? Jóchanan rabbi mindenütt előljárt a vigasztalás példájával. Igaz, a szentély nincs többé, áldozatokat immár nem mutathatunk be, – de Isten mindenütt jelen van s mi ezután is szolgálhatjuk Őt imádsággal és törvényeinek követésével! Jóchanan és néhány társa nemcsak új imaházat meg tanházat alapított Jabnéban, hanem új törvényhozó és ítélkező testületet is, új szinhedriont, – hiszen a népnek még megvolt a joga, hogy saját törvényei szerint éljen. Itt Jabnéban megtalálták azt a férfit is, aki hivatás- és jogszerűen foglalhatta el a szinhedrion elnöki tisztét, a nászi méltóságot: *Gamaliél* volt az, dédunokája ama nagynevű Hillélnek, aki leszármazottjaival együtt szinte állandó dinasztiát alapított a jeruzsálemi szinhedrion törvényhozó testületének elnöki székében. Gamaliél atyja, Simon nászi a szabadságharc alatt vesztette életét; árván maradt kiskorú fiát Jóchanan rabbi vette magához s tervszerű, gondos neveléssel ő készítette elő Gamaliélt az új szinhedrion nászi méltóságára. A jabnei szinhedrion 80 körül alakult meg; vezetőjét, (II.) Gamaliélt a római kormányzat is elismerte a zsidó nép előljárójának s a *pátriárka* (a nép legidősebbje) címmel ruházta fel.

Az új szinhedrionban mozgalmas építő- és újjáépítő munka kezdődött. A szaddukeuspárt jóformán teljesen eltűnt már; a jabnei testület tisztán farizeus meggyőződésű tagokból állott. Hillél és Sammáj követői új szabályzatokat dolgoztak ki, a nép aktuális helyzetéhez hangolva a Tóra rendelkezéseit. Hillélisták és sammájisták most is sűrűn szembefordultak egymással; mindkét tudóscsoport a maga módján értelmezte a Tóra szavait, ami heves vitákra adott alkalmat: csak Gamaliél nászi tekintélye parancsolt rájuk fegyelmet, szigorúan kötelezve a kisebbséget, hogy meghajoljon a többség (túlnyomórészt a hillélisták) döntése előtt. Rendet szabtak az istentiszteletben, melyben immár a mindennapi imák helyettesítették az áldozatot, megállapították a naponként háromszor (reggel, alkonyatkor és este) való imádkozás: a *sacharith*, *mincha* és *maariv* imák szabályzatát; a tizennyolc áldásmondatból álló *Semóne eszré* ima kiegészült a Jeruzsálem feltámadásáról s az eljövendő szabad zsidó országról szóló imarésszel; ezenkívül egész sor törvényt hoztak a családi és községi élet szabályozására.

Sajátságos jelenség: így váltak kodifikátorok, tudós törvényhozók a nép vezetőivé; a harcos nyomába lép a könyv embere. Jóchanan ben Zakkáj halála után egy másik rendkívüli elme emelkedik hírnévre e gyülekezetben s csakhamar annak határain kívül is: ez *Rabbi Akiba*. Ifjúságáról feljegyezte a hagyomány, hogy szegény pásztorfiú létére beleszeretett jómódú gazdája leányába, aki azután atyja tiltó parancsa ellenére nejévé lett, s vállalta a magányt és nyomorúságot, egészen addig, míg Akiba, évek megfeszített munkája után mint ünnepelt tudós tért vissza hitveséhez. Csakhamar vezérhelyet foglalt el a jabnei szinhedrionban. Tanításmódját azzal jellemezték, hogy „Akiba a Tóra minden gallyára egy törvényhegyet akaszt”, – azaz minden részletből egy sereg törvényt indokol meg és vezet le. E „deduktív” munkásságának, mint egész életének, egyetlen nyilvánvaló célja a hit és általa a nép megerősítése volt. De itt nem állott meg: arról álmodott, hogy az idegen uralom igáján valamiképpen könnyíthet.

Mert ez az iga immár alig elviselhetően súlyosbodott a zsidóságra. Titus, Jeruzsálem elpusztítója, aki atyját követte a császári trónon (79–81), nem volt barátja a zsidó népnek. A szabadságharc idején ugyan zsidó nő, a híres szépségű Berenike (II. Agrippa herceg testvérhúga) volt a kedvese, s már azt beszélték, hogy Berenikét nejévé és Róma császárnéjává készül tenni; trónraléptekor azonban szakított vele, mert a római közvélemény nem nyugodott volna bele egy ellenséges nemzetbeli nő trónraemelésébe. Titus utódai, mint birodalmuk minden

népével, a zsidóval is súlyosan éreztették hatalmuk súlyát; így *Domitianus* (81–96), Titus testvéröccse, aki súlyos adókkal és ellenséges rendeletekkel sanyargatta Júdeát. Uralkodása idején Gamaliél (a nászi), Akiba és a szinhedrionnak még két tagja küldöttségbe ment a római udvarhoz, hogy a császár kegyetlen intézkedéseinek enyhítését kérjék. A hagyomány feljegyzi, hogy mikor Rómába érkeztek, a nyüzsgő, boldog világvaros láttára eszükbe jutott a zsidó mestereknek hazájuk rombadőlt fővárosa és könny szökött a szemükbe; csak Akiba bátorította őket, mondván: ha az Úr ilyen kegyes azokhoz, akik nem az Ő akarata szerint élnek, talán egykor még kegyesebb lesz azok iránt, akik az Ő akaratát követik és neve dicsőségéért szenvednek... Az isteni segítség azonban késett, egyre késett. A népben pedig még ott izzott a véresen elnyomott szabadságharc, a jeruzsálemi tűzvész parazsa; szikra és parázs égett a hamu alatt mindenütt, és csak alkalom kellett, hogy újra lángra lobbanjon.

Traján és Hadrián császárok idején (98–117 és 117–138) végre megérett a helyzet az újabb felkelésre. Ezek a császárok, ázsiai és afrikai hadakozásaik során, mindenütt maguk ellen lazították a zsidó lakosságot; hol itt, hol ott tört ki ellenük a forrongás. A diaszpóra-országok (Perzsia, Egyiptom, Kyrene, Kypros) zsidósága sok helyütt fegyvert fogott Traján katonái ellen és nemegyszer szétverte őket; nem sokkal utóbb pedig megkezdődött a júdeai zsidók általános felkelése Hadrián császár és Róma ellen. A császár ugyanis, mintegy elrettentő demonstrációnak, elhatározta, hogy felépítteti Jeruzsálemet, de nem zsidók, hanem rómaiak és görögök számára, s az új városban templomot emeltet Jupiternek meg Róma egyéb isteneinek. A zsidó népben ez a vállalkozás egyszerre hallatlan erővel keltette életre az Antiochus-korabeli felkelés és a Hasmoneus-szabadságharc emlékezetét; türelme véget ért s mintegy varázsütésre új vezérei támadtak, akik 132-ben kitűzték a forradalom zászlaját: Verjétek ki a rómaiakat és szabadítsátok fel a zsidó népet!

A forradalmárok vezére *Simon Bar Kochba* volt (arameus név, mely „csillag fiát” jelent), ez a vitéz és fanatikus harcos, Bar Giórának, az egykori zelótavezérnek szellemi rokona. Lelkes hazafiak ezrei siettek zászlaja alá; a tömeglelkésedés hatása alatt Rabbi Akiba is a felkeléshez csatlakozott, és a nép szinte teljes egészében belevetette magát a rómaiak elleni harcba. Júdea és Galilea számos városában szétverték és kiűzték a zsidó szabadcsapatok a római helyőrséget, s már közel jártak hozzá, hogy Jeruzsálemet is elfoglalják. Hadrián császár

ekkor hatalmas hadsereget küldött ellenük, legkitűnőbb hadvezérének, Severusnak vezetése alatt. Három véres és szörnyű esztendőbe telt, három évi irgalmatlan háborúba, míg a rómaiak leverték a forradalmat. Mikor már harcosainak ezrei elestek, Bar Kochba a megerősített Bétár városában, Jeruzsálemtől nem messze sáncolta el magát hadseregével s itt küzdött az utolsó pillanatig. A rómaiak ostrom alá fogták az erődöt, és mikor árulás következtében felfedezték a vár földalatti bejáratát, a szabadságharcnak ezt a végső menedékét is bevették; Bar Kochba és vitézei elestek a küzdelemben, magát Bétárt feldúlták és lerombolták (135-ben).

A császár és kormányzata kegyetlen bosszút állt a lázadó zsidókon. Hadrián elhatározta, hogy kiirtja a zsidó vallást, mely – most már nyilvánvaló volt – legfőbb fenntartója és szítója a konok, lázongó zsidó öntudatnak s mely által a jabnei szinhedrion egyesítette, megizmosította a népet. Rendeletet adott ki, mely eltiltotta a Tóra tanulmányozását, a szombat megünneplését és a körülméltelkedést; a rendelet megszegéséért halálbüntetés járt. Új küzdelem kezdődött, a hitért való élet-halálharc; most is sokan az életükkel fizettek érte, hogy istenük és nem a császár parancsainak engedelmeskedtek. Legtöbbet a nép szellemi vezetőinek, a szinhedriontagoknak kellett szenvedniök. Akit közülük Tóra-tanulmányozáson értek, azt nyomban elfogták és halálra ítélték. Akiba, aki szakadatlan életveszélyben forgott, állhatatosan folytatta tanítványai oktatását. (Ekkor mondotta el aggályoskodó-féltő barátainak a róka és a halak híressé vált példázatát, melyben a halak azt felelik az őket szárazra invitáló, hipokrita rókának: „A víz, melyben lélegzeni tudunk, csak szakadatlan életveszéllyel van teli, – de a szárazon *biztosan* elveszünk.” Mi sem élhetünk a Tóra nélkül – teszi hozzá Akiba –, mert az az életelemünk; ha félünk a Tóra-tanulástól Róma miatt, bizony még jobban kell félnünk a nemtanulástól, a Tóra elhagyásától!) Akibát valóban nemsokára el is fogták, s a rettenthetetlen mesternek szörnyű vértanúhalállal kellett elvesznie: vasfogókkal szaggatták szét a testét. A hagyomány szerint a „Halljad Izrael, a mi Istenünk egyetlen!” hitvallomásával halt meg a kínpadon. Egyike volt ama „Tíz Vértanúnak”, a tíz kiváló mesternek, kiket halállal sújtott a római kormányzat Bar Kochba felkelése után. A zsidó gyülekezet máig meggyászolja halálukat egy Jóm Kippur és Tisobéav liturgiájába iktatott hosszabb imában.

Hadrián császár e véres diadala után végre megvalósíthatta régi tervét. Jeruzsálemet újraépítették és nemzsidókkal népesítették be; zsidónak nem is volt szabad tartózkodnia az új városban. A szentély

hegyén díszes római templom épült, Jupiter és Hadrián császár hatalmas szobraival; s maga a város új nevet kapott, az *Aelia Capitolina* elnevezést: a császár, Aelius Hadrianus nevéről, meg a római Capitolium hegyéről, ahol Jupiter isten legnagyobb arányú szobra állott.

Így teljesedett be az utolsó júdeai szabadságharc sorsa, időszámításunk 138. évében.

Palesztinai pátriárkák és akadémiák. A bizánci-keresztény kormányzat kora (Kr. u. 138–429)

Bar Kochba felkelése után Júdea olyan feldúlt, pusztá országgá lett, hogy a megmaradt zsidó lakosságnak szinte a maga teljességében át kellett költöznie Palesztina északi részébe, Galileába. 150 táján a szinhedrion és a nagy tanházak, akadémiák is elköltöztek az elpusztult Jabnéból, galileai városokba: előbb *Usába*, majd *Szeforiszba* és *Tibériásba*. Itt gyűltek össze lassanként azok a községi vezető férfiak és előljárók is, akik a hadriáni üldözések elől külföldre, Babilóniába vagy máshová menekültek.

Hadrián halála után a helyzet megenyhült; utódja, *Antoninus Pius* (138–161) eltörölte a legsúlyosabb zsidóellenes rendeleteket: zsidó alattvalói újból elnyerték a vallásszabadságot és a községi önkormányzat jogát. Új szinhedrion alakult, élén *Simon ben Gamaliél* (II. Gamaliélnek, a jabnei nászinak fiával), mint „nászi”-val vagy „patriárká”-val, ahogyan görög–római hivatalos címe szólt. A szinhedrion tagjait túlnyomó részben Rabbi Akiba tanítványai alkották, az ún. *tannak*, vagyis „tanítók”, tudósok. Közülük e korban a legjelentékenyebb Rabbi *Méir* alakja. Neve annyit tesz, mint „világító” s valóban úgy emlegették, mint népe fényforrását. Akadémiáján, melyet állandóan nagyszámú hallgatóság látogatott, heves és termékeny viták folytak tanítványai és kartársai között, a vallás és törvénykezés mindenfajta kérdéséről; híresekké lettek Méir világos válaszai és döntései, melyek a vitatott problémákat megvilágították, vagy megoldották. Méir egyébként Akiba hagyományos útján járt: szigorú törvényekkel igyekezett megerősíteni a népben a zsidó tradíciót. Ez volt az uralkodó szempont; vele szemben csak Méir egyik idősebb kartársa, *Elisa ben Abuja* igyekezett más útra térni. Görög

irodalmi tanulmányok arra a meggyőződésre vezették, hogy a zsidó tudomány szűkkörű és egyoldalú; a szigorú zsidó életszabályokat nem respektálta és szabad nézeteivel, szabados életmódjával mindenkit maga ellen ingerelt. „Achér”-nak, azaz „más”-nak, „idegen”-nek nevezték el, s valamennyien elfordultak tőle; csak maga Méir szokta volt még felkeresni, hogy megtérésre bírja. Egyik ilyen alkalommal Elisa, a hagyomány szerint azt válaszolta Méir rábeszélésére, hogy neki isteni szózat tiltotta meg a megtérést. „Térjen meg Hozzám minden eltévelyedett gyermekem – mondotta ez a szózat –, de Áchér nem térhet meg, mert ő felismerte az Én nagyságomat és mégis elhagyott Engem!” – Híressé vált Méir rabbi nagy műveltségű felesége, *Berúria* is, akinek több cselekedetét szintén megörökítette a hagyomány. (Így gyermekei halálának esetét: szombat napján következett be a beteg gyermekek halála, mikor apjuk egész nap távol volt hazulról s csak este tért haza az imaházból. Hogy ünnepnapját a gyász hírrel meg ne rontsa, Berúria csak szombat végeztével fordult oda hozzá, ezzel a kérdéssel: „Valaki drága kincset bízott rám, hogy megőrizzem s immár visszakéri; odaadom neki?” Férje igenlő válaszára Berúria odavezette Méirt gyermekei halottas ágyához s mikor az apa heves zokogásban tört ki, így vigasztalta: „Magad mondtad, hogy a ránk bízott kincset vissza kell adnunk tulajdonosának. A gyermeket Isten adta nekünk: Ő adta, Ő vette vissza, áldott legyen a neve mindenkoron!”)

Méirrel egy időben még számos kimagasló „tanná” működött; Simon ben Gamaliél maga is nagynevű mester volt, aki az akadémián számos alkalommal együtt dolgozott és tanított Méirrel. Utódja a pátriárkái méltóságában fia, Rabbi *Jehúda Hanászi* lett, 180 körül. Jehúda Galilea fővárosában, Szeforiszban élt, s ideköltözött e korban a szinhedrion és a nagy akadémia is. Mindkét intézménynek Jehúda állott az élén, akinek egyébként jelentékeny világi műveltsége is volt; feljegyezték róla, hogy görög és latin nyelven beszélt a római császárokkal s közülük egyikhez, talán Marcus Aureliushoz, közelebbi barátság is fűzte. Emellett azonban a zsidó tudományban is kora élén haladt. Vagyona lehetővé tette, hogy számos szegény sorsú mestert és tanítványt támogasson és akadémiáját valóságos otthonukká tegye. Babilóniából és egyéb országokból számosan utaztak Palesztinába, hogy tanítását hallgathassák. Nevét azonban azzal örökítette meg elsősorban, hogy a jövő tudományára gondolt: felismerte, hogy a „szóbeli tan”, vagyis mindama magyarázatok, függelékek és kiegészítések összessége, melyek az utóbbi évszázadok folyamán a Tórához készült, de csak szájhagyomány formájában élt, pusztulásra,

feledésre van ítélve, ha írásban meg nem rögzítik, mégpedig egy, a tannak által elismert, szankcionált gyűjteményben. Ezért kartársaival együtt összeállított és kidolgozott egy ilyen gyűjteményt, melynek neve *Misna*, vagyis „Ismétlés”, „második Tóra” lett; ez a gyűjtemény magában foglalta egyfelől a Tóra parancsainak toldalékaiként hozott törvényeket, másfelől a különböző tannak véleményeit különböző kérdésekről.

A Misna így mintegy emelete volt egy hatalmas épületnek, melynek alapját a mózesi Tóra alkotta. Ettől kezdve az iskolák már mindkét Tant tanították, s egész sor kutató foglalkozott azzal, hogy a Misnának a Tórával való egyezését, vagy attól való eltéréseit pontosan kimutassa, és a benne foglalt különböző vélemények közül a leghelyesebbet megállapítsa. A kutatóknak ezt a csoportját már nem lármáknak, hanem *amóráknak*, azaz „elmondóknak”, „magyarázóknak” nevezték. Ezeknek ismét egész nemzedékeik támadtak, melyek a tanházakban a Misnát tanulmányozták, és abból vezettek le új, az aktuális élet igényelte szabályokat. Ily módon újabb szóbeli „tan” támadt, s ezt előbb-utóbb újra írásba kellett foglalni. Így keletkezett egy újabb „emelet”, a Tan épületének harmadik rétege, s ennek neve *Gemóra* volt, azaz „bevégzés” (ti. a Misna befejezése). Misna és Gemóra összefoglaló neve *Talmud*, azaz tanítás, tanulmány. Az első Talmudot, melynek összeállítása, alapvetése a palesztinai tanházakban történt meg még a harmadik század folyamán, később *Jeruzsálemi Talmud* néven ismerték. (Lezárult 350 körül.)

A pátriárkák e korban már Tibériás városában működtek, ahová átköltözött a szinhedrion is, a főakadémiával egyetemben. A késői pátriárkák, Jehúda Hanászi unokái és dédunokái, már nem közelítették meg tudományos képzettségben nagynevű elődjüket. Fő foglalkozásuk a palesztinai községek ügyeinek vezetése s a birodalmi, valamint az önkormányzati adók adminisztrálása volt; afféle magasabb rangú zsidó államhivatalnokok voltak, közvetítők a zsidó lakosság és a római kormány között. Helyzetük idővel lényegesen megnehezedett, mert magát a palesztinai zsidóságot is újabb válságok fenyegették.

A kereszténység, mely az elmúlt háromszáz év folyamán lassanként elterjedt a római birodalom egész területén, eleinte heves és kegyetlen üldözések tárgya volt, uralkodók és alattvalók részéről egyaránt. A 4. században azonban *Konstantin* császár maga is felvette a keresztény hitet, s az új vallást 313–15 óta hivatalosan elismerte, majd 323 után uralkodóvá emelte a teljes birodalomban. Utódai, a későbbi császárok, csakhamar szoros kapcsolatba léptek a kiterjedő és

megszervezkedő keresztény egyház előjáróival, a püspökökkel s ugyanekkor megkezdtek a máshitűek üldözését. Rendeleteket bocsátottak ki a zsidók ellen, melyek megszorították polgári jogait; új zsinagógák építését nem engedélyezték, s nem egyszer megtörtént, hogy vakbuzgó keresztények megrohantak és feldúltak zsidó templomokat. Csak egyetlen császár, *Julianus Apostola* (361–63), aki a régi pogány hit restitúciójára törekedett, javította meg rövid időre a zsidók helyzetét, sőt ígéretet tett a jeruzsálemi szentély felépítésére is; de az utolsó pogány uralkodó csakhamar életét vesztette a perzsa hadszíntéren, s utódai már vakbuzgó és türelmetlen követői voltak új hitüknek.

A 4–5. században (395 óta) azután a római világbirodalom két részre hullott szét: a nyugat-római impériumra, melynek Róma, és a kelet-rómaira, melynek Bizánc (Konstantinápoly) volt a székhelye. Utóbbihoz tartozott Palesztina is. A hitbuzgó bizánci császárok nem nézték jó szemmel, hogy a zsidók, akik immár hitetleneknek vagy eretnekeknek, Jézus hite megtagadóinak számítottak, aránylag függetlenül és szabadon élnek a Szentföldön, megőrzik régi hitüket és hagyományaikat s külön színhedronjuk, pátriárkáik, akadémiáik vannak. II. *Theodosius* császár 429-ben rendeletileg fosztotta meg az utolsó pátriárkát, VII. Gamaliélt a palesztinai zsidó községek igazgatásának jogától. Ettől kezdve a palesztinai központ elveszítette régi befolyását a diaszpóra zsidó telepeire; de helyette más központok támadtak, új zsidó centrumok, melyeken sajátos nemzeti kultúra fejlődött, a szentföldivel rokon szellemben és rokon irányban.

A babilóniai zsidó központ. A Talmud (Kr. u. 220–500)

Ebben a korban Babilónia lett második Júdeává. Mezopotámia, helyesebben Babilónia területe nem állott római fennhatóság alatt, nem volt része a nagy birodalomnak; előbb a parthusok, majd a perzsák voltak urai, és Rómától való függetlenségét mindvégig megőrizte. Városaiban: Szúrában, Nahardeában, Pumbaditában és másutt, e korban már jelentékeny zsidó községek működtek és nagyszámú zsidó élt a falvakban is. A községek kormányzóját *exilarchának*, arameus névvel „rés galuthá”-nak (számkivetés feje) nevezték. A babiloni exilarcha körülbelül ugyanazt az ügyvezetői szerepet játszotta, mint a

pátriárka Palesztinában: világi kormányzó, afféle zsidó fejedelem volt. Ezek a fejedelmek családfájukat Dávid királytól származtattak és tisztségük apáról fiúra öröklődött. Hivatalukban a perzsa (újperzsa) uralkodótól nyertek megerősítést, és egyik legfőbb kötelességük a zsidó telepek adójának behajtása volt. Ennek fejében viszont nagy tekintély övezte őket a perzsa udvarnál és módjukban állott, hogy hitfeleiknek itt különböző jogokat, kedvezményeket és kiváltságokat eszközöljenek ki. Az exilarcha közvetlen felügyelője volt a zsidó gyülekezeteknek, melyekben a hivatalnokokat és bírákat ő nevezte ki s melyek fölött ítélkezési joga volt, mégpedig nemcsak a zsidó, hanem a perzsa birodalmi jog alá eső ügyekben is. Úgy élt, mint valami kiskirály, udvartartása volt hivatalnoki karral és szolgaszemélyezettel, s e hivatalnoki gárda nem egyszer keményen érezte a néppel a bürokratikus elnyomás súlyát.

Az exilarcháknál, e világi főembereknél jóval többet tettek a nép érdekében szellemi vezetői, a tudósok, kiket itt éppúgy, mint Palesztinában, *amóráknak* neveztek. Mikor Jehuda Hanászi összeállította a Misnát a palesztinai akadémián, munkájában két kitűnő babilóniai tanítványa segédkezett: *Abba Arika* és *Sámuel*. Ezek a tudósok, hazájukba való visszatérésük után, itt Babilóniában is nagy talmudiskolákat létesítettek a szentföldi akadémiák mintájára. Abba Arika, akit címeről röviden *Rávnak* (Rab mester) neveztek, megalapította a szúrai tanházat, kartársá, Sámuel a nahardeai iskola vezetője lett (220 körül). Mindketten tanítványaikkal egyetemben, a Tóra és Misna törvényeiben búvárkodtak s azon igyekeztek, hogy ezt a hatalmas vallásszabályzati anyagot az új babilóniai zsidó élet formáihoz alkalmazzák. Az iskolákat tanítványok százai látogatták az ország minden részéből. A Talmud e korban magát a magasabb műveltséget jelentette, melyből mindenki kivette a részét, mely mindenkinek egyformán becsvágya volt, korra és társadalmi helyzetre való tekintet nélkül. Voltak azonban világi műveltségű mesterek is: így maga Sámuel, kora matematikai, csillagászati és orvosi tudományának egyik legkiválóbb ismerője, aki saját kijelentése szerint „éppoly biztosan tájékozódott az égbolt csillagútjain, mint Nahardea utcáin.” Ezt a tudóst egyébként közeli barátság fűzte Sabur (Sapor) újperzsa királyhoz, s azt hirdette, hogy hitfelei hűséggel, ragaszkodással tartoznak a perzsa hazának, melynek törvényei éppoly kötelezőek rájuk nézve, mint sajátjaik.

Ráv és Sámuel a talmudi műveltség megalapítói Babilóniában; utánuk hosszú sora következik a mestereknek, tanítóknak,

törvényt magyarázóknak, akik mint „iskolafők”, rektorok működtek az „akadémiai” városokban: Szúrában, Nahardeában és Pumbaditában. Nemcsak tanítványaik számára tartottak előadásokat: nagy népgyűléseken időnként odaállottak a legszélesebb körű nyilvánosság elé is. A tanházakban részletesen és éles elmével megvitattak minden kérdést, sőt a Tóra s a Misna minden szavát: e vitákat „pilpul”-nak, „erős bors”-nak nevezték s aki bennük kitűnt, megszerezte a pompás elme, a „hegyet hegygel egybevető” okos kombinátor hírnevét. A tanházakban elhangzott véleményeket a mesterek élőszóval adták tovább, s legfeljebb a maguk számára rögzítették meg, de a nép vagy a nagyközönség közé nem jutottak el írott könyv formájában. Így azután két évszázad folyamán egy új „Gemára”, új Misna-kommentár gyűlt fel szájhagyomány alakjában, még terjedelmesebb, mint valaha a palesztinai anyag; újból szüksége támadt az egyetemes kodifikációnak. Végre egy kiváló „amóra”, Ráv Asi, aki a 4. század második felében a szúrai iskola rektora volt, kartársai és tanítványai segítségével összeállította a Misnát és hozzá valamennyi kommentárját, melyek különböző tanházakban az idők folyamán keletkeztek, s ezt a roppant anyagot írásba foglalta. Így alakult ki a „babilóniai Gemára” írott szövege, mely a Misnával együtt nemsokára a *Babilóniai Talmud* nevet vette fel.

Ez a Talmud, mely terjedelemben jelentékenyen felülmúlta befejezetlenül maradt jeruzsálemi testvérművét, mintegy a teljes „Harmadik Tan”-t jelentette Mózes Tórája és a Misna után. Abban a formájában, ahogyan Asi utódjai kiegészítették és összeállították, hat nagy „rend”-ből állott; ezek mindegyike több traktátusra (maszichta) oszlik, melyeken belül a Misna minden mondatát a Gemára részletes kommentárja követi. A Gemára azonban nemcsak törvényeket és jogi véleményeket tartalmaz, hanem fejtegetéseket és gondolatokat az élet ezerféle más kérdéséről is; ezt a részét *agádának* (elbeszélések, legendák gyűjteményének) nevezik, szemben a szigorúbban tudományos jellegű *haláchával* (törvénykutatás és magyarázat). Az *agáda* valóságos kincstára az erkölcsi tanításoknak, az emberi élet és a köréje fűződő társadalmi kapcsolatok számtalan megvilágításának, történelmi elbeszéléseknek és példázatoknak, a népeletből vett eseteknek és jeleneteknek, természetre és vallásra, múltra és jelenre vonatkozó gondolatoknak, bölcséletnek és tudománynak egyaránt. Kétségtelenül ez a Talmud legérdekesebb alkotórésze, mert hiszen benne tükröződik legtisztábban az akkori zsidó népelet. A Babilóniai Talmud első írásba

foglalt szövege 500 körül zárult le; egyes toldalékai alighanem végighúzódnak a 6. századon.

A Talmuddal befejeződött a zsidó Tan hármastagozatú monumentális épülete. Láthatjuk: ezzel a Tannal, ebben a Tanban másfélezer év műve záródik le, az írott zsidó történelem első másfélezer éve, mondhatnók ázsiai felerésze (mely, ha a Babilóniából kiágazó őstörténetre és a Babilóniában lezáródó Talmudra gondolunk, még földrajzilag is zárt vonalat ír le); mert hiszen e történelem második felerésze lényegileg már Európában íródik... A bibliai törvényekhez, mint láttuk, az évszázadok folyamán parancsolatok és tilalmak százai csatlakoztak, s ezeknek érvénye minden vallásos zsidóra kiterjedt; ha például a Tóra csak szükszavú általánosságban tiltja el a szombati munkát, a Talmud már aprólékosan felsorolja a szombaton tilalmas munkanemeket: még apró tárgyakat sem szabad hordani az utcán, csak bizonyos „szombathatárok” között szabad mozogni, bizonyos tárgyakhoz nem szabad hozzáérni, tilos akár egyetlen fűszálat letépni a mezőn... A Tórában eltiltott ételekhez még egész sor ételtilalom járul a Talmudban, és így tovább. Bizonyos, hogy a Talmud szigorú ételtilalmainak nehéz volt megtartania az egyszerű zsidó embernek; de bizonyos az is, hogy így kellett cselekednie, ha szoros egységben akart maradni népével, a néppel, melynek e korban immár – és megint – legfőbb törekvése volt, hogy sajátos életmódja révén szomszédaitól elkülönüljön, elzárkózzék – és ezáltal fennmaradjon.

Palesztinai és babilóniai zsidó élet a Talmud korában

A Talmud hatalmas irodalmi komplexuma alapján eléggé tiszta képet alkothatunk róla, hogyan élt a zsidó nép az országa elbukását követő első öt évszázadban, két centrumának: Palesztinának és Babilóniának területén.

Mindkét országban földművelés, illetve földgazdaság, kézművesség és kereskedelem voltak a fő foglalkozások. Legtisztességesebb és legjövedelmezőbb kenyérkeresetnek a földgazdaságot tekintették. „Jobb egy kicsiny földbirtok, mint egy nagy áruraktár” – szokta volt Ráv mondani. „Ha jól akarsz lakni, szolgálj a földnek” – mondja egy másik amóra. „Nem is ember, akinek nincs saját telke.” Akiknek nagyobb földbirtokuk volt három részre szokták azt

felosztani: egyharmadát bevetették gabonával, egyharmadába olajfát és egybe szőlőt ültettek. Nagyobb birtokosok béreseket fogadtak szántóföldjeik és kertjeik megművelésére; gazda és munkás viszonyát a Misna és Talmud gondosan szabályozták, hogy a szabad földmunkás hozzájusson igaz béréhez, s ne kelljen rabszolgává aljasulnia. Kézművesek, mesteremberek főként a városokban éltek nagy számmal. Szokásban volt, hogy a fiúkat már gyermekkorukban mesterségre fogták, s egy-egy kézművesszakmát korán ki kellett tanulniok. „Aki nem taníttatja a fiát mesterségre, rablót nevel belőle” – mondja a Talmud. „Tudomány és mesterség nem öröklődnek.” A híres amórák között több olyan akadt, aki „polgári életében” mesterember-foglalkozást űzött: így Jóchanán rabbi szandálkészítő volt, Izsák rabbi (Rabbi Jicchok) kovács stb. A Talmudból látható, hogy a kereskedelem is erősen elterjedt e korban a zsidók között. Közepes módú kereskedők a városokban bonyolították le üzleteiket, a vagyonosabbak azonban nemzetközi áruforgalmat szerveztek, szárazföldi úton vagy a tengeren át. Voltak, akik pénzüzletekkel foglalkoztak, kölcsön- és kamatügyletekkel; a Talmud szigorúan meghatározta a kamat nagyságát, hogy az uzsorának és az adós tönkretételének elejét vegye.

A törvényhozás különösen a családi élet tisztaságára ügyelt. Férfiembernek már 14–18 éves korában meg kellett házasodnia. A közhit azt tartotta, hogy a házasságot maga Isten szerzi, s az egymásnak szántak nevét még születésük előtt kihirdetik az égből. Gyermekük eljegyzéséről a szülők gondoskodtak, de a jegyesek találkozhattak egymással; esetleg formális szerződés jött létre a szülők között. Esküvő után a fiatalasszonynak be kellett fednie a fejét, megkülönböztetésül a hajadonoktól (akik „hajadonfőtt” járnak). A gyermekáldást valóban áldásnak, szerencsének tartották; a gyermektelen asszony szerencsétlen volt, s férje elválhatott tőle, vagy második asszonyt hozhatott a házhoz. Általában azonban nagy ritkaságszámba ment a kétnejű férfi. A Talmud egyébként a legkülönbözőbb véleményeket tartalmazza a nőkről; így azt a féltréfás „nőgyűlölő” anekdotát, melyben felvetik a kérdést, miért alkotta az Úr Évát Ádám oldalbordájából s nem valamely egyéb tagjából: mire az a felelet, hogy a férfi fejéből teremtett asszony nagyon elbizakodott, a szeméből vagy füléből teremtett asszony szemfüles és kíváncsi, a szájából teremtett asszony túlságosan fecsegő, a lábából eredő pedig nagyon izgó-mozgó, futkosó teremtmény lett volna; így azután csak a borda maradt, a nők pedig az összes felsorolt gyarlóságokat egyesítik magukban. Akadtak persze védelmezői is a női nemnek; így egy másik

anekdota elbeszéli, hogy a római császár csúfondárosan kérdőre vonja Gamaliél rabbit, a jabnei nászit: „Hiszen a ti Istenetek valóságos tolvaj: éjjel, álmában vette ki Ádamból az oldalbordáját, hogy Évát teremtsé belőle!” Mire a nászi leánya válaszol: „Ha éjszaka lopva házunkban jár valaki, aki ezüst serlegünket arannyal cseréli fel, – tolvajnak nevezzük-e azt? Isten is így tett; elvette Ádám egyik tagját s helyébe Évát adta neki, egész életére szóló társát és támaszát.”

Egyetlen nép sem fordított e korban akkora gondot a gyermekek iskoláztatására, mint a zsidó. Leányok keveset tanultak, s azt a keveset is inkább odahaza; fiúk azonban már ötéves koruktól kezdve tanultak az iskolában „mikrá”-t (betűt, írást), azaz a Tóra héber szövegének olvasását és köznyelvre (arameusra) való fordítását, tízéves korukban pedig már Misnát és Gemarát. Jelesebb talmudisták képzésére külön iskolák szolgáltak: a jesivák vagy akadémiák, ahol fejtegetések és viták folytak a *halácha* és *agáda* mindennemű kérdéséről. A Talmud szívesen jellemzi a tanulók különböző típusait: egyik gyorsan felfogja a mester magyarázatát, de hamar el is felejt; a másik nehezen fogja fel, de amit megtanult, nehezen felejt; a harmadik (s ez a legjobb) könnyen fog fel és pontosan emlékezik; végül a negyedik (ez a leghitványabb) nehezen fog fel és könnyen felejt. Az iskolákban egy másik hasonlat is járta a különféle tanuló-karakterekről: eszerint az egyik növendék olyan, mint a szivacs, mely mindent magába szív; a másik, mint a tölcsér, mely mindent keresztülbocsát és semmit sem tart meg; a harmadik, mint a szűrő, mely keresztülbocsátja a bort s megtartja a seprőt; végül a negyedik, mint a rosta, mely megszűrten bocsátja át a tiszta lisztet és kirekeszti a pelyvát.

Az iskolákban a Tórát és Talmudot tanították, profán ismereteket azonban, mint matematika, természettudomány vagy idegen nyelvek, egyáltalán nem. A „görög bölcsesség” tilalmas volt; úgy vélték, hogy a Tórában és Talmudban megtalálható minden emberi tudomány. Ezen a ponton azután kérlelhetetlen szigor uralkodott: mindenkinek kötelessége a tanulás, aki nem képes rá, az földhözragadt, együgyű, alsórendű ember, igazi „föld-népe” (am haárec). A képzett, tudományos embernek, a „talmid chacham”-nak a legnagyobb tisztesség járt ki: a gyülekezetekben őt illette a legelőkelőbb hely, s többre becsülték a gazdagnál, akit csak vagyona emelt kimagasló pozícióba.

Tudós nem mindenki lehetett; de a jámborságot, a Tóra és a Talmud szabályainak követését mindenkitől elvárták. A szombati és ünnepi munkaszünet törvényeit oly gondosan és szigorúan

megtartották, hogy az ünnepből valóban „szent nap” lett, mikor a legegyszerűbb ember is, levetve hétköznapi gondjait, tisztán szellemi dolgokkal foglalkozott. Különösen az őszi nagy ünnepeken, az „ítélkezés Napjain” (Rós Hasónó és Jóm Kippur) uralkodott ünnepélyes hangulat. A néphit azt tartotta, hogy e napokon ítélkezést tartanak az égben, s itt minden ember élete sorra kerül: felütik a nagy könyveket, melyek az ember jó és rossz cselekedeteit tartalmazzak egy-egy évről, és mérlegre vetik, mi több bennük, a bűn-e vagy az erény, ott áll a Vádló és a Védő, s az égi törvényszék meghozza döntését: éljen-e vagy haljon az ember az új esztendőben, boldog legyen-e vagy szerencsétlen... Megülték természetesen a három ősi zarándokünnepet is, a Pészachot, Sebuóthot és Szukkóthot, meg a Purim népszerű örömnapiját, melyen evés-ivás és a „gonosz Hámán”-nak, vagyis a nép mindenkori ellenségeinek szidalma járta. És súlyos időkben felemelő vigasztalása volt a népnek az eljövendő Messiásban való hit, aki majd kiváltja zsidó népét a diaszpórából és a felszabadított Júdea földjén egy nagy napon helyreállítja a virágzó zsidó birodalmat.

A bizánci–perzsa uralom vége és az arab uralom kezdete (Kr. u. 520–638)

A 6. század megpróbáltatásokat hozott a palesztinai és babilóniai zsidóságra. A kelet-római (bizánci) birodalom császárai, akik Palesztina felett is uralkodtak, gyűlölködő és elnyomó politikát követtek zsidó alattvalóikkal szemben, s különleges törvények megrendőri intézkedések egész sorával sújtották őket. Már az 5. századtól kezdve erősen korlátozták polgári jogaikat (az 5. század közepe óta általános jelenség a zsidók kizárása mindennemű hivatalból), de korlátozták vallási szabadságukat is, és súlyos adókat vetettek ki rájuk. *I. Justinianus császár* (527–565), aki papi környezetének befolyása alatt állott, ismételten beleavatkozott a palesztinai zsidó községek ügyeibe; azt követelte többek között, hogy a zsinagógákban a Tóra szövegét görög fordítással olvassák, és hogy e szöveget sehol se értelmezzék a „második Tóra”, azaz a Talmud szellemében; vagyis a zsidó tan bármely profán jellegű értelmezését megengedte, hagyományos zsidó értelmezését azonban nem. 529-iki törvénykönyvében megtiltotta új zsinagógák építését és a Pészachnak a

keresztény húsvétal egy időben való ünneplését. Palesztinában a zsidó lakosságnak sokat kellett szenvednie a keresztény klérustól, mely ez időben megkezdte tervszerű és nagyarányú kolostorépítkezését, és a zsidóság szent földjét immár a kereszténység szent földjévé készült átalakítani. Jeruzsálemben, mint érseki székhelyen, zsidó nem lakhatott; legfeljebb egyesek nyerhettek rá engedélyt, hogy rövid ideig imádkozhassanak az elpusztult szentély megmaradt nyugati falánál s könnyeikkel öntözhessék annak megszentelt köveit. Mindezek az elnyomó és kiközösítő tilalmak annyira felizgatták a zsidó lakosságot, hogy újból általános felkelésre kezdett gondolni. E felkelésnek akkor ütött az órája, amikor 614-ben háború tört ki *I. Heraklius* kelet-római császár és az újperzsa birodalom között. A perzsa hadsereg Szíria elfoglalása után betört Palesztinába és ostrom alá fogta Jeruzsálemet, mire a zsidók ezrei sereglettek melléje, hogy Szentföldjük meghódításában támogassák. A perzsák valóban el is foglaltak több várost, közöttük Jeruzsálemet is, és részben zsidó segítséggel kiűzték belőle a keresztényeket. A nép már azt rebesgette, hogy eljött a Messiás kora és a zsidó nép visszanyeri régi hazáját. Ezek a remények azonban csakhamar szétfoszlottak; tizennégy évi palesztinai uralom után az újperzsák (II. Khosru) 628-ban döntő vereséget szenvedtek a bizánci hadseregtől, s Heraklius újból birtokba vette Palesztinát. A zsidóknak, mint a perzsák szövetségeseinek, súlyosan kellett lakolniuk. Véres üldözések kezdődtek egész Palesztinában, s talán a zsidó lakosság teljes kiűzetésére is sor került volna, ha nem következik jelentős történelmi fordulat: 638-ban, tehát tíz évvel a bizánciak győzelme után, az arabok meghódították egész Palesztinát, a szomszéd államokkal egyetemben.

Arábia földjén, Mezopotámia határán túl, tehát aránylag közel a babilóniai zsidó centrumokhoz, évszázadok nyugodt együttélése kapcsolta össze az arabokat a zsidókkal. Mindkét nép az arab nyelvet beszélte s életmódjuk is jóformán azonos volt; egész nemzetségek vagy törzsek foglalkoztak ültetvénygazdasággal, kertészkedéssel és állattenyésztéssel, csekély mértékben kereskedelemmel is. A zsidó törzsek, mint a *Bené-Nadir*, *Bené-Keinukáá* és mások, külön erődítményekben éltek Jatrib (a későbbi Medina) és Keibár városok körül. Az arabok e korban még pogányok voltak, de zsidó szomszédaiktól eltanultak egyet-mást, főként egyes vallásos szokásokat és eszméket. Dél-Arábiában, Jemen földjén egy kis arab fejedelem, *Abu-Kariba* 500 táján, családjával együtt áttért a zsidó hitre, amire egyes híradások szerint, a Babilóniából idejáró tudósok egyike bírta rá.

Abu-Kariba fia, *Dú-Novász József* (a 6. század első felében) már zsidónak nevelkedett s lelkes követője volt hitének; trónralépte után erélyesen fellépett a keresztény Bizánc uralma alatt üldözött zsidók érdekében, sőt olyan messzire ment, hogy kitiltotta országa területéről a külföldről Arábiába érkező keresztény hitű kalmárokat. Ez a lépése azután háborúba sodorta a szomszéd Etiópia keresztény uralkodójával, akit Dú-Novász rendelkezése érzékenyen sújtott; a hadjáratban a jemeni fejedelem arab–zsidó serege vereséget szenvedett: maga Dú-Novász, akit az ellenség körülfogott, egy magas hegycsúcsról a tengerbe vetette magát és életét vesztette.

De a közös életmódnak, a szoros egységnek e néhány évszázada elég volt rá, hogy zsidó vallási eszmék aránylag mély gyökeret verjenek az arabok között, s mintegy megérleljék új vallásuk, az *Iszlám* kibontakozását a 7. században. Az új hit megalapítása *Mohamed* (561–632) nevéhez fűződik. Ez a nagynevű arab próféta, mint tudjuk, igen messze állott a zsidó próféták szellemétől, mind a béke, mind a szociális igazság ideálja tekintetében; mint egész népe, ő is harcias katonaember volt, aki új hitét is fegyverrel kívánta terjeszteni, akire azonban kétségkívül hatott a bibliai hősök és pátriárkák példája és mint azok, ő is véglegesen elfordult a pogányságtól, a politeizmustól: „Egy Isten van az Égben és Mohamed az ő prófétája” – így hangzott az új vallás alaptétele. Mohamed azt hirdette, hogy Mózes és Jézus is próféták voltak ugyan, de Isten őt egy jobb hitnek, az Iszlámnak hirdetésére küldötte, amelynek kötelékében minden ember igazhívővé (muzulmánna) válik. Egy ideig megkísérelte, hogy a zsidókat, a „könyv népét” is megnyerje az új hit számára; mikor azonban csalódott bennük, ellenük is „szent háborút” hirdetett éppúgy, mint azok ellen az arabok ellen, akik az új vallást nem fogadták el. Mikor ezeket az „eretnek” arabokat Mekka körül sikerült legyőznie, seregével a zsidók ellen vonult; fanatikus hívei ostrom alá fogták Jatrib (Medina) erődjét, melyben hősiesen védekeztek a Bené-Keinukáa zsidó törzs tagjai, s véres küzdelem után kiűzte őket a városból. A többi arab–zsidó törzset azután jóformán megsemmisítette vagy leigázta e „szent háború” folyamán (624–28). Háremét fogoly zsidó nők népesítették be; közülük egyik, a híres szépségű Zainab méreggel akarta elveszíteni az arab prófétát, ez azonban rájött az árulásra és kérdőre vonta a merénylő asszonyt. A hagyomány szerint Zainab azzal felelt, hogy népének szenvedése adta kezébe a mérget, s ő próbát akart tenni: ha Mohamed egyszerű halandó hadvezér, halála meg fogja mentem a zsidóságot, ha

pedig valóban próféta, Isten hírül adja majd neki a veszélyt és megmenekül. Mohamed nemsokára megölette ezt a vakmerő zsidó nőt.

A „megátalkodott” zsidók ellen irányuló „szent háború”-t az új vallás szent könyve, a Korán részletesen előírja; kétségkívül ez a könyv volt a melegágya a későbbi arab világ zsidógyűlöletének. Kevéssel Mohamed halála után egész Ázsiában megdördült a próféta szent háborúra, az Iszlám karddal való elterjesztésére hívó szózata. Mohamed utódai, a kalifák, kiváló hadvezérek voltak, akik az immár muzulmán arabok vakbuzgóságára támaszkodva, megkezdhették a „hitetlenek” elleni véres háborúskodást. Rövid néhány év leforgása alatt meghódították a két ázsiai nagyhatalom: Perzsia és Bizánc tartományait, megfosztották hatalmuktól régi uralkodóikat, s mindenüvé arab helytartót ültettek. *Omár* kalifa 635–641 között meghódította Babilóniát, Szíriát, Palesztinát és Egyiptomot. Mikor Jeruzsálem bevétele után (638) felment az egykori szentély hegyére s ott látta maga körül a puszta várost, a füstös, roncsolt omladékokat, elhatározta, hogy új életre kelti ezt a helyet, és a régi zsidó szentély helyére mohamedán mecsetet építtet. A híres Aksza-mecset, vagy Omár temploma ma is ott áll Jeruzsálemben, a „nyugati fal” omladécai felett: Palesztina fővárosában immár három világvallás hagyományai találkoztak.

Az arab kalifátus és a gáónok. A keleti korszak lezárulása (Kr. u. 650–1040)

A 7. században a Perzsia és Egyiptom között elterülő országokból már kialakult az új, hatalmas arab birodalom, a kalifátus. Uralkodói, az első kalifák, Mohamed rokonai és barátai leszármazottjainak tekintették magukat. Közel száz éven át (660–750), az Omajjád-dinasztia idején, Damaszkusz, a régi Szíria fővárosa volt a kalifák székhelye, Palesztina határán, majd a 8. század derekán Bagdadba helyezték át rezidenciájukat az Abbasszidák s itt is maradt több mint háromszáz évig. Zsidók és keresztények helyzete a kalifátus országaiban nem volt valami kedvező: az arabok nem üldözték ugyan a nem-muzulmán lakosságot, de súlyos adókkal terheltek meg. Mivel zsidók és keresztények nem ismerték el Mohamedet Isten prófétájának és nem vették fel az „igaz hitet”, a Korán rendelkezései értelmében

helyzetük az idegeneké volt, kiknek pénzzel kell megváltaniuk az országban való tartózkodás jogát. A zsidó lakosság kétféle adót fizetett: fejadót minden személy után és telekadót minden földbirtok után. Az adók behajtása a legszigorúbb eszközökkel történt. A különösen buzgó kalifák azt is megkövetelték, hogy a zsidók ruházatukban is elkülönüljenek a mohamedán lakosságtól, különleges színű ruha vagy kalap, esetleg a mellen és háton viselendő sárga folt hordása révén, miáltal a „hitetlen” már az utcán és a szabadban is megkülönböztethetővé válik az igazhívő mohamedántól. A zsidók azonban nem mindig tettek eleget e megalázó követelésnek: amire annál inkább módjuk nyílt, mert jelentékeny tényezőt képviseltek a kalifátus gazdasági életében, s a legbuzgóbb arab uralkodók is nélkülözhetetlennek érezték őket.

Palesztinában, és még inkább Babilóniában zsidók kezében volt a városi kereskedelem, légióként pedig a nemzetközi áruforgalom. Voltak közöttük nagy kalmárok, akik árucikkeiket Európába szállították; a hitfelekkel való kapcsolat – Európában ekkor már jelentékeny zsidó tömegek élnek – megkönnyítette számukra tengerentúli kapcsolatok létesítését. Az arab nyelv, mely e korban világnyelvvé lett, a zsidók között is kiszorította a régebbi arameust: többnyire héber szavakkal vegyített arab nyelvet, amolyan arab–zsidó zsargont beszéltek. A tudósok azonban a tiszta arabbal, a Korán nyelvével éltek, beszédükben és írásaikban egyaránt.

Mihelyt a keleti országokban némileg elcsitult a „szent háború” forgataga, Babilóniában újból megélénkült a nagy zsidó községek élete. A kalifák, főként a bagdadiak, a babilóniai zsidóság világi fejét, az exilarchát vagy rés-galúthát afféle zsidó miniszterré emelték, aki közvetítő helyzetet foglalt el népe és a muzulmán kormányzat között. Őreá hárult a feladat, hogy a zsidó községekben behajtsa a birodalmi adókat és e községek közigazgatását vezesse. Gyakran ott rezideált a kalifa udvarában a többi kormányzók és főtiszték között, s látogatását az uralkodók szívesen fogadták, annál is inkább, mert a zsidó miniszter többnyire magával hozta a kormányzata alatt álló községek adóját. Lényegében azonban az exilarcha alig volt több, mint a zsidó lakosság hivatalos előjárója és képviselője a kormányzatnál; a nép igazi vezérei most is a szellemi vezetők, a tudós talmudisták voltak, kiknek egykor *amóra* volt a nevük, most azonban a *gáón* címet vették fel, ami „fenségest”, „bölcset” jelent.

Babilóniában két gáón működött: egyik Szúrában, másik Pumbaditában. E városokban ugyanis most új életre keltek a talmudi

korszak nagy akadémiái, és a gáón címet az akadémiák rektorai viselték. Az akadémiák nem közönséges, kutatásnak és tanulmányozásnak szentelt főiskolák voltak: a Tóra és Talmud törvényeinek magyarázata mellett új törvényeket is alkottak itt. A Talmud, tudjuk, nem volt egységes törvénykönyv, hanem a Tórához és Misnához készült magyarázatok, függelékek, vélemények óriási tárháza; e roppant vélemény- és magyarázattömegből ki kellett fejteni a gyakorlati élet aktuális eseteire szóló szabályokat. Ezt a munkát a jesivák, azaz talmudiskolák végezték el. A rektorokhoz minden országból, minden zsidó községből kérdésekkel fordultak, döntést kértek a vallási és társadalmi élet ezerféle esetében, családi ügyekben, mint házasság és válás, továbbá a környező népekkel való kapcsolat dolgaiban. A rektorok, vagyis gáónok minden ügyet alaposan megvizsgáltak a Talmud rendelkezései alapján, és meghozták a döntést; ezeket a különböző kérdéseket illető döntvényeket azután rendszeresen meg szokták küldeni az egyes községeknek. Egyúttal legfőbb bírúk is voltak, akikhez a legkülönbözőbb helyekről fordultak peres ügyekben, vélemény és ítélet végett. Az exilarchákkal együtt ők nevezték ki az egyes községek bírúit, a *dajjanokat*. Az ő tisztükhöz tartozott az új exilarchák beiktatása is. Az ilyen beiktatás nagy ünnepségszámba ment: az exilarcha ilyenkor, szombati napon, díszes emelvényen, Szúra és Pumbadita rektorai között foglalt helyet a templomban s mikor a Tóra elé szólították, ünnepi beszédben fordult a néphez (ha nem volt képzett ember, a szúrai gáón beszélt helyette). Utána a kántor ünnepélyes áldást mondott az exilarchára, a gáónokra és a község előljáróira, majd az istentisztelet befejezése után ünnepi lakoma következett az exilarcha palotájában. Az ünnepségek egy hétig tartottak.

De a gáónok uralmát nem kísérte osztatlan megalégedés. A 8. század második felében külön párt alakult, mely azt hirdette, hogy a Talmudot nem szabad második szentkönyvvé, második Tórává emelni, hogy a Talmud rendelkezései nem isteni, hanem emberi eredetűek, s így senki sem kötelezhető a követésükre. E párt élén *Ánán ben Dávid*, az exilarchák dinasztiajának egyik tagja állott. Ánán, mikor exilarcha rokona gyermektelenül halt el, maga akarta e tisztséget elfoglalni, de a szúrai és pumbaditai gáónok megakadályozták, hogy heretikus létére ilyen vezető állásba kerüljön. Ekkor Ánán nyíltan síkraszállt a Talmud ellen és (760 táján) megalapította szektáját, melyet újszaddukeus szektának nevezhetnénk, mert éppúgy, mint valaha a szaddukeusok, ez is megtagadta a „szóbeli tan” érvényét, hogy az „írott tan” kizárólagos

uralmát hangsúlyozza: a „betűét”, az „írását” (mikrá), vagyis a Tórát a Talmuddal szemben; később épp ezért a „Bené Mikrá” vagy *karaiták* névvel jelölték meg őket. Különleges szokásaikkal csakhamar elkülönültek a nép zömétől; így például a szombati tűzgyújtás bibliai tilalmából kiindulva, már péntekről sem készítettek tüzet szombatra, és így az ünnepre virradó estét-éjszakát teljes sötétségben töltötték; szombaton nem ettek meleg ételt és a templom kivételével sehová sem mozdultak ki otthonukból; a húsvéti pászkát nem fehér, hanem barna lisztből sütötték, mert hiszen az „a nyomorúság kenyere” a Biblia szerint; Sebuóth ünnepét, a régi szaddukeusok módjára, csak a hét első napján, vasárnap ünnepelték, mert az erre vonatkozó bibliai helyen szó szerint „szombat másnapja” (helyesen: az ünnepet követő nap) áll, és így tovább. Mint látható, a karaiták mindenütt szigorúan a Tóra szavaihoz, nem pedig e szavak értelméhez ragaszkodtak; vallási életükben a szabadságnak, az élő emberi meggyőződésnek, általában az élet lendületének nyoma sincs többé. Képtelenek voltak rá, hogy a régi bibliai életszabályokat az egyes ember életéhez s még kevésbé, hogy az egész nép életéhez alkalmazzák. Sajátos szokásaikban eltávolodva a néptől, előbb zárt szektává, majd a történelem további folyamán valóságos kis külön néppé alakultak. Ellenfeleik a talmudisták vagy *rabbaniták* voltak, akik mestereiket, a „ráv” vagy „rabban”-okat követték s akiknek megőrző, védőfal-emelő, élethez alkalmazó munkásságában nem nehéz felismernünk a régi farizeus szellem örökségét. Egyébként nemcsak ők, hanem a gáónok is mindent elkövettek a szektáriusok kiszorítására és elnyomására.

Élete végén Ánán maga is kénytelen volt elhagyni Babilóniát és elköltözni Palesztinába. Itt azonban szektája éppoly kevésbé vert gyökeret, mint Babilóniában, és csak a távolabbi perzsa városokban akadtak követői nagyobb számmal. (A 10. század óta Görögország és a Krím-félsziget, majd Lengyelország lett fő központjukká.) Egyik leghevesebb ellenfelük a 10. század első felében *Száádja* gáón, a szúrai rektor, a gáónok egyik legkiválóbbja (882–942). Nemcsak a Talmudnak volt kimagasló ismerője, hanem mélyenjáró gondolkozó és széles látókörű nyelvtudós is. Megírta a héber nyelv grammatikáját és hozzáfogott a zsidó Szentírás arab fordításához, hogy hozzáférhetővé tegye a Bibliát művelt arabok és arab műveltségű zsidók számára. Fő műve azonban az „Emúnúth Ve-déóth” (Hittételek és tudományos tanok) című bölcséleti könyv, melyet arab nyelven írt és később fordították héberre. Ebben a művében a hit és a tudomány tételeit akarta összeegyeztetni, mintegy hidat verve vallás és bölcsélet között.

Kifejti, hogy Isten léte kétségbevonhatatlan, mert hiszen a teremtés műve nem képzelhető Teremtő nélkül; Isten csak azért nyilatkozott meg Szináj hegyén és azért adta a Tórát Mózes útján Izrael népének, hogy létét az emberek felismerjék és megtudják, hogyan kell élniök. Az embernek szabad akarata van: tetszése szerint követheti, vagy megtagadhatja az isteni parancsokat; a jámbor azonban jutalmat nyer a túlvilágon – ahol a lélek a test halála után tovább él –, a bűnös pedig büntetést. A lélek halhatatlan és egykor eljön az ideje a holtak feltámadásának, mikor minden elhalt lény új életre kél egy új világban, a Messiás világában. Száádjá így a legelső talmudista, aki vallásos rendszert, sajátos zsidó dogmatikát alkotott a hitelvek módszeres bölcséleti összeállításával. Ő a megalapozója a középkori zsidó vallásfilozófiának, melynek kibontakozása már az európai országokban történt meg.

Száádjá nem maradhatott meg sokáig a szúrai akadémia élén. Szerencsétlen módon összetűzött Dávid ben Zakkáj exilarchával és a babilóniai zsidóság csakhamar két ellenséges pártra, a gáóniták és az exilarcha-hívek pártjára szakadt. Kölcsönösen bevádolták egymást a kalifa előtt, mire Száádjának hosszabb időre meg kellett várnia a szúrai akadémiától. Kevéssel ezután bekövetkezett halálával (942) megkezdődött a szúrai főiskola hanyatlása. Jelentőségben most már egyedül, versenytárs nélkül állott a pumbaditai akadémia, melynek két 10. századi vezetője, *Serira* és *Háj* rabbik, utolsó nagy gáónjai voltak a babilóniai zsidóságnak. Mindketten szigorú talmudisták, akik távol állottak minden világi tudománytól, s a bölcséleti koncepciónak attól a nagyságától is, mely Száádjában megnyilatkozott. *Serira* (968–998) megírta a Talmudnak és szerzőinek, a tannáknak, amóráknak és gáónoknak rövid történetét, s ezzel az összefoglalással mintegy tudatosan lezárta a nagy talmudalkotók korszakát. Fia, *Háj* gáón (998–1038) valóban utolsó feje volt a pumbaditai főiskolának. Halála után ugyanis Dávid ben Zakkáj exilarcha dédunokáját, a fiatal *Hizkiját* választották meg gáónná, s az ifjúnak a maga személyében kellett volna egyesítenie az exilarchai és gáóni méltóságot; *Hizkija* azonban tragikus módon mindkettőt elveszítette, sőt vele örökre elveszítette az egész babilóniai zsidóság is. Bevádolták a bagdadi kalifánál, hogy zsidó királyi méltóságra tör, mire a kalifa elfogatta és elkoboztatta egész vagyonát. Így bukott el egy időben az exilarchák és gáónok hatalma Babilóniában (1038-ban).

E korban már maga a bagdadi kalifátus is széthullóban volt; 969-ben Egyiptom önálló kalifátussá, a Fatimidák birodalmává alakult, s

csakhamar területéhez csatolta Palesztinát is. A 10. század végén rövid időre új életre kelt a palesztinai zsidó centrum. Jeruzsálemben néhány kiváló gáon tűnt fel, akik az elhanyagolt Babilóniából ide akarták átplántálni a szellemi vezetés központját. Törekvésük meddő maradt: a 11. század végén megérkeztek Európából Palesztina földjére az első keresztes hadjárat hullámai, hogy felszabadítsák a Szentföldet a mohamedánok uralma alól. A keresztes csapatok elfoglalták Jeruzsálemet meg egyéb városokat, és csaknem egész zsidó lakosságukat kiűzték (1099-ben).

Így pusztultak el a keleti országokban, Ázsiában és Észak-Afrikában e területek régi zsidó központjai. De ugyanekkor már kibontakoztak, sőt nagyra nőttek az új zsidó centrumok Európa területén, spanyol, olasz, francia és német földön. A zsidó történelemnek itt új korszaka kezdődik: a keleti korszakot felváltja a nyugati, európai korszak, amelynek keretébe még a mai zsidó élet is beletartozik.

II. RÉSZ

A NYUGATI KORSZAK

Európa zsidósága a középkor- és újkor folyamán

Az első zsidó telepek Európában (1–8. század)

Hogyan lett a zsidóság keleti népből nyugatvá, Ázsia népéből Európa népévé? Ezt a sajátságos átalakulást a római birodalom idézte elő, melynek középpontja, anyaországa Itália volt Dél-Európában, hatalmát azonban mintegy kétezer évvel ezelőtt a Földközi-tenger egész partvidékére, Ázsiára és Afrikára egyaránt kiterjesztette. Mikor a birodalom ázsiai részeinek kormányzója, Pompejus elfoglalta Jeruzsálemet, Aristobulos zsidó királyt, családjával és egy sereg más zsidó fogollyal egyetemben Rómába küldötte. Nem sokkal ezután már megalakult Rómában egy kisebb zsidó kolónia. Jeruzsálem pusztulása után Titus, a győzelmes római hadsereg fővezére, nagy csapat zsidó hadifoglyot transzportált Rómába és más itáliai városokba. A palesztinai, szíriai és egyiptomi zsidók közül számosan önként telepedtek meg Itália földjén, kereskedelmi összeköttetések érdekében, melyek a mediterrán partok keleti kikötővárosaitól (Alexandria és mások) az európai kikötővárosokig keresztül-kasul hálózta a tengert. Már a Kr. u. 1. században nagy zsidó községekről, „synagogák”-ról tudunk Rómában és néhány dél-itáliai városban, mint Venosa, Nápoly és egyebek. Minden zsinagógának megvoltak a maga előljárói, vagy *archonjai*, a maga rabbija, akit görög címmel *archisynagogusnak* neveztek s a maga bírái és tudósai vagy írástudói, akiknek *grammateios* volt a nevük. Ezek az itáliai zsidók környezetük nyelvén beszéltek, görögül vagy latinul, de a köznyelvet héber szavakkal vegyítették. Jellemző, hogy a korszak zsidó sírkövein, amelyeket a római katakombákban találtak, a feliratok túlnyomórészt görög nyelvűek; az elhunytak neve azonban mindenütt héber (Jehúda, Sámuel, Benjámin, Sára, Rebeka, Eszter), vagy latin (Tiberius, Marcellus, Sabina, Júlia, Lucretia). Közöttük ritka a tisztán héber nyelvű sírfelirat, csak a „sálóm” (béke) szó van gyakran héber formájában kivéve a görög vagy latin sírfeliratok végén.

Igen régi zsidó községek nyomai mutathatók ki Görögország földjén is, mely e korban a római birodalom egyik része. Mikor az első század derekán Pál apostol bejárta a mediterrán világot, hogy a keresztény hitet elterjessze, itt rendszerint a görög városok zsidó „synagogái”-ban szokott volt szónokolni; így Korinthosban, Athénban, Thessalonikában (a mai Szaloniki) és másutt. Mikor a római világbirodalom két részre hullott szét, a nyugat-rómaira és a görög-bizáncira vagy kelet-rómaira: ez utóbbinak fővárosában, Bizáncban,

vagyis Konstantinápolyban is megalakult egy zsidó község. Ebben az új világvárosban, melyet a Fekete- és Közép-tenger közötti centrális fekvése nagy jelentőségű kereskedelmi székhellyé predesztinált, a zsidó kereskedők nagyarányú áruforgalmat bonyolítottak le Alexandriával és a szír–palesztinai kikötőkkel. Kelet és Nyugat, Palesztina és a „zsidó külföld” (vagyis a diaszpóra) területe szoros kapcsolatban állottak a bizánci császárság határain belül, egészen addig, míg az arabok el nem foglalták Palesztinát és ezzel ki nem szakították a kelet-római császárságból. De még később is, mikor Bizánc már a Balkán-félsziget kis országává zsugorodott össze, szakadatlan összeköttetésben álltak a konstantinápolyi zsidók palesztinai és babilóniai testvéreikkel.

Az 5. században a nyugat-római birodalom szertehullott. Közép-Európa barbárjai, a gótok és más germánok, ismételten betörték Itáliába és éppúgy elpusztították Rómát, mint valaha Róma Jeruzsálemet... Keresztény hitre tért gót és longobard uralkodók évszázadokon át uralkodtak Itáliában; Róma pápai székhely, az Egyház főpapjainak székhelye lett, és a 8. század derekán megalakult az egyházi állam. A pápák szigorúan ügyeltek rá, hogy a területükön lakó zsidók ne vonják el az új keresztényeket hitüktől, de bár az önként áttérőknek (mint Nagy Gergely pápa 600 körül) kedvezményeket biztosítottak, általában mégsem kényszerítették zsidó alattvalóikat a kereszténység felvételére olyan erőszakos eszközökkel, mint Itália szomszédja, a még félbarbár Franciaország.

Itt, az egykori Galliában, ahol már régi idő óta fennállottak egyes zsidó községek (így Marseille-ben, mely élénk kereskedelmi összeköttetésben állott Alexandriával), most a frankok uralkodtak. Chlodvig, a frankok fejedelme, aki a katolikus keresztények támogatásával nyerte el a hatalmat, 500 körül véres küzdelmek árán megalakította a frank királyságot a régi Gallia földjén. A családjából származó uralkodók, a Meroving-dinasztia királyai szoros kapcsolatban állottak a keresztény főpapokkal, mint uralmuk támaszaival, s a frank klérus legfőbb céljául tűzte ki a „barbár” pogányok keresztény hitre térítését. Hatalmas tömegek vették fel az új katolikus hitet, városokban és falvakban egyaránt, a közöttük élő zsidók azonban vonakodtak áttérni. Ez aztán élesen ellenük fordította a katolikus klérust és a neofita uralkodóházat: a papság a zsinatokon szigorú határozatokban (kánonokban) tiltotta meg a keresztény lakosságnak a zsidókkal való közvetlen érintkezést és barátkozást, s meghagyta, hogy váltsák ki a zsidóknál alkalmazott keresztény munkás- és szolgaszemélyzetet, hogy

azt meg ne fertőzhesse a zsidóság. Már ekkor előfordult, hogy egyes zsidókat erőszakkal megkereszteltek.

Főként Clermont és Párizs térítési esetei váltak híresekké. Clermont-ban Avitus püspök buzgólkodott a zsidók térítése érdekében, de kevés sikerrel. Itt azután váratlanul kirobbantotta a zsidóellenes hangulatot egy inzultus, mely egy ünnepi körmenetet vezető renegátot ért zsidó részről; a tömeg megrohanta és lerombolta a zsinagógát, s a püspök kiűzetés terhe alatt parancsolta meg a város zsidóinak a megkeresztelkedést. Mintegy ötszázan engedtek az erőszaknak, abban a reményben, hogy később visszatérhetnek hitükre. – Párizsban 580 táján I. Chilperich igyekezett Priskus nevű zsidó ügynökét és más zsidókat áttérésre bírni, Grégoire tours-i püspök támogatásával. Hosszas viták után ő is kiűzetés terhe alatt kényszerítette a teljes párizsi zsidóságot a megkeresztelkedésre. Priskust, aki hű maradt hitéhez, börtönbe vetették; később egy hitehagyott ellenfele dühének esett áldozatul.

Dagobert, az utolsó meroving király azután 629-ben rendeletet bocsátott ki, mely minden, hitében megmaradt zsidót kitiltott Franciaország területéről. Ez a csapás annál érzékenyebben sújtotta a frankföldi zsidóságot, mert ugyanekkor seregestül menekültek a zsidók francia területre Spanyolországból, ahol szörnyű üldözések kezdődtek. Dagobert rendelete azonban nemigen került végrehajtásra; egy sereg zsidó színleg felvette a kereszténységet, meggyőződésében azonban hű maradt hitéhez; mások Dél-Franciaországba menekültek Provence földjére, ahol szabadabb élet lehetőségei kínálkoztak számukra. Marseille-ben, Bordeaux-ban és más dél-franciaországi városokban továbbra is fennmaradtak a zsidó hitközségek, ugyanekkor pedig új zsidó telepek támadtak Németországban, mely ekkor a frank birodalom része volt ugyan, de kormányzatilag független maradt a párizsi központtól.

Igen súlyos volt a helyzet Spanyolországban. Itt még azóta éltek zsidók, hogy az ország a római birodalomhoz tartozott. Ugyanakkor, mikor Gallia területén a frankok jutottak uralomra, Spanyolországban a nyugati vagy *vizigótok* váltották fel a római impériumot s alakítottak önálló birodalmat (415–711). Az első, keresztény hitre tért vizigótok nem a katolikus, hanem az ariánus hitet követték: Jézus nem isteni személy, hanem csak szent ember volt a szemükben. A katolikusok afféle félzsidóknak tartották őket, s ők valóban békében és barátságban éltek a zsidókkal. A 6. század végén azonban *Rekkared* vizigót király (586–601) felvette a katolikus hitet és bevonta országa kormányzatába

az egyház püspökeit. A Toledo birodalmi fővárosban tartott zsinatok e korban országgyűlésszerű jelleget viseltek, s a király elnöklése alatt kötelező birodalmi törvényeket hoztak. A klérusnak itt is, mint Franciaországban, legfőbb vágya volt, hogy a birodalomból egységes, tiszta katolikus országot teremtsen. A nemzsidó lakosság itt is túlnyomó részben keresztény hitű volt már, csak a zsidók vonakodtak megkeresztelkedni. Csakhamar megkezdődött rendszeres üldözésük: erre a célra a régebbi bizánci császári rendeleteket használták fel mintául. Zsidó földbirtokos nem tarthatott keresztény munkást, bérest vagy más alkalmazottat, akik nélkül pedig nem boldogulhatott a gazdálkodásban, s a toledói zsinat általában megtiltotta, hogy keresztények üzleti összeköttetésben álljanak zsidókkal. És mikor mindez nem használt, olyan eszközhöz nyúltak, mely e korban csakhamar általános divattá lett: az erőszakos megkereszteléshez. *Szizebut* király 613-ban rendeletet bocsátott ki, mely a megkeresztelkedni nem akaró zsidókat kiűzi Spanyolországból. Ez a rendelet szörnyű csapást jelentett a spanyol zsidóságra: spanyol földön számottevő zsidó tömegek éltek, s ezeknek jelentékeny része nem kereskedelemmel, hanem gazdálkodással foglalkozott: így a kiűzés teljesen koldusbotra juttatta őket. Épp ezért nagy részük színből, kényszerből fel is vette a kereszténységet, hitében azonban megmaradt zsidónak. Mások megkísérelték a Franciaországba való kivándorlást; Dagobert frank király azonban, hogy ezt megakadályozza, épp ez idő tájt bocsátotta ki a zsidókat kiűző rendeletét. Végeredményben tehát egyetlen út maradt számukra: színleges keresztényekké lenni. Idővel azonban e színleges vagy kényszerkeresztények (anúszim) helyzete még a zsidókénál is rosszabbra fordult. Az egyik toledói zsinat azt a határozatot hozta, hogy ezentúl zsidókat ne kereszteljenek erőszakkal, akik azonban eddig áttértek, nem vehetik fel újra régi hitüket, s ha ezt mégis megkísérelnék, súlyos büntetés éri őket. Ezzel azután a legnagyobb nyomorúság szakadt a spanyol zsidókra. Kutatták, nyomozták az álkeresztényeket: kilesték, hogy a megkeresztelkedettek hogyan élnek, eljárnak-e rendszeresen a vasárnapi misékre, vagy titokban talán a szombatot tartják otthonukban, hogyan nevelik gyermekeiket, esznek-e zsidók számára tilalmas ételt, vagy ragaszkodnak még a zsidó étkezési törvényekhez stb. Ha valakit megleptek zsidó szokások gyakorlásánál, nyomban börtönbe vetették, ütötték-verték, haját-szakállát kiszaggatták, s gyermekeit elszakítva tőle, kolostorokba adták keresztény nevelésre. Számos alkalommal könyörgő instanciákkal fordultak e szerencsétlen megkereszteltek a

toledói zsinatokhoz, vallásos és jámbor keresztény életet fogadva, csak ne kényszerítsék őket számukra tisztátalan ételek fogyasztására, mert azt nem bírják elviselni. Száz esztendeig tartott a spanyol zsidók e súlyos szenvedése. Szinte természetes, hogy hazájuk politikai kormányzatával minden szolidaritásuk megszűnt, s mikor hírért vették, hogy az észak-afrikai arab hadsereg Spanyolország ellen nyomul, ottani hittestvéreik útján összeköttetésbe léptek vele, támogatásukról biztosították és valósággal rimánkodva hívták Spanyolországba. Az arabok Gibraltár tengerszorosán át törtek be a spanyol félszigetre, elfoglalták az ország fővárosát, Toledót és a többi főbb központot is (711-ben). A zsidó lakosság megkönnyebbüléssel és örömmel fogadta a hódítókat; azt remélte, hogy a mohamedán fanatizmus nem fog oly megsemmisítő súllyal reánehazedni, mint a keresztény. Ebben a reménységében, legalább egyelőre, nem is kellett csalódnia: spanyol földön ekkor kezdődött az arab–zsidó műveltség fénykora.

A felsorolt országokon kívül még egy pontja volt Európának, melyen már a görög–római terjeszkedés idején alakultak zsidó telepek. A Fekete-tenger északi partvidékén, a Tauriai- vagy más néven Krím-félsziget görög gyarmatain – mint általában a hellenisztikus kultúra egész területén – korán megtelepültek zsidók. Az első század második felében, Jeruzsálem pusztulása idején, már tekintélyes zsidó közösségek virágzottak a Krím-félsziget Boszporusi királyságának földjén: Pantikapaionban (a mai Keres), Theodosiában (a mai Feodózia) és Khersonesosban (a mai Szebasztopol). Ezek a zsidók Görögországból származtak, görögül beszéltek, és mint sírköveik meg egyéb emlékek tanúsítják, görög neveket is viseltek. Községeiket itt is, mint Itáliában, görög névvel *synagogénak*, azaz gyülekezetnek nevezték. Hatásuk alatt nagy számú görög közeledett a zsidó valláshoz és lett amolyan félzsidóvá. Ezek a zsidó-görögök „a legfőbb Isten tisztelőinek” nevezték magukat s külön szektát alkottak; később, mikor a kereszténység elterjedt a Krím-félszigeten, ezt a hitet vették fel. E korban Krímia már a bizánci császársághoz tartozott és görög püspökei ismételten megkísérelték, hogy zsidó lakosságát a megkeresztelkedésre bírják; kísérletük azonban nem sikerült.

Kelet-Európa ama nagy területén, mely a Fekete-tenger és a Kaszpi-tó között fekszik, a 6. századtól a 11. századig egy hatalmas katona-, földműves- és kereskedőnép, a török fajú *kazárok* népe uralkodott, mely Nyugat-Ázsiából, talán Perzsia és a Kaukázus hegyvidékéről ereszkedett alá (valószínűleg a szabir testvérennéppel együtt), és nemsokára szoros kapcsolatba lépett a zsidósággal. A kazár

nép, mint általában a török népek, eredetileg pogány volt; az Iszlám ekkortájt kezdett hódítani közöttük. *Bulán* nevű uralkodójuk, aki a „kagán” címet viselte – ezt a történelmi kutatás sok kétség és hosszas viták után, immár kétségtelen bizonyságokkal igazolta – 800 táján (talán a Kisázsziából és Krímből bevándorolt zsidók hatása alatt) népe egy részével együtt a zsidó hitre tért. Kazárország területén zsidók, keresztények és mohamedánok laktak vegyesen; a népességnek ez a tarka és laza vegyülete e korban minden török államalakulatra jellemző, s tudjuk, hogy a viszonylag igen civilizált kazár birodalom épp azon a réven játszott jelentős szerepet a magyarság történetében, hogy a magyarok is több mint 200 évig tagjai voltak e birodalomnak (sőt egy kazár néprész, a valószínűleg mohamedán hitű kabarok három törzse, 800 táján a birodalomból kiváló magyarokhoz csatlakozott). A harcias kazárok uralmukat egy időben szláv területekre is kiterjesztették, s egészen Kijevig hatoltak, ahol e korban egyébként már szintén éltek zsidók. 970–1000 táján azonban a szláv-orosz fejedelmek, Bizánccal szövetkezve, megsemmisítették a kazár birodalmat és fővárosát, a Volga torkolatánál épült Sárigsint (Kozárfehérvár) is elpusztították. Az utolsó jelentős kazár-zsidó uralkodó *József* kagán volt, aki – mint látni fogjuk – 960 táján érintkezésbe lépett a spanyolországi zsidókkal. Népe csakhamar elveszítette politikai súlyát, nemzeti önállóságát és összevegyült szomszédaival, részben Dél-Oroszország zsidó lakosságával is. Tény, hogy déli Oroszország karaita zsidósága máig egy kazár vagy kun eredetű török dialektust őrzött meg nyelvében.

*

Így alakultak meg az első jelentős zsidó központok Európában. Láthatjuk: a zsidóság ekkor már – s ezentúl nagyjában a 19. századig – mindenütt környezetétől elütő, másfajta életet élő kisebbség, melyet ezért mindenütt kisebb-nagyobb fokú idegenkedés fog körül. Szellemének régebbi és újabb alkotásaival egyaránt nehezen, közvetve talál csak utat ebbe az idegenkedő világba; ahol már első pillantásra úgy érezheti, hogy szükség van rá, ahol „várják”, amibe belekapcsolódhatnak: az a gazdasági élet. Ezt az új mesterséget a Talmud kora óta tanulja, s most fogja majd *igazán* kitanulni; hiszen ez a kulcsa megtűrt élete nyugalmanak. Ettől fogva hiányzó vagy korcs gazdasági szerveket kezd pótolni a különböző nemzetek testében. De éppen ezért: a zsidóság helyzete az egyes államokban mindig hű tükre az illető

ország szociális viszonyainak. Egy külön, Európa-szerte közös zsidó történet ritmusa tehát csak közvetve hallható ki belőle. Hogy ilyen ritmus mégis kihallatszik, azt nemcsak azzal magyarázhatjuk, hogy végeredményben ugyanegy nép sorsáról van szó, hanem azzal is, hogy Európa történelmi áramlatai nagyjában közösek az európai országokban, és egységesen vonulnak végig a kontinens minden nemzetén.

A zsidók Nagy Károly és utódainak birodalmában (8–11. század)

A 8. század második felében *Nagy Károly* frank király (768–814) uralma alatt egyesítette Nyugat-Európa államait Olaszországgal egyetemben, s ezzel megteremtette az új keresztény–római császárságot: a római pápa császári (imperator) címmel koronázta meg az uralkodót 800-ban s a keresztény egyház főpapjainak, a püspököknek jelentékeny szerep jutott a birodalom kormányzatában. Az állam világi jellege azonban mindvégig erősebben érvényesült egyházi jellegénél, s a zsidóság például sohasem volt vallási jellegű erőszakoskodásoknak vagy üldözésnek kiszolgáltatva; ellenkezőleg: Franciaország, Németország és Itália egyesített területén Nagy Károly uralkodása alatt jelentékenyen javult a zsidóság helyzete. Vagyonos zsidó kereskedők élénk gazdasági összeköttetést teremtettek a birodalom egyes részei között, sőt ázsiai és afrikai központokkal is, Babilóniával, Palesztinával és Egyiptommal, melyeknek földjén ekkor már virágzott az arab kalifátus. Egykorú arab utazók (Ibn Kordadbé és mások) érdekes leírását adják a zsidó nagykereskedőnek, aki áruival bejárja az egész világot, a frankok földjétől Mezopotámiáig s viszont árucikket szállít nyugatra a távoli keletről. Sajátságos látvány: egy szétszaggatott és elszórt nép egyesíti itt a világkereskedelem keretében az ó- és az újvilágot, összekapcsolva, egybeszöve Ázsiát Európával.

Az európai zsidó telepek lassanként növekedni kezdtek. Kisebb-nagyobb hitközségek támadnak, önálló autonómiával; a községek élén állami tisztviselő áll, „zsidók magisztere” címmel, kinek kötelessége a zsidók polgárjogainak és kereskedelmi érdekeinek megoltalmazása. Nagy Károly fia, *Jámbor Lajos* (814–840) maga veszi védelmébe zsidó alattvalóit a klérus ellenében. Agobard lyoni püspök 830 táján éles zsidóellenes agitációt folytat, könyveket ír és kolostorokban szónokol

ellenük, bizonyítgatva, hogy a zsidóság félelmes „átkozott öreg zsinagóga” a „tisztá ifjú Egyház” elcsábítására és megrontására tör. Az uralkodó azonban hithűsége ellenére sem engedi meg, hogy a püspök agitációja zsidóüldözéssé fajuljon.

Halála előtt Jámbor Lajos felosztotta birodalmát fiai között: egyikük Franciaország, másikuk Itália, harmadikuk Németország királya lett. Az új uralkodók azonban maguk is felosztották területi hatalmukat hűbéreseik, a feudális főnemesség tagjai, a grófok és bárók között, akiknek mind megvoltak a maguk uradalmi és országrészei, a rajtuk lakó kisebb hűbéreseikkel, parasztoikkal, várjobbágyokkal egyetemben. A tulajdonképpeni uralkodók, a reális hatalom birtokosai ily módon mindenütt a nagy hűbérurak voltak: minden gróf, nemesúr és várbirtokos korlátlanul uralkodott uradalmi, városai és falvai felett. Ha tetszése és érdekei úgy kívánták, védelmébe fogadta a zsidót, aki busás összegeket fizetett neki az árendába vett földbirtok vagy a kereskedési engedély fejében; ha pedig nem tetszett neki, vagy vakbuzgó papjai a zsidó ellen tüzelték, elnyomta, esetleg kiűzte zsidó vazallusát. Toulouse grófja például azt a szokást honosította meg, hogy évenként, nagypéntek napján, meg kellett előtte jelennie a város zsidó községi előljárójának, akit azután nyilvánosan arcul ütött, „emlékeztetőül Jézus szenvedéseire”; ettől a megalázó szokástól később rendszeres évi összeggel kellett magukat megváltaniuk a toulouse-i zsidóknak. Más városokban a fanatizált lakosság Pészach-ünnep idején, szinte évről évre rendszeresen megrohanta a zsidók utcáit, agyba-főbe verte, akit közülük előtalált s kövekkel dobálta házaikat.

A 10. század folyamán a közép-európai államok közül főként Németország emelkedett hatalomra és jelentőségre, saját dinasztíája, az úgynevezett szász királyi ház uralkodása alatt. I. vagy *Nagy Ottó* király, e dinasztia legkimagaslóbb tagja, 962-ben császárrá koronáztatta magát Rómában, és az imperátor cím révén mintegy a római császárok és Nagy Károly utódjává lett. Alatta és utódai alatt a németországi zsidók viszonylagos szabadságot élvezhettek; sorsuk a nagy egyházi és világi hűbéruraktól, a püspököktől, grófoktól és báróktól függött, akik a városaikban lakó zsidókat személyes tulajdonuknak tekintették. Ismételten előfordult, hogy egy-egy hűbérúr eladta a másinak földbirtokát a rajta élő zsidókkal mint jövedelmi forrással együtt: mert hiszen ezek a zsidók jelentékeny adókat és egyéb illetékeket fizettek földesuruknak.

Ebben a korban már szervezett zsidó hitközségek állottak fenn a rajnai városokban, valamint a Német- és Franciaország között elterülő Lotharingia tartományban (Mainz, Worms, Köln, Metz). E községek élén különös jelentőségre emelkedtek a *rabbik*, akik itt, az európai zsidóságban körülbelül ugyanazt a szerepet játszottak, mint Babilóniában a gáónok. A nagynevű európai rabbik sorát *Gersóm* rabbi nyitja meg, akinek „a diaszpóra világossága” epithetont adták, s aki a mainzi talmudiskola megalapítója (950–1020 között). Gersóm egy sor új rendeletet (tekánóth) bocsátott ki, melyek az európai zsidóság társadalmi és vallási életét szabályozták: így pl. eltiltotta a többnejűséget, mely az ázsiai zsidók között bizonyos esetekben még ekkor is fennállott, kétnejűség formájában. Talmudiskolájából nagynevű tudósok kerültek ki, akiket „Lotharingia bölcseinek” nevezett a zsidó közvélemény, innen kerültek ki Metz, Worms, Mainz és egyéb hitközségek – többek között a közelebb eső francia községek – rabbijai. Közülük a legkimagaslóbb Rasi volt (rövidített neve Rabbi Selómó Jicchákinak, 1040–1105). Ifjúkorában Worms és Mainz jesiváin tanult, később visszatért szülővárosába, a francia Troyes-ba. Itt nagyarányú munkába fogott: kommentárt írt a Talmudhoz. Eddig többnyire tanítók segítségével kellett tanulmányoznia az ifjúságnak a Talmud traktátusait, mert a Gemára arameus nyelve immár éppoly nehézséget jelentett az európai zsidó számára, mint a régi amórák sajátosan bonyolult és súlyos gondolatvilága. Rasi azonban plasztikus és tiszta héber nyelven magyarázatát adta a talmudi szöveg minden nehezebb kifejezésének, úgyhogy az mindenki számára hozzáférhetővé vált; joggal mondták róla, hogy kulcsot adott a Talmud lezárt ajtajához. Kommentárt írt ezenkívül a Tórához és a Szentírás egyéb könyveihez is; említésre méltó, hogy ennek során nem egyszer francia fordítását adja a nehezebb kifejezéseknek és e régi francia szavakat héber betűkkel írja át. A francia és német zsidók ugyanis hazájuk köznyelvét beszélték, s az iskolai stúdiumban ezen a nyelven magyarázták a Szentírás különböző szövegeit. Később azután minden iskolában Rasi kommentárjaival tanulták a gyermekek Mózes öt könyvét, meg a Gemarát, és a Rasi-féle magyarázatok együtt jelentek meg a Szentírás és a Babilóniai Talmud szövegeivel.

Olaszországban is felvirult e századokban a zsidó műveltség. Az ősrégi római zsidó hitközség a pápáknak, mondhatnók az Egyház császárainak védelme alatt; az észak-itáliai, lombardiai zsidó községek (Verona, Pavia és mások) egy ideig a német császároknak hódoltak; Dél-Olaszország nagy zsidó községei pedig (Nápoly, Salerno, Bari és

mások) a bizánci uralkodóknak voltak alattvalói. Végül Szicília városaiban (Palermo, Messina stb.) az arabok, vagy mint akkor nevezték, szaracénok uralkodtak; a 11–12. században a normannok „szicíliai királysága” Dél-Itália jelentékeny részére rányomta szellemi bélyegét. Itália földje így módon találkozóhelyévé lett a legkülönbözőbb népeknek, vallásoknak és kultúráknak, s közöttük felvirágozhatott, sőt jelentékeny tényezővé emelkedhetett a zsidó műveltség is. Olaszországban e korban jelentékeny talmudiskolákról és kiváló tudósokról hallunk, önálló héber irodalom csírái mutatkoznak. Egyik tudós görögből héberre fordítja Josephus Flavius híres Zsidó történetét (ezt a művet „Jószifun” néven ismerték és később jiddis nyelvre is lefordították, német és lengyel zsidók használatára: ebben a formában 1540 táján már nyomtatva is megjelent). Nem véletlen, hogy ezen a földön fog napvilágot látni az első nyomtatott héber Biblia (Soncino, 1488). De nemcsak a tudományos irodalom büszkélkedhetik számottevő művekkel, hanem a költészet is: imákat, bűnbánó énekeket (szelicha) és más költeményeket írnak, klasszikus héber nyelven. A korszak legjelentékenyebb zsidó irodalmi termése azonban mégsem olasz földön érlelődött meg, hanem Dél-Európa egy másik pontján, Spanyolországban.

A spanyol zsidóság fénykora arab uralom alatt (10–12. század)

A spanyolföldi arab inváziót (711) még évtizedekig tartó véres harcok követték, míg végül az arabok kiszorították a félsziget déli részéről a gótokat s megalapították ott önálló birodalmukat. A 10. században már ott virágzott egy új kalifátus, melynek székhelye Cordova, főbb városai Sevilla, Granada és Lucena voltak; sőt a közép-ibériai Toledo, a nyugati gótok egykori fővárosa is e kalifátus uralma alá tartozott. A meghódított félsziget keresztény lakosságának számottevő része az Iszlámhoz szegődött és beleolvadt az arab lakosságba; a zsidók azonban az új hódítók alatt is hívek maradtak hitükhöz, népükhöz. Mindamellett baráti viszonyban éltek az arabokkal és a műveltebbek közülük sűrűn viseltek előkelő tisztségeket a kormányzat köreiben.

Így Abdul Rachman cordovai kalifának zsidó külügyminisztere volt Chaszdáj ibn Saprut, a kor egyik kimagasló nyelv- és

orvostudósának személyében (915–970 között). Európai udvarok Cordovába érkező követségeit ő fogadta és ő közvetítette ügyeiket a kalifához; a külföldi kormányokkal való levelezés szintén reá hárult. Emellett hitfelei ügyét is szolgálta: gondoskodott zsidó községek és intézmények fenntartásáról s a spanyol zsidóság exilarchájának (nászijának) méltóságát viselte. Az ő idejében alakult meg a cordovai talmudiskola is, a Babilóniából jött Mózes ben Hanoch rabbi vezetésével. Alapításának körülményeiről regényes formában számol be a hagyomány: Száádjá gáon halála után, mikor Babilónia akadémiái már megszűntek vagy elhanyaglottak, négy kiváló ember indult útnak babiloni földről, hogy pénzt gyűjtsön az iskolák fenntartására. Tengeri útjukon arab kalózok fogságába kerültek, akik rabszolgául adták el őket távoli országokba. A négy fogoly egyikét, Mózes ben Hanoch rabbit cordovai zsidók váltották ki, anélkül, hogy tudták volna, kicsoda. Mint ismeretlen szegény ember járt el a cordovai zsidó imaházba s hallgatta, hogyan magyarázza az ottani rabbi községének a Talmud egy-egy fejezetét. Egy ízben a magyarázat helytelen volt, mire Mózes rabbi helyes magyarázattal igazította ki. Ez feltűnést keltett, alaposabban kérdőre fogták, s meggyőződtek rendkívüli tudásáról. A gyülekezet ősz rabbija erre kijelentette, hogy ő leteszi méltóságát, hiszen egy egyszerű, szegény vándor nagyobb tudásról tesz itt tanúságot, mint amilyen az övé: legyen az ismeretlen a község vezetője ezután. Így lett Mózes rabbi a cordovai gyülekezet papja; ő alapította az ottani talmudiskolát és egyúttal megkezdte a babilóniai talmudtudomány elterjesztését spanyol földön. Chaszdj az ő törekvéseit éppúgy támogatta, mint más tudósokét, akik környezetében feltűntek.

Cordova zsidó miniszterét műiden érdekelte, ami hitfelei sorsával bárhol és bármiképp összefüggött. Mikor hírért vette, hogy valahol messzi Kelet-Európában zsidó királyság (ti. a kazár birodalom) alakult: messzi országok zsidó utazóinak (s többek közt a magyar és oroszországi zsidóknak) közvetítésével, levelet küldött a kazár uralkodóhoz, s kérte, hogy tudósítsa, igaz-e, amit hallott: hogy azon a földön a zsidóság saját országában él. Levelére, sokáig úgy hitték, József kagán, kit már említettünk, válaszolt is 960 táján, s e válaszban részletesen leírta birodalmát, népét és a kazár kagánok 800 körül történt áttérésének körülményeit. (Ez a válasz az újabb kutatás fényénél apokrifnak, 150–200 évvel később költöttnek bizonyult ugyan, de hogy a benne foglalt adatok közismertek voltak a 10–12. századi Európában, azt épp ez a költött válasz, egy sor arab forrás, meg Jehuda Halévi

„kazár”-dialógusa bizonyítják.) A zsidó miniszter bizonyára nem érte meg a kazár birodalom teljes pusztulását; reménykedő öröme, mellyel egy szabad zsidó ország lehetőségét köszöntötte, a kelet-európai események mindenesetre hamarosan kegyetlenül rácsáfoltak.

A 11. század első felében (1031) a cordovai kalifátus kisebb országokra bomlott szét, külön uralkodókkal. Közülük *Granada* királyának udvarában ismét zsidó miniszter működik: *Sámuel Hanágid*, ibn Nagréla vagy Nagdela, a kiváló író. Sámuel, aki tudós talmudista volt, s amellet különösen szép héber és arab írásáról vált ismeretessé, eredetileg Malaga városában élt, Granada közelében és kis fűszerüzletéből tartotta fenn magát. A hagyomány szerint egy ízben a granadai vezír (azaz legfőbb miniszter) egyik szolgálója kérte meg rá, hogy levelet írjon gazdájának Granadába. Ez a szolgálat alapozta meg Sámuel szerencséjét: mert a vezírt annyira elragadta a levél arab stílusa és kalligráfiája, hogy kíváncsi lett írójára. Mikor azután Malagában időzött, csakhamar felismerte a szegény zsidó kereskedőben a művelt és nagyra hivatott embert. Sámuel már titkári minőségben követte őt Granadába; s mikor az öreg vezír nem sokkal utóbb halálos ágyán őt ajánlotta utódjául az uralkodónak, Sámuel valóban Granada vezírjévé emelkedett. Közel három évtizedig töltötte be ezt az előkelő méltóságot, melyben a kis ország minden politikai ügyét irányította. Igaz, a buzgó mohamedánok sohasem nézték jó szemmel a zsidó minisztert: heves izgatás kezdődött ellene s általában a zsidók ellen, akiknek most, hogy az országban megszorodtak, immár külön *nágidjuk*, azaz fejedelmük támadt (ezt a címet viselte Sámuel, mint a zsidó községek feje, előjárója vagy kormányzója). A műveltebb arab lakosság azonban maga is megbecsülte miniszterének rendkívüli tudományos képességeit. A héber irodalomban Sámuel egy sor költeménnyel örökítette meg nevét, melyekben spanyol földön elsőnek alkalmazta a héber rímet (keleten már Jannáj és Kalir *píjjut*-költők éltek vele 800 körül); költeményei Ben-Tehillim, Ben-Mislé és Ben-Kóheleth című könyveiben vannak összegyűjtve. Halála után (1055), mikor fia, József Hanágid foglalta el előkelő tisztségét, már egyre érezhetőbbé vált, s nemsokára vad erővel tört ki a granadai muzulmán lakosság haragja és zsidógyűlölete; 1066-ban, mikor Granada királysága háborúba keveredett egy szomszédos kis fejedelemséggel, a háborús zűrzavarban egy felfegyverzett arab csapat tört be a vezíri palotába, meggyilkolta Józsefet és kirabolta több száz granadai zsidó házáat.

De nemcsak itt, hanem a spanyol föld egyéb kis arab országaiban és városi territóriumain is, mint Sevilla és Saragossa, előkelő állásokba emelkedtek a koruk műveltségét hordozó zsidók: hol vezírek, hol pénzügyi vagy külpolitikai ügyvivők. Még Kasztíliaiban, Észak-Spanyolország e keresztény királyságában is megtörtént, hogy *VI. Alfonz* király 1090 táján zsidó államférfiakkal folytatódik a szomszéd arabokkal való tárgyalásaiban, s mikor ezért a római pápától kemény megrovásban részesül, mert „lealacsonyítja a keresztény egyházat”: a király nyíltan megtagadja az engedelmességet és magas rangú zsidó hivatalnokait megtartja állásaikban.

Ez a kor az arab–zsidó irodalom nagy felvirágzásának ideje; a 11. és 12. századot a zsidó irodalom aranykoraként szokás megjelölni. *Sámuel Hanagid*ot a héberül és arabul író zsidó tudósok, költők és gondolkodók hosszú sora követi. Spanyol földön a Talmud tanulmányozása nem tudott oly mély gyökeret verni, mint Babilóniában; itt az írásmagyarázattal szemben inkább a vallásos vagy világi tárgyú énekköltészet és vallásos vagy tudományos témák szabad bölcséleti vizsgálata virágzott. A malagai születésű *Salamon ibn Gabiról* nevét (1040 körül) azok az elégikus hangú héber fohászok tették halhatatlanná, melyek a zsidóság száműzött sorsát panaszozzák megragadó erővel s melyeket még ma is recitálnak a zsidó templomokban. Egyikben a költő fenevadak között vergődő galambhoz hasonlítja népét, melyet egyik oldalon az „arab oroszlán”, másikon a „keresztény ölyv” fenyeget, s „ha egyik elbocsátja, megragadja a másik”. Ezek a kesergő elégikák héber nyelven íródtak; *Gabiról* azonban arabul is írt: ezen a nyelven készült bölcséleti műve az „Élet forrása”-ról, mely később latin fordításban, a téves *Avicebron* szerzőnévvel terjedt el s vált híressé a középkor keresztény tudósai között. *Gabiról* példaadását követte egy granadai költő, *Mózes ibn Ezra* is (1070–1140 között), akinek szintén bánatos hangú fohásza és könyörgései, a „szelichák” váltak legismertebbekké. Más költeményeiben a magányos lélek panaszát önti dalba, a küszködő emberét, aki az élet értelmének megismerésére tör és létének korlátai között vergődik. *Ibn Ezra* bölcséleti művei kevésbé ismeretesek; viszont a zsidó imakönyv szinte telve van bűnbánó könyörgéseivel, szelicháival.

A kor legnagyobb zsidó költője és gondolkodója a toledói születésű *Jehuda Halévi* (1085 k.–1145). „Cionidái”-ban, a híres Cion-elégikákban a Szentföld iránti rajongó szerelmének és forró nosztalgiájának adott halhatatlan költői kifejezést. A zsidóság szent földjének birtokáért e korban „Edóm és Arab”, keresztény és

muzulmán hatalmak folytatnak elkeseredett küzdelmet; ki ér rá e csatazajban a költő magányos hangjára figyelni? Pedig ez a hang lázas és szenvedélyes; idézzük itt egyik legmegkapóbb költeményét, melyet ma is elrecitálnak a zsinagógákban. Tiso-beáv, Jeruzsálem pusztulásának gyásznapiján:

Cion, nem is gondolsz már fiaidra,
Kik tébolyognak messze, porba-sárba?...
Királyi város, Isten drága széke,
Hol szolga ül a fényes trónra már ma,
Jaj, csak bolyonghatnék ott egymagamban
Lábam minden zeget-zugot bejárna:
Hol prófétáknak megjelent az Isten,
Oda röpít a vágyam könnyű szárnya;
Bocsánatot kérnék a föld porától,
A port, a földet, a követ megáldva...
Ott ténferegnek rongyba, saru nélkül,
Sivatag csarnokaidat bejárva...
Cion, te szépség, kincsek-kincse, ékkő,
Téged szomjúhozunk, te drága-drága!
(Kosztolányi Dezső fordítása)

Ez az emésztő vágy nem maradhatott meg a költészetnél, nem elégedett meg a dalba öntött sóvárgással: Jehuda Halévi élete végén útrakelt a Szentföldre. Jeruzsálem területére életveszéllyel járt a belépés, ott most vakbuzgó keresztesek uralkodtak; Halévi hosszabb időt töltött Egyiptomban, s ott várta ki az alkalmat, hogy Palesztina földjére juthasson. A hagyomány úgy beszéli, hogy el is jutott Jeruzsálem kapujáig, ahol a rombadőlt város láttára zokogva roskadt a földre és könnyeivel áztatta a köveket; egy arra nyargaló arab vagy keresztes vitéz azonban eltiporta lovával s a költő ott halt meg imádott városa küszöbén.

Nagy számú, ragyogó héber nyelven megírt költeményen kívül Jehuda Halévi egy zsidó tárgyú bölcséleti munkát is írt arab nyelven. E mű héber fordítása Kuzari címen ismeretes, mert formája szerint egy zsidó tudósnak a zsidó hitet megismerni és felvenni vágyó kazár (kuzari) uralkodóval folytatott párbeszéde. Halévi itt azt erősíti, hogy a zsidó vallás lényege nem fogható meg emberi értelemmel, csak érzéssel és ezredéves hagyományainkhoz való hűséggel-bizalommal. Az emberi értelem nem vezethet el bennünket az igaz Istenhez,

aminthogy nem is vezetett volna el soha, ha Isten maga meg nem nyilatkozott volna előttünk Szináj hegyén. A zsidó nép legfőbb hivatása, hogy elterjessze az igaz istenhitet a nemzetek között; ezért olyan, mint a szív az emberi testben, a test minden tagját éltető vér forrása. Míg a klasszikus görög bölcsélet csak a világ külső látszatát ragadta meg, a zsidóság rátalált az igazságra: ezért a görög szellem csak virágokat terem, de gyümölcsöt soha.

Merőben más magyarázatát adta a zsidó szellemnek a kor nagy zsidó bölcselője, Mózes ben Majmun, vagy mint nevezték, *Majmonidesz*, rövidített néven Rambam (1135–1204). Halévivel ellenkezően épp azt bizonyította, hogy a tiszta zsidó hit összhangban áll az emberi értelemmel, annál inkább, mert ez az értelem maga is egy része az istenségnek. Lehetetlen olyasmiben hinnünk, amit meg nem érthetünk; az értelem megtisztítja a hitet, s nem engedi babonává aljasulni. Rendszerének végső, összegező gondolatait Majmun Aristoteles műveiből merítette, ama nagy görög bölcselőéből, akinek tanai ekkor az arab irodalomban is igen népszerűek voltak. Arab nyelvű bölcséleti művében, a „Tévelygők útmutatója”-ban (héber címe Móre Nebúchim) a mózesi tant igyekszik Majmonidesz az arisztotelészi bölcsélet alaptételeivel összeegyeztetni, éppúgy, ahogyan valaha Alexandriai Philo kísérletezett platonizmus és zsidóság összefogásával. Módszeresen foglalkozott a Talmuddal is: Misné Tóra vagy Jad Hachazáká (A Tan ismételése, Erős kéz) című nagy héber nyelvű művében összefoglalta a zsidó vallás, a családi és társadalmi élet minden szabályát, melyeket a mózesi és talmudi hagyomány tartalmazott. A mű első szakaszában, a „Széfer Hamaddó”-ban (Tudás könyve) Majmuni részletesen kifejti, hogy a zsidóság minden alaptörvénye megmagyarázható és kifejthető az emberi értelemből, vagyis teljesen ésszerű. Tizenhárom ilyen alaptételt vagy dogmát sorol fel: 1. Isten a világ teremője, 2. egyetlen, 3. testetlen és testi alakja nincs, 4. örökkévaló, 5. csak őhöz imádkozhatunk, 6. a zsidó próféták tanításai igazak, 7. Mózes Tórája igaz, 8. a Tórát maga Isten adta Mózes által, 9. ezt a Tórát sohasem fogja más tan érvénytelenné tenni vagy felváltani, 10. Isten minden emberi gondolat és cselekedet tudója, 11. megjutalmazza a jótettet és megbünteti a gonoszát, 12. eljön a Messiás, akire mindig várnunk kell, 13. hiszünk a holtak feltámadásában. – Ezt a *tizenhárom hittételt* sok helyütt ma is mindennap elrecitálják a zsidó templomokban; mindegyik ezekkel a szavakkal kezdődik: „Áni máámin” (én hiszek).

Majmuni életét szinte szimbolikusan megosztotta Nyugat és Kelet között, mint ahogy munkássága is e két világtáj szellemének széles ívű összefoglalása volt. Cordovában született, de még ifjúkorában el kellett hagynia Spanyolországot, az Afrikából betörő fanatikus almohádok zsidóüldözése miatt (1148). Bejárt különböző országokat, felkereste a Szentföldet is és végül Egyiptom fővárosában, Kairóban (Fosztat) telepedett meg, mint Szaladin szultán udvari orvosa. (Orvosi képzettsége is volt, sőt több orvostani munkát írt arab nyelven.) Az egyiptomi zsidók között a „nágid”, azaz exilarcha méltóságát viselte. Hírneve még életében elterjedt jóformán az egész civilizált világ zsidósága között, s mikor 1204-ben meghalt Kairóban, zsidók és műveltebb arabok egyaránt meggyászolták. Holttestét elvitték Palesztinába és Tibériás városában helyezték örök nyugalomra.

Még számos költőt, író és tudóst adott a világnak a spanyol zsidóság, történetének ebben a fénykorában. Említsük itt csak *Ábrahám ibn Ezrát*, ezt az éleselméjű kutatót és kitűnő költőt, aki Tóra-kommentárjával és héber költeményeivel magaslott ki, de matematikai, csillagászati és filozófiai képzettségével is ismert nevet szerzett; a toledói *Ábrahám ibn Daudot* (meghalt 1180), aki bölcész és történetíró volt s aki Széfer Ha-kabbálá (Hagyomány könyve) című munkájában plasztikus erővel jeleníti meg, hogyan virágzott fel a zsidó tudomány előbb Babilóniában, azután Spanyolországban, s hogyan váltották fel a gáónok nemzedékeit a „rabban”-ok, azaz rabbik nemzedékei; végül *Tudélai Benjámint*, aki 1160 és 1173 között bejárta mindazokat az országokat, melyekben zsidó községek állottak fönn, s Masszaóth Benjámin (Benjámin utazásai) című könyvében érdekes leírását hagyta ránk mindannak, amit Európa, Ázsia és Afrika birodalmaiban tapasztalt. A zsidó világjárónak ez a könyve felbecsülhetetlen forrása a 12. század zsidó kultúrtörténetének, az egész akkori civilizált világ területére vonatkozólag.

A keresztes hadjáratok Közép-Európában (11–12. század)

Ugyanaz a kor, mely a spanyol–zsidó művelődés számára a felvirágzás boldog ideje volt, sötét és súlyos időszakot jelentett a német és francia zsidók életében. A 11. század végén hatalmas mozgalom szele csapott végig a keresztény Európán, egy új mozgalomé, mely

felkavarta az egész világot. Híre járt, hogy a Szentföldön vakbuzgó muzulmánok üldözik a keresztény lakosságot. II. Orbán pápa 1095-ben felhívást bocsátott ki minden keresztény hívőhöz, melyben felszólította őket, toborozzanak önkéntes és zsoldos csapatokat, s küldjék el Palesztina szent földjére, hogy visszavívják a pogány arabtól és töröktől Jeruzsálem megszentelt városát és benne a szent sírt, Jézus sírját. Francia- és Németország földjén általános visszhangja támadt a pápai felhívásnak: ezrével, tízezérekkel siettek a legkülönbözőbb társadalmi osztályokhoz tartozó keresztény hívők a keresztes lobogó alá. De nemcsak a hitbeli buzgalom mozgatta e tömegeket: parasztok sereglettek ide, akiknek szabadulást ígértek földesuruk hatalma alól; nemes lovagok, akiket kalandvágy fűtött, hajótörött egzisztenciák, akik jó prédát reméltek az arabokkal való háborúskodás kalandjai és zűrzavara közepette; s végül mindenfajta banditanépség, városok és falvak csöcseléke, mely szabad rablásra vágyott, semmi egyébire. A kereszteseknek vagy kereszthordozóknak (jelvényük a felsőruhájukba varrott vörös kereszt volt) ez a zűrzavaros áradata most előntötte a Rajna-vidéket, Francia- és Németország határzónáját, felkészülve rá, hogy a Szentföldre induljon. Ugyanekkor azonban a seregekhez csatlakozott martalóc csapatok fosztogatni kezdték mindama helységek lakosságát, melyeken átvonultak; legtöbbet a zsidóknak kellett szenvedniük, kiket nemcsak kiraboltak, hanem meg is öltek, vagy erőszakkal megkereszteltek. A zsidó lakta városokon átvonultukban a fosztogatók és kalandorok kiadták a jelszót: „Mialatt mi távoli országok pogányjai ellen vonulunk, itt közöttünk nyugodtan élnek a pogányok, a hitetlen zsidók, akik megölték Jézus Urunkat; előbb ezekkel kell leszámolnunk!”

Így történt, hogy 1096 tavaszán (a Pészach és Sebuóth ünnepek közötti időben) a Rajna-vidék városai szörnyű zavargásoknak és vérengzéseknek lettek színhelyeivé. Wormsban, Kölnben, Mainzban és sok más helyen a keresztesek teljesen elpusztítottak virágzó zsidó hitközségeket. Számos zsidót erőszakkal kényszerítettek a megkeresztelkedésre; aki vonakodott, azon nyomban legyilkolták. Szerencsétlen zsidók ezrei estek áldozatul ennek a fanatikus dühnek; százan meg százan veszték el a zsidó hitvallomással ajkukon. Sokan maguk vetettek véget életüknek, hogy ne kerüljenek a gyilkosok kezére; szülők megölték gyermekeiket, hogy el ne rabolják és meg ne kereszteljék őket. Worms városában a zsidó község egy része bezárkózott a megerősített püspöki rezidenciába; a kereszteseket, akik be akartak törni a palotába, a püspök azzal az ígérettel tartóztatta fel,

hogy rábírra a zsidókat a megkeresztelkedésre. A szorongatott község gondolkodási időt kért, mialatt a csapatok szorosan körülfogták a palotát. A zsidók úgy határoztak, hogy „valamennyien feláldozzák magukat az egyetlen Isten dicsőségére”: mindegyik önmagát szúrta le, s mikor a keresztesek benyomultak a palotába, már csak holttesteket találtak. Hasonlóan történt más községekben is. De számosan voltak azok is, akik felvették a keresztséget, abban a reményben és számításban, hogy üldözőik elvonulása után visszatérhetnek a zsidóságra. Valóban, mikor a zavargó csapatok szétszóródtak és Németországban helyreállt a nyugalom, IV. Henrik császár megengedte a kényszerrel megkeresztelt zsidóknak, hogy visszatérjenek régi hitükre.

Három évig tartó hadjáratuk folyamán a keresztesek elfoglalták Jeruzsálemet, kiirtották belőle a muzulmán és zsidó lakosságot és megalapították a „jeruzsálemi királyságot” (1099). Ezt a kis birodalmat azonban állandóan ellenséges mohamedán haderők gyűrűje szorongatta, s ezért keresztény uralkodóinak időről időre segítséget kellett kérniük Európából. Így indult meg az első után ötven évvel a második keresztes hadjárat (1147). Ez alkalommal csak néhány francia és német városban történtek zsidóellenes zavargások: a nagyobb hitközségek a keresztes hadak átvonulásának idejére hatalmas hűbérurak oltalma alá, várakba és rezidenciákba menekültek, ahol ez oltalomért természetesen jelentékeny összegeket kellett fizetniük.

A harmadik keresztes hadjárat, mely újabb negyven évvel később indult meg (1189), egy, a németországinál jóval fiatalabb zsidó centrumot érintett gyökerében: az angliait. Ide Franciaországból települtek zsidók és csakhamar számottevő hitközségeket alapítottak Londonban meg néhány egyéb nagyvárosban (Oxford, Cambridge, York). Az első két keresztes hadjárat után e községek jelentékenyen meggyarapodtak a kontinensről – Francia- és Németországból – idemenekült zsidókkal. Az angol királyok megadták nekik a jogot ingatlanok (ház és földbirtok) vásárlására, valamint az ország egész területén való kereskedésre, de mindennek fejében nagy adókat kellett fizetniük az uralkodónak. Több zsidó nagykereskedő hamarosan megvagyonosodott; ezek azután valóságos patrícus módra, díszes házakban, fényűzően éltek Londonban s felkeltették, magukra vonták a keresztény lakosság ellenséges érzelmeit. A lassan kiélesedő ellentétek végül véres zsidóüldözésekben robbantak ki, mikor I. (Oroszlánszívű) Richárd király, a francia és német uralkodók társaságában, a harmadik keresztes háborúba készült. London épp az uralkodó koronázása napját

ünnepelte, és a királyi palota melletti székesegyházba megérkeztek az új uralkodót üdvözlő ünnepi küldöttségek, közöttük egy zsidó küldöttség is. A londoni érsek kérdőre vonta a királyt, miért tűri a zsidók jelenlétét keresztény templomban, mire a küldöttséget kiutasították a királyi vár területéről. A városban hamarosan híre futott, hogy a jámbor király kiűzette a zsidók előljáróit, mire a londoni nép a keresztes csapatokkal szövetkezve, megrohanta a zsidókat és kifosztotta, majd felgyújtotta házaikat; sokan életüket vesztették a tűzben. Mikor pedig Richárd, keresztese élén, útrakelt Palesztinába, más városokra is kiterjedt a zsidóüldözés. A legszörnyűbb mészárlásnak York volt a színhelye. Itt a rabbi és a község jelentékeny része elsáncolta magát egy bástyatoronyban. Hat napig ostromolta a tömeg a bástyát, eredménytelenül; sőt egy szerzetest, ki legfőbb uszítója volt a tömegnek, halálra sújtott valamely kődarab, melyet az ostromlottak a torony tetejéről vetettek alá. De a bástyában nemsokára kifogyott az élelem, s a bennszorultak, éhségtől elgyötörten, képtelenek voltak a további védekezésre; minthogy pedig megadni sem akarták magukat, Jóm-Tóv nevű rabbijuk azt tanácsolta, hogy mindegyikük önkezével vessen véget életének, mint ahogyan más községek is megcselekedtek (Németországban). A rabbi és a község vezetői valóban leszúrták magukat, a többiekkel a bástyatoronyba behatoló tömeg végzett.

A keresztes hadjáratok e véres megpróbáltatásait olyan férfiak örökítették meg az utókor számára, akik maguk is átérték a vérengzéseket. (Eliezer ben Náthán és Salamon ben Simon Mainzban, a bonni Efrájim és inasok). A korszak költői külön siratódalokban, a „kinnók”-ban énekelték meg testvéreik szenvedéseit s ezeket a gyászdalokat a legtöbb templomban recitálták. Máig szokásban van, hogy évenként, Sziván hónap 20-án böjtnapot tartanak a zsidó hitközségekben, s ilyenkor a gyülekezet könnyezve énekli a keresztes háborúk korából fennmaradt „kinnók”-at és „szelichákat”, mint pl. az alábbi:

„Véres könnyekkel siratom Worms szent községét,
Szívemből jajkiáltás fakad Mainz megöltjeiért;
Igaz hősök voltak ők, kik az Úr szent nevéért haltak
vértanúhalált.
Ó Uram, ne hallgasd el kiontott vérüket,
Se a gyermekek vérét, kiket szüleik áldozatul hoztak...”

A zsidók Franciaországban és Angliában, kiűzetésükig (12–14. század)

A keresztes háborúk nyomán jóformán mindenütt megromlott a zsidók helyzete a keresztény lakosság között. Nehezebbé vált az élet, ellenségesebbé élesedett a viszony zsidó és keresztény között, zsidó és nemzsidó mindjobban eltávolodott egymástól. A középkor második felének nagy belső alakító tényezői, a rendiség, a pénzgazdálkodás, a városi polgárság felemelkedése általában nem voltak rá alkalmasak, hogy ezt a viszonyt megjavítsák. A zsidó lakosság a városok külön utcáiba vonul vissza, messzebb a keresztény polgárságtól, s a „zsidó város” a maga imaházaival és boltjaival élesen elkülönül a keresztény város kolostoraitól és városházaitól. Megváltozott a zsidók életmódja, foglalkozása is. Régebben sok zsidó foglalkozott gazdálkodással vagy Európa és Ázsia közötti nagykereskedéssel; a keresztes háborúk után azonban, melyek egy csapásra megnyitották Európa útját Kelet felé, maguk a keresztény kereskedők létesítettek nemzetközi kapcsolatokat, s nem volt többé szükségük zsidó közvetítőkre. A zsidó földbirtokos vagy földbérlő nem érezte magát többé biztonságban falun, keresztény nemes urak és parasztok közepette és szívesebben behúzódott a városba, zsidó hitfelei közé. Ily módon három fő foglalkozása maradt a zsidó lakosságnak: a kiskereskedelem, a kézművesség és a pénzüzet, vagyis pénzkölcsönzés. Az első kettővel a szegényebb és középosztály, utóbbival a vagyonos osztály foglalkozott. A hitelüzlet terén alig volt versenytársuk, mert az Egyház eltiltotta tagjait a kamatra való pénzkölcsönzéstől, s a közvélemény általában idegenkedéssel nézte ezt a foglalkozást. A zsidó számára azonban mint legtermészetesebb megélhetés kínálkozott a pénzüzet, mert az üldözések idején, mikor nemegyszer üzve-hajszolva kellett egyik helységből a másikba, egyik országból a másikba futnia, pénzét könnyen magával vihetett új otthonába s ott könnyebben nézhetett újabb üzlet után. A pénzkölcsönzők e korban igen magas kamatot szedtek, úgyhogy kölcsönadott tőkéjük rövid időn belül megkétszereződött vagy megháromszorozódott; a tőkepénzes ilyen uzsoraüzletekből természetesen hamar meggazdagodhatott (ha ugyan pénzét egészen el nem veszítette), de a kiszípolozott adós örök életére ellensége lett. Ez azután még jobban hozzájárult a keresztény adósok és zsidó hitelezők,

s e révén általában keresztények és zsidók viszonyának elmérgesítéséhez. Nem csoda, ha a pénzüzetet nemsokára gyűlöletes és veszedelmes foglalkozásnak kezdték tekinteni.

Mégis tény, hogy keresztény uralkodók maguk ösztönözték zsidó alattvalóikat a hitelüzletre, mert a nyereségből ők maguk is részesedtek. A zsidónak ugyanis minden kölcsönadott összeg után adót kellett fizetnie a királynak vagy annak a hűbérúrnak, területiális fejedelemlennek, akinek területén lakott. Ha az uralkodó vagy fejedeleml megszorult pénz dolglában, nemegyszer lefoglalta gazdagabb zsidó alattvalói vagyonának nagy részét. Így tett pl. *Fülöp Ágost* francia király, mikor 1180-ban egy szombati napon kihurcoltatta az imaházakból s börtönbe vettette Párizs összes zsidóit és csak 15.000 arany márka – abban a korban hatalmas összeg – lefizetése ellenében bocsátotta őket szabadon. Egy évvel később a párizsi département minden zsidó lakosát kiűzette és házaikat, kertjeiket, borpincéiket lefoglaltatta; később azonban (1198), mikor újból szüksége volt pénzre, megengedte, hogy tizenhat évi száműzetés után visszatérjenek s ezért a „kegyelemért” ismét hatalmas pénzösszegeket hajtott be rajtuk.

Világi uralkodók ily módon a zsidók anyagi javaira törtek; az egyháziak inkább lelkükön akartak elhatalmasodni. A 13. század kezdetén különösen *III. Ince* pápa fordult élesen ellenük. Terve az volt, hogy ha a zsidókat nem lehet megnyerni az Egyház számára, akkor oly alacsony sorba kell őket taszítani, hogy mindenki megvetett, kiközösített lényeket lászson bennük, akiket Isten büntetésével sújtott, mert nem hittek Jézusban. El kell őket különíteni a keresztény lakosságtól, s mindenki számára látható jelekkel rámutatni arra a nagy különbségre, mely „az *Egyház* engedelmes gyermekei” és „a *Zsinagóga* kutasított gyermekei” között fennáll. Az 1215-i lateráni zsinat azt a határozatot hozta, hogy a zsidóknak minden országban különleges, a keresztényektől eltérő ruhát kell hordaniok. Később egyes országokban, mint Franciaországban és egyebütt, úgy értelmezték ezt a rendeletet, hogy a zsidók megkülönböztető jelet kötelesek hordani ruhájukon, egy kalapjukra vagy köpenyükre varrandó sárga foltot, mintegy megbélyegzésül, szégyenfolt, Káin-bélyeg gyanánt az egész zsidó nép számára. Ezt a megalázó rendelkezést nem mindenütt hajtották végre, de Francia- és Németországban a klérus szigorúan ügyelt rá, hogy a zsidók ne mutakozzanak nyilvános helyeken sárga folt vagy hegyes, szarvakkal ellátott süveg nélkül.

IX. vagy *Szent Lajos*, a hitbuzgó francia király (1226–70), engedelmes követője volt a klérus kívánságainak. Alatta gyakoriakká

váltak a *hitviták*, melyeket keresztény papok, néha főpapok folytattak rabbikkal hitbeli kérdésekről. Egy hitehagyott francia zsidó, *Donin Miklós* azt a vádat emelte a pápa előtt, hogy a Talmud kereszténygyalázó kifejezéseket tartalmaz. A pápa hitelt adott e vádnak; Párizsban több zsidótól elszedték a Talmud írott példányait, a rabbikat pedig hitvitára idézték Doninnal és a klérus tagjaival. Jechiél párizsi rabbi bizonyította, hogy a renegát vádjai koholtak, alaptalanok, s hogy a Talmud nem tartalmaz, nem is tartalmazhat kereszténybecsmérlő kitételeket; de mindez nem használt, mert a klérus már előzőleg határozatot hozott a Talmud elégetéséről. Mikor azután a király hozzájárulását is elnyerték, minden párizsi zsidó házában elkobozták a Talmud-példányokat, 24 szekéren a város főterére hurcolták, és nyilvánosan elégették (1242-ben). Az uralkodó azt is elrendelte, hogy zsidókat keresztény prédikációk meghallgatására kell kényszeríteni, és hogy a zsidó ruhajelre vonatkozó rendelkezés szigorúan végrehajtandó.

A zsidók ellenőrzésével a keresztény inkvizíciót bízták meg, e vakbuzgó papokból és szerzetesekből álló bíróságot, melynek gárdája keresztény és zsidó eretnekek kinyomozásával, felkutatásával egyaránt foglalkozott; akiket a vádlottak közül az inkvizíció törvényszéke bűnösnek talált, elevenen megégették. Ezentúl napirenden volt, hogy ez a törvényszék, a legkülönbözőbb koholt vádak ürügyén, üldözőbe vette a zsidókat. Itt bukkant fel először a vérvád: hogy tudniillik a zsidók a pészachi kovásztalan kenyérhez titokban keresztény gyermekek vérért használják fel; az ostyavád: hogy ellopják a templomokból a szentelt ostyát, Krisztus testének szimbólumát és megszurkálják, hogy vér folyjék belőle; meg egyéb rágalmak. Ezeket a vádak most szinte egy időben koholták különböző országokban, „bizonyságául” annak, hogy a zsidók bosszút állnak a kereszténységen. Ilyen alapon az inkvizíció számtalan ártatlan embert ítelt halálra. Így történt meg pl. *Szép Fülöp* francia király uralkodása alatt (1285–1314), hogy Troyes városában megégették a zsidó község tizenhárom elöljáróját, Párizsban pedig egy teljes zsidó családot. Fülöp király egyébként nem annyira hitbuzgóságból, mint inkább kapzsiságból üldözte a zsidókat. Gyakran megtörtént, hogy vagyonosabb zsidókat elfogatott, és mindaddig börtönben tartott, míg ki nem váltották magukat nagyobb összegekkel; végre (1306-ban) nagyapjához, Fülöp Ágosthoz hasonlóan, kiűzte Párizs és környékének teljes zsidó lakosságát és elkobozta egész vagyonukat. Kilenc évvel később, a zsarnok uralkodó halála után, fia,

X. Lajos király visszahívta a kiűzött zsidókat, mert – mint rendeletében megindokolta – „így kívánja népünk kiáltó szava”.

Mikor azonban a száműzöttek visszatértek, csakhamar kitűnt, hogy teljességgel lehetetlen ott élniök egy nép között, melyet a fanatizmus rendszeresen ellenük uszít. 1320-ban, V. Fülöp keresztes hadjáratára, új keresztes hadak verődtek össze Dél-Franciaországban: parasztok, pásztorok, bujdosó legények gyülevész népsége, mely megkezdte a zsidók kíméletlen üldözését. Az üldözést azzal indokolták, hogy egyiküknek, egy fiatal pásztornak, megjelent Szűz Mária galamb alakjában, s meghagyta, hogy üldözzék-irtsák mindazokat, akik nem keresztények. A parasztokhoz mind több útonálló és rabló csatlakozott s a felkelők nemsokára városról városra jártak, Toulouse-tól Bordeaux-ig, gyilkolva-gyűjtogatva, pusztítva mindent, ami zsidó élet és zsidó vagyon. Ez volt a híressé lett „pásztorok felkelése”: a későbbi parasztlázadások egyik közvetlen, vallásos színezetű, de már szintén társadalmi válságból fakadt hírnöke. – A francia zsidók helyzete mind rosszabbra fordult; királyok és nagy hűbérurak immár csak ideiglenesen engedték meg, hogy területükön zsidó lakjék, rövid határidőre adták ki engedélyeiket és kegyetlen adókat követeltek a földbirtokaikon vagy városaikban való tartózkodás jogáért. A 14. század végén azután, mikor egy ilyen húszéves tartózkodási terminus lejárt, *VI. Károly* király rendeletet adott ki, melyben örökre kitiltotta Franciaország területéről a zsidókat (1394-ben). Ezúttal mind Észak-, mind Dél-Franciaországban erélyesen megvalósították a zsidók kiűzetését, úgyhogy egész Franciaország területén alig egy-két zsidó község maradt, az is a központi hatalomtól független tartományokban (Provence, Avignon).

Már száz évvel előbb ugyanez a sors érte az angol zsidókat, kiknek központjai mintegy a nagy francia zsidóság elágazásainak, fióktelepeinek számíthattak. Itt a gazdag zsidóknak, akik hitelüzletekből éltek, nemrég még olyan védelmezőjük, sőt osztályostársuk akadt, mint maga az angol király. A zsidó hitelező súlyos kamatokat szedett adósaitól, és e kamatoknak jelentékeny része a király kincstárába vándorolt: zsidó uzsorás és angol király szinte egyformán nyereszkedtek. A klérus azonban csakhamar itt is munkába fogott: szigorúan végre akarta hajtani *III. Ince* pápa zsidóellenes intézkedéseit, főként a ruhajelre vonatkozókat, s az uralkodók kénytelenek voltak újra meg újra megkövetelni a sárga folt viselését, zsidók kiközösítését a keresztény lakosság soraiból. Francia mintára itt is megkezdődött a vérvádak divatja. Közülük a lincolni vérvád az egész

országot forrongásba hozta: Lincolnban csaknem az egész zsidó községet elfogták és elhurcolták Londonba, ahol tizennyolc vádlottat felakasztottak, a többiek súlyos összegekkel váltották meg életüket a királynál. Végre a hitbuzgó *I. Edward* király rendeletben hagyta meg, hogy minden zsidónak három hónapon belül el kell hagynia Anglia területét; ezalatt joguk van ingóságaik eladására, házaik és zsinagógaik azonban a királyi kincstár tulajdonába mennek át. 1290 őszén tizenhatezer angol zsidó hagyta el hajókon Anglia partjait. Egy részük francia, más részük német és spanyol földre menekült. Közel négyszáz évnek kellett eltérnie, míg újból lehetővé vált, hogy zsidók – legalább is nagyobb számban – angol földön letelepedjenek.

Zsidók a keresztény Spanyolországban. A kultúrharc (13–14. század)

Mialatt a francia zsidóság türelmetlen papok és kapzsi királyok elnyomása alatt szenvedett, szomszédai, a spanyol zsidók háborítatlanul éltek keresztény kormányzat alatt. A 13. század kezdetén eldőlt, véget ért keresztények és mohamedánok évszázados küzdelme Spanyolország birtokáért: a keresztény fejedelmek győztek és csaknem a félsziget egész területéről kiűzték az arabokat. A kis mór fejedelemségek urai kiszorultak territóriumaiukról, és csak Granada maradt meg a kezükben (1492-ig). Két keresztény királyság emelkedett nyomukban hatalomra és jelentőségre: Aragónia, melynek Barcelona volt a székhelye és Kasztília, Toledo fővárossal. A két ország uralkodói felismerték a zsidóság érdemeit a kalifátus korabeli Spanyolország felvirágzásában, s mintegy ennek tanulságaként ők is sűrűn alkalmaztak udvarukban zsidó diplomatákat, orvosokat és pénzügyi ágenseket. A pápák ismételten megrótták Aragónia és Kasztília királyait az egyházi határozatok semmibevétele miatt, és tiltakoztak ellene, hogy zsidókat magas állásokba emeljenek, meg hogy elengedjék nekik a sárga folt viselését. Hasztalan; mert időnként egy-egy uralkodó kiadott ugyan ilyen értelmű rendeleteket, a büszke spanyol zsidók azonban önérzetesen visszautasították az effajta beavatkozást polgári jogaikba, s a rendeletek többnyire nem kerültek végrehajtásra. A zsidó községek e korban széles körű autonómiával rendelkeztek, és mindegyik országban egy-egy községi szövetségbe tömörültek, mely

valóságos zsidó parlament módjára, évenként ünnepélyes gyűléseket tartott. I. Jakab, Aragónia királya, élénk kereskedelmi levelezésben állott a zsidó községeket elöljáróival, akár valami önálló kormányhatalommal. Aragónia és Kasztília (hasonlóképp Portugália) zsidósága élén országos főrabbi, „nagyabbik” működtek.

A vallási türelmetlenség szelleme azonban itt sem maradt tétlenül, és csak az alkalmat várta a zsidóellenes agitáció megkezdésére. Spanyolországban éppúgy, mint francia földön, fennállott az egyházi törvényszék, az inkvizíció intézménye, melynek feladata mindennemű eretnekség leküzdésében, az eretnekek felkutatásában és ártalmatlanná tételében, valamint a „zsidó hitetlenség” méltatlanság elhárításában állott. A hitbuzgó dominikánus rend mindenüvé elküldötte a maga misszionáriusait, hogy mennél nagyobb számú zsidót bírjanak áttérésre. 1263-ban történt, hogy felszólításukra egy regentát zsidó, Pablo *Christiani* nevezetű, elvállalta, hogy nyilvános hitvitát folytat a zsidó rabbikkal, és itt a Tóra és Talmud alapján bizonyítani fogja, hogy a Messiás, akit a zsidók várnak, már megjött Krisztus személyében. A zsidó álláspont képviselőjét *Mózes ben Nachman* rabbi (rövidített nevén *Ramban*), a korszak egyik kimagasló Talmud-tudósa vállalta a hitvitában. A disputa Barcelona városában, a királyi rezidencián folyt le, nagyszámú hallgatóság, közöttük I. Jakab király és családja, főnemesek, magas rangú katonatisztek, egyházfők és szerzetesek jelenlétében. A rabbi higgadtan és bölcsen védte ki a renegát minden támadását, s többek között azzal érvelt, hogy ha az írásban megjelölt Messiás valóban megérkezett, hogyan magyarázható, hogy napjainkban is folynak háborúk? Hiszen a próféták azt jósolták, hogy a Megváltó eljövetelkor a hadviselő nemzetek összetörnek és sutba vetik fegyvereiket, és elfelejtik, miképpen kell háborút viselni. Majd azzal a merész kérdéssel fordult a királyhoz és tábornokaihoz, vajon igyekeznek-e ők elfelejteni, sutba vetni a hadviselés mesterségét? Még egyéb ilyen vakmerő replikákkal is hadakozott, s ezeket később könyvbe is foglalta; ez azután ellene lazította a papságot, a király elrendelte a könyv elégetését és *Rambant* száműzte Aragónia területéről (1265). Az ősz tudós Palesztinába költözött és Jeruzsálemben telepedett meg.

De az ilyen tünetek ellenére, a spanyol zsidók helyzete még emelkedőben volt. A kereskedelem szinte teljes egészében az ő kezükben összpontosult; vagyonosabbjaik valósággal fejedelmi módon éltek a nagyvárosokban; kereskedelmi összeköttetések az uralkodóházra és az egész spanyol arisztokráciára kiterjedtek. Kasztília

királyainak zsidó pénzügyi ágensei és adóbérlői voltak, valójában pénzügyminiszteri hatáskörrel, akik gyakran beleszóltak kormányzati kérdésekbe, országos politikába. Láttukra a spanyol közvéleményben elterjedhetett az a hiedelem, hogy minden zsidó főnemesi rangot visel, hogy mindegyik spanyol grand. Ez természetesen rosszallást, irigységet, majd gyűlöletet váltott ki. Egy két évszázaddal későbbi zsidó szerző, Salamon *Alomi*, azt írja didaktikus feddő levelében (Iggereth Hamúszár, 1415) a zsidó előkelőkről: „Társadalmunknak akárhány vezető egyénisége volt, akik a királyi udvarban egyáltalán nem folytattak becsületes életet. Az uralkodók magas rangra emelték őket, s mintegy kulcsot adtak a kezükbe a birodalom kincstárához, ők pedig megszédtek magukat, elbizakodtak, és régebbi szerény helyzetüket bizony teljességgel elfelejtették. Palotákat építettek maguknak, asszonyaik és leányaik felpiperézetten, hivalkodva jártak, akár a főnemesi hölgyek. A felkapaszkodott, léha gazdagok megvetéssel néztek tudományra, munkára és mesterségre egyaránt; a kisembert elnyomták és kizsákmányolták. És épp ők, a gazdagok csak azon igyekeztek, hogy elhárítsák magukról a súlyos adókat, és minden terhet a szegényebbek vállára rakjanak.”

Mégis azt kell mondanunk, hogy a spanyol zsidóság e korban szellemileg is gazdag volt, hiszen nagy számú kitűnő műveltségű, kimagasló tudósa és írója akadt, akiknek művei az egész akkori kultúrvilágban ismertekké váltak. A 13. és 14. század folyamán két szellemi irányzat uralkodott a zsidó társadalomban: a Majmuniból kiinduló szabadelvű, és a rabbikban megtestesülő konzervatív irányzat. A szabadelvűiek azt hirdették, hogy a hit dolgaiban szabad, sőt szükséges a vizsgálódás, minden parancsolat értelmének és szellemének felkutatása, a hitnek az értelemmel, a vallásnak a filozófiával való összeegyeztetése. Épp ezért megkövetelték, hogy a zsidó ifjúság a Tórán és Talmudon kívül természettudománnyal és más világi tudományokkal is foglalkozzék. Ellenfeleik, a konzervatívok megmaradtak annál a hagyományos felfogásnál, hogy racionális elemeknek, szabad vizsgálódásnak nincs keresnivalója a hit dolgaiban, mert a független emberi értelem szétrombolja a vallást. Természettudomány és főként filozófia csak arra jók, hogy elszakítsák a zsidót a maga hagyományaitól, a Tórától és Talmudtól, hiszen általuk megszűnik hinni az isteni csodákban, melyek a természet törvényeiből meg nem magyarázhatók, és felmenti magát minden olyan hagyományos parancsolat vagy ételszabály alól, melynek nem látja erkölcsi értelmét. E két ellentétes világnézet között előbb-utóbb el

kellett következnie a szenvedélyes összetűzésnek, sőt kíméletlen küzdelemnek. A harc épp harminc évvel Majmonidesz halála után tört ki, kevéssel azután, hogy a nagy zsidó bölcseleő művei: a „Széfer Hamaddó” és a „Tévelygők útmutatója”-nak héber fordítása elterjedtek a spanyol zsidóság körében. Montpellier délfrancia városban, mely ez időben Aragónia királyságához tartozott, egy Salamon nevű talmudista, néhány vakbuzgó rabbival egyetemben, „chérem” (átok, a zsidó közösségből való kizáratás, kiközösítés) alá vetett mindenkit, aki bölcseleti műveket s főként Majmúni említett két könyvét olvassa, mert azok kárt és veszedelmet jelentenek a vallás számára. Más rabbik és tudósok, Majmúni hívei és követői, hevesen tiltakoztak az interdiktum ellen, és a pártharc csakhamar elharapódzott egész Spanyolország meg a francia Provence területén. Ekkor a fanatikus konzervatívok szerencsétlen eszközöz folyamodtak. Provence-ban ez idő tájt általános rémületet keltett a szerzetesek inkvizíciójának működése, mely buzgón kutatta és irtotta az Egyházban mutatkozó eretnekségeket, a heretikusokat és szabadgondolkodókat örökös fogsággal vagy halállal büntette, műveiket pedig máglyán égette meg. Ezekhez az inkvizítorokhoz folyamodtak Montpellier-ben a konzervatív rabbik, s felszólították őket, hogy a keresztény eretnekek máglyára ítélt művei mellé sorozzák be a zsidó eretnekség műveit, a Majmúni-könyveket is. Az inkvizítorok ennek a kérelemnek készséggel eleget tettek: zsidó házakból elkobozták Majmúni minden munkáját, s azokat Montpellier-ben és Párizsban ünnepélyesen megégették (1233). Ez a könyvégetés ugyanazoknak az inkvizítoroknak és klerikusoknak műve volt, akik, mint láttuk, néhány évvel később vak zsidógyűlöletből máglyára hurcolták a Talmud könyveit is Párizs főterén. A zsidó közvélemény ama szégyenletes Talmud-égetésben mindenesetre Isten büntetését látta a rabbipárt vádaskodásáért, mely Majmúni könyveit az inkvizíció máglyáira juttatta.

A szabad gondolatnak azonban ez a kétoldali üldözés sem ártott egyelőre; az ifjúság jelentékeny része profán tudományokban és filozófiában búvárkodott a Talmud kizárólagos stúdiuma helyett; és a szigorú rabbinizmus megrökönyödve látta, hogyan nő fel egy új nemzedék, mely jámborságban nem közelíti meg többé a régit: úgy rémlett, a teljes zsidóság pusztulóban, feloldódóban van. A 14. század kezdetén *Salamon ben Adret* (rövidített nevén *Rasbó*), a nagynevű barcelonai rabbi egyéb rabbikkal egyetértésben kimondotta a „chérem”-et, vagyis interdiktumot mindazon 25 éven aluli zsidó ifjakra, akik Tórán és Talmudon kívül más, világi tanulmányokkal, pl.

természettudománnyal foglalkoznak, filozófiai műveket olvasnak, vagy szabad bölcséleti szellemben értelmezik a Tórát; a profán tudományok közül csak az egy orvostudományt engedélyezte élethivatásul. Ez 1306-ban történt.

Ezúttal súlyos csapást mért a rabbinikus üldözés a zsidó szabadelvű mozgalomra spanyol földön. A felvilágosult aranykor, tudományok és művészetek virágzásának kora ekkor már letűnt: az általános szellem konzervatívabb, vallásosabb jelleget öltött; tudományok és bölcsélet helyett Európa-szerte másfelé fordult a kor hajlama: az új nemzedékeket többé nem a szabad gondolat, hanem a misztika, a titkos tanok félhomálya vonzotta. Felvirágzott a *kabbala*, ez a „rejtett” tan, Nyugat-Európa misztikus mozgalmainak e zsidó megfelelője, mely a Tórában nem a dolgok értelmét, hanem a bennük rejlő titkot, Isten ígéjének misztériumát kereste. A misztikusok vagy kabbalisták azt tanították, hogy Mózes „nyilvánvaló” Tórája csak köntöse a „rejtett” Tórának, melynek titkait szentéletű emberek kiolvashatják a Tóraszöveg elbeszéléseiből és törvényeiből, s átörökíthetik azt mint kabbalát, azaz hagyományt, nemzedékről nemzedékre. Ugyanakkor, amidőn *Rasbo* interdiktum alá helyezett minden szabad tudományt és bölcséletet, már elterjedőben volt spanyol földön a *Zóhár* (Fény) című misztikus könyv, voltaképp a Tórához készült hatalmas kommentár, afféle „rejtett midrás”, azaz titkos magyarázat. Ez a mű ama rejtelmeket tartalmazta, melyek az égben, Istennél és az angyalok között, rég letűnt s a túlvilágon feltámadt nemzedékek soraiban, a paradicsomba költözött jámborok és a gyehennába vetett bűnösök között uralkodnak. Azt beszélték, hogy a Zóhárt ezer évvel azelőtt *Simon ben Jócháj* rabbi, a nagy szentföldi mesterek egyike írta, mikor a hadriáni üldözések elől a hegyekbe menekülve, fiával együtt tizenhárom éven át egy barlangban élt, s itteni mennyei vízióit foglalta össze ebben a hatalmas, arameus nyelvű műben; a Zóhárt azután a barcelonai disputa után Palesztinába menekült *Ramban* fedezte fel s küldötte el Spanyolországba, ahol Mózes ben León kabbalista dolgozta át, bővítette ki és terjesztette el. A kabbala ellenségei viszont azt hangoztatták, hogy *Mózes de León* nem egyszerű átdolgozója, hanem szerzője a teljes Zóhárnak, és a Simon ben Jóchájról szóló történetet maga költötte, hogy a műnek ősrégi, hagyományos színezetet adjon. Tény azonban, hogy idővel mind többen hittek a Zóhár ősrégi eredetében, és a mű csakhamar szent nimbuszt nyert a nép szemében, főként a későbbi chaszideusok között.

A kabbala alaptétele abból áll, hogy az örökkévaló és „határtalan”, Isten a világot napsugarak módjára belőle kiáradó teremtető erők, „szefírák” segítségével alkotta. Tíz ilyen szefira: az Értelem, a Szeretet, a Szépség, a Hatalom és más princípiumok szefirái uralkodnak a világon, s általuk nyilatkozik meg Isten az embernek. Ég és föld között állandó a kapcsolat; az ember lelke mennyből száll alá a földre s a test halála után visszatér a mennybe, vagy más emberi testbe vándorol. Amint az égben tiszta angyalok lakoznak, úgy népesítik be a földet tisztátalan démonok, kik bűnre csábítják az embert Isten ellen s akiktől mindenkinek óvakodnia kell. Általában a kabbala szakadatlanul összevegyítette a reálisat az irreálissal, a földi világot a túlvilággal, a valóságot a képzelettel, s az érzelmek, érzékletek és benyomások kaotikus világát felszabadította a józan emberi értelem uralma és ellenőrzése alól. Ebből fakadtak később a legkülönbözőbb rajongó, misztikus és messiánikus mozgalmak, melyek nemegyszer gyökerében rendítették meg a zsidóságot.

A szellemi élet leghatalmasabb tényezője mindazonáltal a *rabbinizmus* maradt; ez az irányzat megedzette és kicsiszolta a zsidó elmét a Gemára szakadatlan tanulmányozása révén, amellett a zsidóság teljes életmódját szabályozta talmudi, gáóni és rabbinikus törvények százaival. A „pószék”-ok, vagyis döntvényhozók és kodifikátorok irodalma épp a 14. században virágzott fel: törvénykönyvek, kódexek készültek, melyek afféle jámborok kalauza”-ként összefoglalták az élet minden alkalmára szóló szabályokat és szertartásokat. A legnagyobb ilyen törvénykönyvet, a Turim címűt, *Jákob ben Ásér* rabbi, Ásér ben Jechiél nagynevű talmudistának (rövidített nevén „Ros”-nak) fia írta Toledóban 1320 körül. Majmonidesz „Misne Tóra”-jától eltérőleg, Jákob ben Ásér nem foglalkozott a zsidó hit- és erkölcstan alapelveivel, hanem tisztán életszabályokkal és vallásos szertartásokkal, tehát mintegy a zsidó élet formuláinak világával. A „Turim” négy szakaszból áll: ezek az „Órach chajjim” (Élet útja), mely a templom- és imaszabályokat, szombat- és ünnepnap törvényeket tartalmazza – „Jóre deá” (Tudás tanítója), az étkezési és tisztasági törvényekkel –, „Evén ezer” (Segítség köve) a családi életre és házasságra vonatkozó törvényekkel –, és „Hósen mispát” (Törvény vértje), a magán- és büntetőjog anyagával. E nagyarányú mű nyomán egész kódexirodalom virágzott fel, egész iskolája a rendszeres jogi kompendiumoknak; közülük a legnagyobb arányút, *Káro* József „Sulchan Áruch”-ját egy későbbi kor, a 16. század érlelte meg.

A spanyol zsidók elnyomtatása és kiűzetése (14–15. század)

Több mint ezer évig éltek zsidók Spanyolország földjén. A középkor első századai, mint láttuk, súlyosak és keservesek voltak számukra: a vakbuzgó nyugati-gót királyok üldözték a zsidó vallást, és behozták az erőszakos térítés intézményét; utánuk az arab uralom megkönnyebbülést hozott, s ennek nyomán az arab–zsidó műveltség fénykorát. Mikor pedig Kasztília és Aragónia keresztény uralkodói visszafoglalták Spanyolországot az araboktól, félig-meddig kényszerűségből ugyan, de kedveztek a zsidóknak, akik a birodalom leggazdagabb és legműveltebb alattvalói közé tartoztak, s vagyonukkal, képességeikkel egyaránt hozzájárultak az új királyságok felépüléséhez, megszilárdulásához. Az idők folyamán azonban mind jobban előtérbe nyomult Spanyolországban a klérus és a szerzetesrendek hatalma, melyek a zsidóságban a kereszténység megrögzött ellenségét, az élő tagadást látták; agitációjukat nagy mértékben megkönnyítette, hogy a nép nagy tömegei és az előkelőbb osztályok féltékenységgel és haraggal nézték a zsidóság térfoglalását gazdasági és politikai téren, felemelkedését a kormánykörökbe, vezető pénzügyi állásokba, és fokozódó szerepét az udvarnál. Életmódjuk, berendezkedésük is kihívta az irigységet, és féltékenységet keltett például az is, hogy Toledo egyik legszebb és legpompásabb épülete a zsinagóga volt. (Később Santa Maria la Blanca nevű katolikus templommá alakították át.)

A 14. század vége felé már annyira megérett a zsidógyűlölet vetése, hogy a fanatizmus és az irigység zavartalanul munkához láthatott. Kasztíliában, Sevilla városában egy fanatikus prédikátor, Fernando *Martinez*, nyíltan hirdette utcán és templomi szószéken, hogy Spanyolországban a zsidók uralkodnak, s ha minden így megy tovább, nemsokára zsinagógákká alakítják át a keresztény templomokat; felszólította tehát a népet, hogy ennek megakadályozására irtsa ki „Krisztus ellenségeit”, s ő alakítsa át a zsinagógákat keresztény templomokká. Agitációját oly lankadatlanul folytatta, hogy csakhamar megmutatkozott a hatása: 1391 nyarán a felizgatott tömeg felgyújtotta a sevillai zsidók házait, és közel négyezer embert agyonvert; a többiek kényszerű megkeresztelkedés révén szabadultak a haláltól. Hasonló események játszódtak le Kasztília fővárosában, Toledóban, valamint aragóniai városokban: Valenciában, Barcelonában és a két spanyol

királyság egyéb helységeiben. A közvélemény ezekben a zendülésekben egy újabb keresztes hadjáratot látott – s valóban, afféle keresztes hadjárat is volt ez spanyol földön, abban az országban, mely háromszáz év előtt nem vett részt az első hasonló jellegű német – francia hadivállalkozásban. Francia és német földön, mint láttuk, az történt, hogy az ottani zsidóság nagy része leölette magát a keresztesekkel, s csak egyesek keresztelkedtek meg, ideiglenesen; Spanyolországban azonban a zsidók nagy része felvette a keresztséget, abban a reményben, hogy később visszatérhet ősei hitére. Ebben a reménységükben keservesen csalódníuk kellett.

Kevéssel a zsidóüldözések után, a kényszerrel megkereszteltek („anúszim”) megkísérelték a visszatérést a zsidó hitre; a klérus azonban éles megtorlással felelt. Vicente *Ferrer* prédikátor vezetésével vakbuzgó szerzetesek jártak házról házra roppant feszülettel, és erőszakkal üzték-hajtották a renegátokat a kolostorokba. Számos zsidó család ez erőszakosságok láttára újból visszatért a keresztény egyházba (1412-ben). De ketten a zsidó renegátok közül: Salamon Halévi és Józua Lorki, egykori talmudisták, akik nem annyira életük megmentése végett, mint inkább haszonlesésből tértek át már előzőleg, most maguk is üldözőkként léptek fel az üldözők táborában. Előbbiből katolikus pap, majd püspök lett Burgos városában, *Pablo de Santa Maria* néven; a másik a *Geronimo de Santa Fé* nevet vette fel, és misszionáriusi hivatalt vállalt zsidók megtérítésére. A két renegát rávette a spanyol származású XIII. Benedek pápát, hogy rendelje ki a legkiválóbb spanyol rabbikat és más zsidó tudósokat nyilvános hitvitára a klérus tagjaival, Tortosa városában; céljuk az volt, hogy ország-világ előtt bizonyosságát adják a zsidó hit hamisságának, tévedés voltának, és hogy ezen a réven a „tévelygő” zsidókat áttérésre bírják. Ez a hallatlan arányú hitvita azután végbe is ment Tortosában; hatvankilenc ülésen át húzódott, melyeket hetenként tartottak meg, és összesen mintegy másfél évet vett igénybe (1412–13). A zsidó álláspont szószólói kiváló férfiak voltak, közöttük *Albo* József rabbi, aki Széfer Ha-ikkárim című művében a zsidó hittételeket foglalta össze. Keresztény részről maga XIII. Benedek pápa elnökölt, és a renegát Geronimo képviselte a Talmud ellen emelt vádakat. A zsidó delegátusok nem képviselhették álláspontjukat kellő eréllyel, mert tartamok kellett a szerzetesek terrorjától, de sem meg nem hátráltak, sem meg nem adták magukat. A hitvita – és általában a hitviták – eredménytelenségét látva, a misszionárius-akció vezetői tovább

folytatták eddigi erőszakos munkásságukat a zsidók között: a terrorral és üldözéssel való térítést.

Az „anúszim” száma egyre nőtt, de most már óvatosabbak voltak: nyilvánosan a székesegyházakat látogatták és keresztény szokásokat tartottak, titokban azonban, otthonuk négy fala között megőrizték a zsidó vallás szokásait: a zsidó imákat, a szombatot és más ünnepeket, az étkezési törvényeket stb. Sokáig oly következetességgel folytatták ezt az álarcos, kettős életet, hogy a közvélemény hithű keresztényeknek tartotta őket; a keresztény társadalom megnyílt előttük, és sokan előkelő kormányzati pozícióba emelkedtek. Sokan azonban elárulták magukat a klérus kémei előtt, és számos „újkeresztény”-ről kiderült, hogy kétszínű, veszélyes játékot űz két vallás határán; ezeket becsmérlő gúnynéven *marannusoknak* (átkozottak, hitványak, disznók) nevezték. Toledóban, Cordovában és egyebütt már sokszor marannusok házainak megrohanásáig és kegyetlen vérontásig fajult a dolog; a polgárháború új formája fenyegette Spanyolországot.

Kasztília és Aragónia uralkodói sokáig semlegesek maradtak a birodalmaik területén kitört vallási harcban. A 15. század végén azonban megfordult a helyzet: *Izabella* kasztíliai királynő *Katolikus Ferdinánd* aragóniai király nejévé lett, és országaik 1479-ben egységes, nagy spanyol királysággá egyesültek. Mind a király, mind neje vakbuzgó katolikusok voltak, s legfőbb vágyuk abban állott, hogy birodalmukból minden egyéb hitet, minden eretnekséget – tehát zsidókat, marannusokat, mohamedánokat, moriszkókat (arab-ivadékok) és keresztény heretikusokat – kiirtva, egy vallású, színgkatolikus Spanyolországot teremtsenek. Legelőször a marannusok ügye került napirendre. Ferdinánd és Izabella engedélyt kértek a pápától egy új spanyolföldi inkvizíció, azaz különleges állami törvényszék felállítására, melynek feladata a katolikus hithez nem eléggé hű keresztények felkutatása és megbüntetése. Itt mindenekfelett az „újkeresztényekre” gondoltak, a kapzsibbak főként a gazdagokra, mert az új inkvizíciós törvény értelmében az elítéltek elkobzott vagyona teljes egészében a királyt illette meg. Az uralkodópár hitbuzgó szándékaiba így szinte észrevétlenül belejátszott a nyerészkedés motívuma is.

1481-ben nyílt meg Sevilleban az inkvizíció első törvényszéke, s két év múlva ugyanitt főinkvizítori kinevezést nyert Izabella királyné udvari papja, a vakon fanatikus *Torquemada* Tamás. Megkezdődött a marannusok bebörtönzése és máglyára hurcolása. Szigorú rendeletben kötötték a keresztény lakosság lelkére, hogy figyelje meg, kémlelje ki a

marannusok életét, s a legcsekélyebb gyanús jelre adja őket az inkvizíció kezére; lessen utána, nem gyakorolnak-e otthonukban zsidó szokásokat: nem főznek-e jobb ételt, nem öltenek-e jobb ruhát szombaton és más zsidó ünnepeken, nem fordulnak-e arccal kelet felé ima közben, és így tovább. A besúgások, feljelentések napról napra szaporodtak, a börtönök megteltek marannusokkal. A szerencsétleneket szörnyű tortúrának vetették alá, hogy kivegyék belőlük bűneiket, zsidózásukat s hasonlóan „bűnös” rokonaik és barátaik nevét. Akiket e kicsikart vallomások alapján bűnösnek találtak, elevenen megégették Sevillának egy külön terén, ahol a „quemadero”, a vesztőhely és máglya állott. A kivégzés ünnepélyes szertartások keretében folyt le; a teljes ceremóniát auto da fének, vallásos aktusnak nevezték. Magában az 1481. évben, és csak magában Sevillában 10 hónap leforgása alatt háromszáz marannust égettek meg máglyán; még többet ítétek örökös fogságra, vagy „vezeklőing” viselésére, bűneik gyalázatának jeléül. Az elítéltek elkobzott vagyona pedig hatalmas aranykincs formájában vándorolt a királyi kincstárba.

Torquemada hamarosan kiterjesztette az inkvizíció hatáskörét Kasztília egész területére: Toledo is ünnepélyes autodafék színhelyévé lett. Az inkvizítorok az élve megégetést „vértelen halálbüntetés”-nek nevezték, hangsúlyozva, hogy embervér ontása helyett inkább a tisztító lángoknak adják át áldozataikat. Aragónia földjén *Arbuez* Péter főinkvizítor törvényszéke fejtett ki borzalmas működést. A saragossai marannusok végre halálára esküdtek, s egy alkalommal, mikor a főinkvizítor magányosan, térden állva imádkozott a templomban, három marannus odalopódzott hozzá és leszúrta. A gyilkosokat nem sikerült kinyomozni; helyettük más marannusokat fogtak el azon a címen, hogy a tettesek cinkosai voltak. Az inkvizíció törvényszékei szakadatlan munkában állottak és emberek százait vetették a „quemadero”-kra.

Ámde marannus sok ezer élt az országban és valamennyit mégsem lehetett kiirtani... Egyik oldalon zsidó családokkal állottak kapcsolatban, saját családjaikkal –, a másikon keresztény családokkal, sokszor főnemesi rangúakkal; sokan közülük előkelő állásokat foglaltak el a kormányzatban és hadseregben. Ahogyan a spanyol zsidóság örök időkre teleszívta magát hazája kultúrájával, másfelől a spanyol földet és spanyol életet is kibogozhatatlanul át- meg átszőtték már zsidó kapcsolatok, zsidó vérség. (Egy 17. századi röpirat adatokkal bizonyította; hogy a spanyol főnemességnek majd mindegyik tagjában zsidó vér folyik; és Kasztília népzenejében még ma is kimutatnak zsidó

eredetű motívumokat.) Udvar és papság egyaránt felismerte, hogy mindaddig, míg Spanyolországban megkereszteletlen zsidók élnek, a marannusok nem lesznek valódi keresztényekké; a zsidókat tehát ki kell űzni spanyol földről. Ferdinánd és Izabella abban az időpontban jutottak erre az elhatározásra, mikor a teljes spanyol politika fordulóhoz érkezett és megújhódóban, átalakulóban volt. 1492-ben a keresztény uralkodók elfoglalták az egykori arab impérium utolsó maradványát spanyol földön: Granada városát, melyben eddig muzulmán emír uralkodott. Ezzel végre egész Spanyolország keresztény fennhatóság alá került; és mint jóformán egész Európában, itt is életre kelt az egységes, korlátlan királyság ideálja, de az ország egységesen keresztény jellegének még nyilvánvalóan útjában állott a zsidók és arabok jelenléte. Ezeket még ki kellett űzni; és a kormány a zsidókon kezdte. Torquemada tanácsára az uralkodópár 1492 márciusában rendeletet bocsátott ki, melynek értelmében minden zsidónak három hónapon belül el kellett hagynia Spanyolországot, ez idő alatt eladhatták vagy elajándékozhatták ingatlanaikat, ingóságaikat pedig, pénz és arany-, ezüsttárgyak kivételével magukkal vihatték.

A rendelet általános rémületet és kétségbeesést keltett a spanyol zsidóságban. Két nagynevű zsidó közéleti férfi és községi előljáró: *Senior Ábrahám* és *Don Abarbanel* (Abravanel) Izsák a király elé járult, hogy rendeletének visszavonására bírja. Mindketten közel állottak a királyi udvarhoz: Senior a zsidó községek adófelügyelője volt, Abarbanel elismert író, gondolkodó és politikus, régebben V. Alfonz portugál király, majd a spanyol udvar pénzügyminisztere. Mindketten váltságdíjat ajánlottak fel a királynak a zsidó községek megmentésére, ha rendeletét visszavonja: készek voltak 30 000 dukát lefizetésére, hitfelek nevében. Ferdinánd már-már engedett, ekkor azonban feszülettel kezében megjelent a palotában Torquemada, és ezekkel a szavakkal fordult az uralkodópárhoz: „Júdás egykor harminc ezüstpénzzel adta el Jézus Krisztust, ti pedig most harmincezer aranypénzen akarjátok eladni!” E szavaknak oly mély hatásuk volt a hitbuzgó királynéra, hogy a zsidó követek missziója megghiúsult és eredménytelenül kellett távozniuk. Április végén már országszerte kihirdették, hogy július végéig a zsidóknak el kell hagyniuk Spanyolországot; aki ott marad, arra halálbüntetés vár, vagy meg kell keresztelkednie. A Tisobeáv körüli gyásznapokon azután több százezer zsidó vett búcsút Spanyolország különböző városaiban szülőföldjétől és szülei sírjától s indult neki a bizonytalan jövőnek, az emigrációnak. Nagy részük a közeli portugál városokba húzódott, mások hajóra

szálltak Olaszország és Törökország, esetleg Marokkó, vagy más észak-afrikai országok felé.

A Portugáliába menekültek II. Joao királytól súlyos pénzüsszegek ellenében engedélyt nyertek nyolchavi tartózkodásra portugál földön. Mikor ez a határidő lejárt, irgalmatlanul kiűzték őket; akiknek nem volt elegendő útiköltségük, azokat rabszolgául adták el, gyermekeiket pedig elragadták tőlük és megkeresztelték. Végül *Mánuel* portugál király, Ferdinánd és Izabella veje elhatározta, hogy a maga birodalmából is kiűzi a zsidókat, azokat is, akik régi idők óta portugál földön éltek. Tízezreket tereltek össze Lisszabonban, Portugália fővárosában, hogy itt hajóra szállítsák és távoli országokba vigyék őket; elindulásuk előtt azonban vakbuzgó papok, katonák és szerzetesek elragadták a szerencsétlenektől gyermekeiket, elvitték a templomokba, és erőszakkal megkeresztelték. A boldogtalan szülők közül önként áttértek, hogy gyermekeik mellett maradhassanak, s később őket magukat is megszabadíthassák a kényszerkeresztség rabságától. Így támadtak marannusok most már portugál földön is. Akik hitükhöz hívek maradt, elhagyták Portugáliát 1498-ban, tehát hat évvel a spanyol emigráció után. Tengerre szálltak, hogy új hazát keressenek; útközben sokan az éhségnek és ragályoknak estek áldozatul, kalózok kezére jutottak, akik rabszolgául adták el őket.

A nemrég virágzó spanyol és portugál zsidó községek ily módon teljesen elpusztultak, még mielőtt a 15. század végére járt volna. Mindkét országban csak a titkos zsidók, a marannusok maradtak meg, akikre most, s még több mint két évszázadig, leírhatatlan szenvedések sora várt.

Németország zsidósága a középkor végéig

Spanyolország mellett a középkori zsidóság legnagyobb centruma Németországban volt. E két birodalom zsidósága két külön típust alkotott: a spanyol *szefárdok* és a német *askenázok* típusát. A szefárdok (ez a név „spanyolt” jelent), mint láttuk, évszázadokon át szabadságban és biztonságban éltek, nagy kereskedelmi vállalatok élén állottak, de intenzíven részt vettek hazájuk szellemi életében is, és sokszor mintegy saját országukban érezték magukat – mindaddig, még rájuk nem szakadt a térítés és emigráció nyomorúsága. Az askenázok míg a 12.

században a keresztes hadjáratok idején végigjárták a megpróbáltatások keserű iskoláját, s utána szegények, elnyomottak maradtak, környezetüktől elkülönülten, kiközösítve és elzárkózva; szinte mindig és mindenütt a német uralkodók és hűbérurak kegyelméből éltek, akik megvédték őket az üldözésektől. A német zsidók a 12. század óta „kamaraszolgák” lettek (servicamerae), a fejedelmi udvar szolgái, mert a császárnak és a területi fejedelmeknek állandó védelmi díjat kellett fizetniük annak fejében, hogy a puszta életet és – kereskedés vagy mesterség alapján – némi keresetet engedélyeztek számukra. A német zsidónak sokszor megkülönböztető és megalázó zsidó ruhát kellett viselnie, sokszor hordta köpenyegén a zsidó jelet, a sárga foltot, vagy a szarvakkal éktelenített hegyes süveget, ami mind nevetségessé tette városszerte ország-világ előtt. A városok területén külön utcákban vagy zsidósoron lakott, és csak itt, a zsidóvárosban, a maga hitközségében, zsinagógája és iskolái között érezhette magát otthonosan és szabadon –, lelkében is szabadon az örökké reánehezhető nyomástól. Rabbijai és községi elöljárói afféle zsidó kormányzatot jelentettek: rendezték a társadalmi viszonyokat, gondoskodtak a szegények istápolásáról (cedókó), gyermeknevelésről és iskoláztatásról: a chéderekről és jesivákról (elemi és felsőbb iskola), s nem utolsósorban védelemről is az ellenséges érzelmű városi lakosság támadása esetén.

A keresztes háborúk nagy csapása után az apróbb nyomorúságok hosszú láncolata következett. A keresztény polgárság nagy része féltékenykedéssel nézett a zsidó kiskereskedelemre, kézművességre s hitelüzletre és szakadatlanul vádakot kovácsolt a zsidó kisember meg az egész zsidó község ellen. Ez pedig aránylag könnyen ment abban az időben, mikor sötét babonáság uralkodott nemcsak a nép tömegeiben, hanem a magasabb osztályokban is. Franciaországból ide is átharapódzott a vérvád örült divatja, a keresztény vér felhasználásának rémmeséje, de az ostyavád is, a Jézus testét szimbolizáló szentelt ostya megvagdalásának, megvéreztetésének vádja. (Rindfleisch-féle üldözés.) Ha valahol egy keresztény gyermek eltűnt, ha valahol erdőben vagy folyóban holttestre bukkantak, a tömegben máris megszületett a vérvád, és rávetette magát a zsidókra. Egy ízben Fulda városa mellett egy keresztény molnárnak öt gyermekét holtan találták, s nyomban elterjedt a híre, hogy két zsidó gyilkolta meg őket; erre a vádra egy csapat keresztes megrohanta a várost, és harminc zsidó családot kiirtott (1235-ben). II. Frigyes császár (1212–50) külön bizottságot rendelt ki annak megvizsgálására, hogy valóban keresztény

vérrel élnek-e a zsidók Pészach ünnepén. A bizottság élesen állást foglalt a vérvád meséje ellen; de a vádaskodások mégsem akartak megszűnni. Csaknem minden évben módját lelték, hogy valamely vízben talált hulla gyilkosaiul egyik vagy másik zsidó község tagjait jelöljék meg, s ily módon rájuk uszítsák a bosszúra és fosztogatásra mindig éhes csöcseléket. A zsidó községek végül is a pápától kértek nyilatkozatot e hazug vádak ellenében, s *IV. Ince pápa*, akiben egyébként is mély részvétet keltett a zsidóság szenvedése, 1247-ben szétküldötte az Egyház püspökeinek erre vonatkozó nagy jelentőségű bulláját. „Hallottuk a zsidók keserves panaszait – mondja ez a rendelet –: gonosz vádakot költenek ellenük, hogy ürügy legyen megtámadásukra és vagyonuk elrablására. Ahol csak egy meggyilkolt ember hullájára bukkannak, őket gyanúsítják meg vele. Törvényes vizsgálat nélkül ártatlan embereket börtönbe vetnek, megkínóznak és gyalázatos halálra ítélnék. Így esik, hogy a zsidóknak a mai uralkodóktól még többet kell szenvedniük, mint őseiknek az egyiptomi fáraóktól. Nem akarjuk, hogy kínozzák a zsidókat, akiknek megtérésére az irgalmas Isten várakozik, s azt parancsoljuk nektek, hogy legyetek irántuk emberségesek. És ha ezentúl is előfordul, hogy zsidókat papok, nemesek vagy más főrangúak törvénytelenül elnyomnak, ti ne engedjétek azt megtörténni.”

A 14. század derekán (1348–49) váratlanul új csapás zúdult a német zsidóságra, s okozta számos hitközség pusztulását. Egész Európában szörnyű ragály ütötte fel fejét, a „fekete halál”, a pestis gyilkos járványa. Emberek százezrei haltak el benne, egész városok váltak néptelenekké; a rémülettől és iszonyattól sokan eszüket vesztették. Zsidók is számosan haltak el ebben a ragályban, de mégis kisebb számmal, mint keresztények, mert vallási törvényeik értelmében nagyobb óvatossággal éltek az evésben-ivásban, s egész életmódjuk szigorúbb volt. A nép között azonban emiatt híre terjedt, hogy a ragályt zsidók idézték fel: ők szórtak mérget a kutakba és folyókba, hogy az ivóvizet megfertőzzék, s ezen úton kiirtsák a keresztény lakosságot. A vád nyomán újabb zsidóüldözések robbantak ki, annál könnyebben, mert a talajt már évekkel azelőtt előkészítette az ún. „zsidóverők” mozgalma (1330–38). Strassburgban, Kölnben, Mainzban, Wormsban és Frankfurtban zsidók ezreit gyilkolták meg, s házaikat is elhamvasztottak. Strassburgban kétezer zsidót elevenen égettek meg a temetőben, és csak azt a néhányat, kik az utolsó percben elszánták magukat a megkeresztelkedésre, mentették ki a lángok közül; a zsidók házait szétosztották Strassburg keresztény polgárai között, jutalmul a

zsidóégetésben való közreműködésükért. Wormsban a zsidók nem várták be, míg megégetik őket: maguk gyújtották fel házaikat és ők is odaégték. Mainzban a zsidók megkísérelték az ellenállást, és mintegy kétszáz támadójukat megölték; ez azonban még jobban ellenük bősztette a vérszomjas tömeget – és hatezer zsidó halt meg önkéntes „égőáldozat” gyanánt a lángoló zsidónegyedben. Az életben maradottak külföldre, főképpen Lengyelországba menekültek. Az egykorú „szelichák”-ban e szerencsétlen mártírok kiöntötték szomorú szívüket Isten előtt; megkérdik tőle, miért sújtja oly rettenetes csapásokkal népét? Az Ég azonban hallgatott, s a panaszkodóknak abban a hitben kellett vigaszt találniuk, hogy a vértől ázott földi világon egy jobb világért, a Messiás eljövendő jobb világáért szenvednek.

Az elűzött és elmenekült zsidók nem térhettek haza könnyűszerrel, hogy rombadőlt és elégetett házaikat újra felépítsék. A városi magisztrátusok csak súlyos feltételek mellett engedték meg hazatérésüket. Kötelezvényt kellett aláírniuk, melynek értelmében csak addig lakhatnak a városban, ameddig a magisztrátus megengedi, s addig is adót fizetnek a városnak, a tartományi fejedelemnek, a püspöknek és a császárnak; kereskedők és iparosok céhtestületeibe nem nyerhettek felvételt; hitelüzletekkel, pénzkölcsönzéssel foglalkozhattak ugyan, de az uralkodók gyakran felmentették az adósokat a zsidóktól kölcsönzött összeg visszafizetése alól („levélölés”, Tötbrief), vagy közvetlenül maguk foglalták le zsidó alattvalóik vagyonának nagy részét. A zsidók így mintegy idegenekké, ideiglenes, megtűrt vendégekké váltak azokban a városokban, melyekben apáik évszázadokig éltek. A 15. század folyamán azután szinte általános jelenséggé vált, hogy a különböző hatóságok – a császár, a tartományi fejedelmek és a városi magisztrátusok – hol ebből, hol abból a városból üzték ki őket (így 1421-ben Bécsből), később Mainzból, Magdeburgból és egyéb helyekről. Általános zsidókiűzetésre, mint egykor Angliában és Franciaországban, vagy később Spanyolországban, itt nem került ugyan sor, de a német zsidó nem érezhette többé biztosnak a talajt lába alatt.

Szellemi élete terén megvolt ez a biztos talaj, de szűk volt és egyoldalú. A spanyol zsidóság szélesölelésű és gazdag kultúrájának, szabadelvű és konzervatív zsidó irányzatok termékeny mérkőzésének itt nyoma sincs; ez a zsidóság a maga teljes egészében konzervatív, szigorúan jámbor szellemű volt, s távol állott minden világi műveltségtől. (Süsskind von Trimberg, a 13. század német-zsidó

minnesängere s néhány egyéb író kivétel). A nevelés, melyet az iskolák nyújtottak, kizárólag talmudikus-rabbinikus jellegű kiképzésből állott. Az irodalom túlnyomó része Talmud-magyarázat és rabbinikus döntvény, melyek a vallási vagy jogi gyakorlat aktualitásaiból fakadtak; az irodalmi élet homlokterében a „pószék”-ok, a spanyol „Turim” módjára készült törvény- és szokásgyűjtemények szerzői, kodifikátorai állottak. Készültek azonban moralizáló és didaktikus művek is, a talmudi „Agáda” és a népszerűbb Szentírás-magyarázat, a *Midrás* szellemében; ezek erkölcsi kérdéseket tárgyaltak, a jámborság és igazság szerepét a földi életben, de a túlvilági élet, a halál utáni nagy számadás kérdései is megihlették és foglalkoztatták jámbor szerzőiket. Mégis, ez a moralizáló irány szűk és borús atmoszférában született, nyomott és félénk szellemet lehel, egy elsötétedett világ szellemét, amilyen az akkori zsidó élet valóban volt is. Egyik legjellemzőbb példája ennek az irodalomnak *Jehúda Chászid* regensburgi rabbi Széfer Chaszidim (Jámborok könyve) című műve. A 15. század kedvenc olvasmánya volt a Sittenbuch című didaktikus könyv is, mely már a német zsidó népnyelven, jiddis dialektusban készült, a héber könyveket olvasni nem tudó zsidó nők számára. A jiddis népkönyvek irodalma ebben a korban kezdett kibontakozni, de csak később, a könyvnyomtatás feltalálásával indult nagyobb arányú fejlődésnek, hogy végül a teljes zsidó irodalom egyik jelentékeny ága támadjon belőle.

Az első lengyelországi zsidó központok (13–16. század)

A német üldözések elől nagyszámú zsidó menekült a szomszédos lengyel területekre. És ez az emigráció régi keletű: már az első keresztes hadjárat után egész zsidó tömegek vándoroltak ki a szláv országokba: Csehországba (főként Prágába) és Lengyelországba; ez a magyarázata annak, hogy „Nagylengyelország” városaiban: Kalisban, Gnesenben és Posenben már a 13. század folyamán találkozunk zsidó telepekkel. 1264-ben Boleszláv nagylengyel fejedelem Kalisban külön statútummal rendezi országa zsidó lakosságának jogi helyzetét. Ebből a szabályzatból kitűnik, hogy a fejedelem szívesen látta a zsidók betelepődését Lengyelországba, mert a kereskedelmi és hitelélet fellendülését remélte tőlük: tőkéjük, adóik, kölcsöneik, úgy látszott,

csak hasznára lehetnek a kormányszatnak és a városi polgárságnak, kereskedésük pedig a kispolgárt és parasztot is keresethez juttatja. Ezért a statútum megadta nekik a szabad kereskedés és községeik autonóm igazgatásának jogát, védelmet ígért mindennemű támadás és bántalom ellen, és eltiltotta vagy legalábbis megnehezítette a vérvádat, amennyiben zsidónak kereszténygyilkosság címén való vád alá helyezését három keresztény és három zsidó tanú bizonyosságához kötötte.

A Boleszláv-féle zsidóprivilegium ellen azonban már az 1265-iki boroszlói zsinaton óvást emelt a katolikus főpapság. A zsinat kimondotta, hogy a lengyelországi új zsidó települések nagy veszedelmét jelentik a keresztény hitnek, s ezért gondoskodni kell róla, hogy a zsidók mindenképp elkülönüljenek a keresztény lakosságtól: lakjanak külön, fallal övezett városrészben és viseljék a kötelező zsidó ruhát, zsidó jeleket, például a hegyes szarvas süveget. E megőrző törekvéseknek egyelőre nem volt hatásuk: a lengyel uralkodók állandóan védelmükben részesítették zsidó alattvalóikat, akik tekintélyes gazdasági hasznot jelentettek számukra.

A zsidó telepések száma különösen *Nagy Kázmér* király uralkodása alatt (1333–1370) gyarapodott; ez az uralkodó, a lengyel birodalom egyesítője és hatalmassá emelője, szívesen látta országában a németeket és német zsidókat, a kereskedelem és ipar agilis fellendítőit, néhány idevágó törvényével pedig jelentékenyen emelte a teljes lengyelföldi zsidóság helyzetét. Épp ekkor, a „fekete halál” és a nyomában járó vérengzések szörnyű pusztításai nyomán hatalmas tömegekben érkeztek a német zsidó menekültek Lengyelországba; Nagylengyelország városai (Posen és Kalis) mellett csakhamar zsidó községek alakultak a birodalom fővárosában: Krakkóban, Lembergben és egyéb nagyvárosokban is. A nép között híre terjedt, hogy a zsidók Kázmér király jóindulatát az uralkodó Eszterka nevű kedvesének, egy zsidó szabómester leányának köszönhetik; a valóságban persze más, mélyebben fekvő motívuma volt a szabadelvű király zsidópolitikájának. Lengyelország agrárország volt: nemesi és parasztsbirodalom, mely mégsem nélkülözhetette a kereskedő- és iparososztályt; ennek a rétegnek ily módon bevándorolt németekből és zsidókból kellett megalakulnia. A helyzet, akkor és később, csaknem ugyanígy alakult Kelet-Európa más államaiban is.

A 14. század vége felé, ama házasság révén, melyet Hedvig lengyel hercegnő, Nagy Lajos magyar király leánya kötött *Jagelló* litván nagyfejedelemmel (1386), Lengyelország egyesült a szomszédos

Litvániával. Jagelló, aki most a lengyel trónra került, unokaöccsére, *Vitold* (Vitovt) nagyfejedelemre ruházta Litvánia kormányzását. Vitold jóindulattal és rokonszenvvel fordult zsidó alattvalói felé: városaiban (Briszk, Grodno, Trok) szabadon lakhattak, kereskedelem, ipar és földgazdaság egyaránt nyitva állott előttük, sőt a fejedelem karaita zsidókat telepített be a Krím-félszigetről Trok városába, ahol külön privilégiumokkal ruházta fel őket (1388). A litván zsidók helyzete így még kedvezőbb volt a lengyelekénél –, annál inkább, mert lengyel földön időközben újból megkezdődött a klérus zsidóellenes agitációja. Jagelló uralkodása alatt Posenben felbukkant az esztelen „ostyavád”: zsidók állítólag elrabolták és meggyalázták egy keresztény templom szentelt ostyáját. E rágalom alapján (1399-ben) elfogták és megégették a poseni zsidó község rabbiját és tizenhárom vezetőjét. Krakkóban 1406-ban, egy pap lazítása nyomán már valóságos pogromra került sor. IV. Kázmér lengyel király és litván fejedelem (1447–1492), aki védelmébe vette mindkét ország zsidóságát, már heves küzdelemben sodródott Olesznickij krakkói érsekkel, a zsidóellenes agitáció egyik fejevel. Halála után azután Sándor fia teljesen a klérus hatása alá került, s 1495-ben – talán a spanyol példa hatása alatt – kiűzte a zsidókat Litvániából. Néhány év múlva, igaz, megbánta ezt az intézkedését, s visszahívta az emigrált litván zsidóságot (1503); de a zsidó élet- és vagyonbiztonság megrendülését ezzel már nem tehetta jóvá.

Így alakultak meg a lengyel- és litvánföldi zsidó központok a középkor utolsó századaiban. Ez a megalapozás nagy jelentőségű fejlődésnek vált kiindulópontjává; mert Lengyelország és Litvánia, melyek később véglegesen egyesültek, nemsokára az európai zsidóság leghatalmasabb, legnagyobb centrumát jelentették, éppúgy, mint valaha a spanyol, francia és német birodalom.

Csak egyetlen, roppant kiterjedésű kelet-európai impériumban: a moszkovita Oroszország területén nem találjuk zsidó élet nyomait e korban. A moszkovita nagyfejedelmek általában óvakodtak az idegenek, külföldiek, de főleg a zsidók bebocsátásától. Idegenkedésük még fokozódott, mikor a 15. század második felében egy Zakariás nevű kijevi (Kijev akkor a litván fejedelemséghez tartozott), más litván zsidók társaságában eljutott Novgorodba, s ott több keresztény papot megnyert a zsidó hitnek, talán át is térített a zsidóságra. Tény, hogy ezek a papok elmentek Moszkvába, és zsidó térítési propagandát kezdtek a keresztény lakosság körében (1480-ban). Működésük nyomán egy sajátságos orosz szekta alakult, a „zsidózó keresztények”

(zsidovsztvujusije) szektája, előfutárja a hasonló erdélyi és lengyel „szombatos”-mozgalmaknak. III. Iván moszkvai nagyfejedelem azután 1504-ben elfogatta és megégettette a szekta vezetőit. Az orosz fejedelmeknek ez az ellenszenve a zsidók iránt később sem enyhült. Mikor IV. vagy Rettenetes Iván cár 1563-ban elragadta Lengyelországtól Polockot, ezt a fehéroroszországi határvárost, irgalmatlanul belefojtatta a Dvina folyamba a város egész zsidó lakosságát, asszonyostól-gyermekestől, és csak azoknak irgalmazott, akik felvették az orosz-keresztény (görög-keleti, ortodox) hitet: a cár nem tűrt meg birodalmában olyan várost, melyben zsidók éltek. Ettől kezdve két évszázadon át, egészen a 18. század végéig, nem lakhatott zsidó orosz területen; akkor azonban megváltozott a helyzet, mert Lengyelország felosztásával egész Fehéroroszország, Ukrajna, Litvánia és egyéb addigi lengyel területek teljes egészükben, egymilliónyi zsidó lakosságukkal egyetemben, beleolvadtak a nagy orosz birodalomba.

Zsidó élet a középkorban

A középkor késői századaiban – a 15. század végéig – egész Európa területén határozott, szilárd keretei és formái alakultak ki a zsidóság belső életének. Ez az élet természetesen nem volt mindenütt minden egyes részletében azonos, de alapjában már mégis készen áll előttünk a zsidó tömegek sajátos – szellemi és népi jellegzetességeiben is a külső körülményekhez alkalmazkodó – életmódja.

Az alkalmazkodási folyamat mindenekelőtt a nyelvben mutatkozott. A különböző nemzetek és országok között szétagolt, elszórt zsidó népnek nem lehetett többé ugyanegy köznapi nyelve. Német földön és a német emigránsokkal teli Lengyelországban németül, Spanyolországban spanyolul, Franciaországban franciául és Olaszországban olaszul beszéltek a zsidók; mindazonáltal minden nemzeti nyelvet megszínezték a maguk sajátos szókinccsével, a héber nyelv szavaival, a héberével, mely az imák és vallásos szertartások, meg az iskolai stúdium és az irodalom hagyományos nyelveként most is megőrzött még valamit régi összeforrasztó erejéből. Így alakultak ki bizonyos zsidó keverék-nyelvjárások, melyek közül főként kettő: a német-zsidó és a spanyol-zsidó emelkedett jelentőségre. Előbbi az *askenázok*, azaz német, osztrák és lengyel zsidók között terjedt el és

általában „askenáz nyelvnek”, később röviden *jiddisnek* nevezték. Utóbbi a *szefárdok*, azaz spanyol zsidók nyelvjárása volt és a *ladino*, azaz „latin” névvel jelölték meg (utalással a spanyolra, mint a latin nyelvcsalád tagjára). Az irodalomban még a héber nyelv uralkodott, de itt-ott már az új érintkezési nyelveken, a keverék-dialektusokon is írtak, főként egyszerűbb emberek és nők számára, akik nem értettek jól héberül. Ezeket a nyelvjárásokat héber betűkkel rögzítették meg, s ezzel mintegy külső megjelenésében is „hebraizálták” a nyelvet. Az immár irodalmivá lett idiómát és írásmódot „héber-német”-nek nevezték az askenázok. A nép ilyen módon mintegy külön, sajátos nyelvet teremtett magának idegen elemekből meg a sajátjából, s ez a népnyelv idővel szintén hozzájárult ahhoz, hogy a zsidóság ne oldódjék fel a környező nemzetekben.

A zsidóutca vagy zsidónegyed, melyet a 16. század óta gettó névvel jelöltek meg, elválasztotta a városok lakosságát keresztény környezetüktől. Nemcsak külső kényszer terelte a zsidóságot e külön városnegyedekbe, hanem igen sokszor önként, önmaga kívánczolt oda. Mint olyan nép fiai, melyet a külvilág idegenkedő és ellenséges érzelmekkel vett körül, a zsidók mindjobban érezték az együttélés, az összebúvás szükségét, a behúzódását olyan kis világba, melyben ott élhetnek iskoláik és imaházuk, rabbijaik és községi előjáróik közvetlen közelében. A zsidónegyedet gyakran fal választotta el a tulajdonképpeni várostól, esetleg minden oldalról kapuk övezték, melyeket szükség esetén bezárhattak, védekezésül támadó tömegek ellen; ez a mód nem egy város zsidóságát mentette meg a pogromok dühétől. Rómában, a pápai székhelyen, a városi rendőrség éjszakára rendszeresen lezárta a gettó kapuit és reggelig sem oda be, sem onnan ki nem engedett senkit.

A zsidónegyed központjában az imaház, a zsinagóga állott. A népnyelv a „Schul” és a „Béth-hamidras” szavakkal, közös névvel jelölte az imaházat és a tanházat, a templomot és az iskolát. A gyermekek, főként a szegényebbek, sokszor valóban a zsinagóga helyiségében tanultak: az ilyen imaházat később „talmud-tóra”-nak nevezték. A város rabbija vagy egy-egy magántudós szintén itt a zsinagógában szokta istentisztelet után megtartani a maga talmudi előadásait a serdültebb ifjúság vagy felnőttek részére. A nagyobb községekben azonban külön tanházak, iskolaépületek voltak: külön *chéder* a gyermekek és *jesiva* az ifjak számára. Előbbiben héber olvasásra tanították a gyermekeket, Tórát magyaráztak és talmudi Gemarárt tanultak, mindkettőhöz segítségül véve Rasi kommentárjait.

13 évnél idősebb fiúk azután már a teljes Talmudot tanulták a jesivában, vagyis a Talmud-akadémián. Más, profán ismereteket: természettudományt, matematikát, idegen nyelveket ezek a vallásos jellegű iskolák ritkán tanítottak; az askenázoknál meg egyenesen tilalmasak voltak az ilyen „mellékes tudományok”. Leányok jóformán egyáltalán nem jártak iskolába; otthon tanultak imádkozni és héberül olvasni. De már korán akadtak olyan lányok és asszonyok is, akik a maguk szántából komolyabb tanulmányokat folytattak és rendszeresen olvastak héber vagy jiddis nyelvű könyveket.

A családi életben a nő egyenlő jogú volt férjével. Európában a bigámia (kétnejűség) régi ázsiai szokása teljesen eltűnt, főként a mainzi Rabbi *Gersóm* már említett 11. századi tilalma nyomán. A házasságot többnyire közvetítő hozta létre, a jegyespár szüleinek közreműködésével; a vőlegény láthatta menyasszonyát az esküvő előtt, de szerelemről nem illett nyíltan beszélni. Mint a régi időkben, most is korán, 15–18 éves korukban házasították meg gyermekeiket a szülők, s a fiatalok néhány évig szüleik költségén éltek, míg az ifjú pár önálló keresetre tehetett szert. A főbb foglalkozási ágakról már előbbi fejezetekben szoltunk; láttuk, hogy a leggyakoribb foglalkozások a kiskereskedelem, a kisiparosság meg a kisebb hitelüzlet voltak, ritkán a nagykereskedelem. Ezek mellett korán kialakultak a szorosan vett hitközségi pályák és hivatások is, mint a rabbiké, rítusbíráké (dajjan), tanítóké, metszőké, kántoroké, akik fizetésüket a hitközségtől vagy magánosoktól húzták. Régebben a rabbi-hivatal tiszteletbeli állás volt, *nobile officium*, melyért nem járt fizetés; de a viszonyok romlása nyomán a hitközségeknek magukra kellett vállalniuk, hogy rabbijuknak, akiknek más keresetük nem volt, megélhetéséről gondoskodnak.

A középkori zsidóság igazi menedékvára, az a szervezet, mely a világ különböző részeiben összefoglalta és megvédte a zsidó nép szerteszórt töredékeit: a hitközség volt. A keresztény társadalomból kiközösített, meghajszolt zsidó úgy érezhette itt magát, mintha az ő külön kis birodalmában volna; itt a maga társadalmának egyenlő jogú tagja volt, aki saját törvényeit követte autonóm szabadsággal, teljes önrendelkezési joggal; megvolt a maga önkormányzata, maga választotta hitközsége tanácstestületét, elöljáróit, rítusbíráit, gondnokait, papját, a különböző hitközségi intézmények tisztviselőit. Tudta, hogy az ő községe csak láncszem a hitközségek hosszú sorában, melyek különböző országokban működnek, s melyek együttvéve magát a zsidó népet alkotják. De ezenfelül a hitközségeknek nagy szociális

szerepük is volt: a szegény sorsú zsidó tudhatta-érezhette, hogy hitfelei rossz viszonyok között sem fogják soha cserbenhagyni. Minden hitközségnek megvoltak a maguk szegénygondnokai, akik a jótékony adományokat gyűjtötték és adminisztrálták. A „szemérmes szegényeket”, elszegényedett hitközségi tagokat, akik restelltek a közjótékony-sághoz folyamodni, titokban támogatták, nevüket sohasem tüntetve fel a szegénylistákon és számadásokban. A nagyobb városokban különböző testületek, társaságok, „chevrá”-k gondoskodtak a zsidóság anyagi és szellemi istápolásáról: a „gemiluth chaszódim” egyesületek kamatmentes kölcsönt szereztek, a „bikkur chólim” egyletek a betegeket támogatták, orvosról és gyógyszerről gondoskodtak, a „talmud-tóra” egyletek szegény gyermekek oktatását szervezték-irányították, és így tovább. A hitközségi organizáció munkája főként Lengyelországban öltött impozáns méreteket, azon a területen, mely – mint már említettük – rohamos tempóban nőtt Európa legnagyobb zsidó centrumává.

Azok az oktató jellegű, népies könyvek (köztük héber művek jiddis nyelvű fordításai), melyeket e korban az egyszerűbb emberek forgattak: az „Órchóth Caddikim”-ok, „Széfer Chaszidim Kátón”-ok, „Menórath-Hameór”-ok, ezek az „Igaz ösvény”-ek és „Világító lámpás”-ok világosan tanúsítják, milyen világ- és életfelfogást tanult a zsidó tömeg a maga vezetőitől. Legfontosabb parancs mindegyikben a becsület és igazságosság. Híressé vált az a példázatuk, mely az egyetlen parancs megtartásáról szól: Bűnös ember járul rabbija elé s arra kéri, szabjon elébe egyetlen törvényt, melyet követhet és követni is fog, mert többnek a megtartására nem vállalkozhatik. A rabbi csak azt kívánja tőle, hogy sose hazudjék, azzal elbocsátja. A megtérő ember azután különböző kísértésekbe kerül (dorbézolás, lopás stb.), de mindegyiknek ellenáll, mert eszébe jut, hogy mindegyik hazugságba sodorná, márpedig arról örökre letett; így azután egyetlen magára vállalt erény megmenti a bűnök egész sorától. – A középkor zsidó didaktikus művei, s nem utolsósorban a népkönyvek, számos ilyen megragadó gondolatot tartalmaznak; amellet kitűnő és talpraesett példabeszédek, megfigyeléseket, közmondásokat talál bennük az olvasó. Íme egy-két szemelvény: „Az ember mindaddig bölcs, ameddig kívánja-keresi a tudást, de bolondná lesz, mihelyt azt hiszi, hogy mindent tud már.” – „Honnan van az, hogy e világon a tudós udvarol a gazdagnak s nem megfordítva? Onnan, hogy a tudós ismeri a gazdagság értékét, de a gazdag ember nem ismeri a tudását.” – „Kit szeretsz? – kérdezték egy bölcstől. – Azt, aki velem jót tett; de még

jobban azt, akivel én tettem jót.” Ilyen példabeszédek és anekdoták talán mindennél jobban belevilágítanak a zsidó gondolatvilágba –, annak a népnek lelkébe, mely most, a középkor véres viharai után, elnyomorodva, de szellemi kincsekben meggyarapodottan indult az újkor elébe.

A török birodalom és más országok szefárd zsidósága (15–17. század)

A szefárd zsidóság, Spanyolország és Portugália kiűzött, emigráns zsidósága, új haza keresésére indult, és különböző országokban telepedett meg. Legnagyobb része Törökország felé vette útját, s itt állapodott meg ez új mohamedán nagyhatalom földjén, mely ekkor már a régi bizánci császárság területét magában foglalta. 1453-ban ugyanis a törökök elfoglalták a bizánci birodalom fővárosát, Konstantinápolyt, s azóta a Balkán-félszigeten török szultánok uralkodtak. Ezek az új uralkodók kezdettől fogva jóindulatot tanúsítottak a zsidó lakosság iránt és a spanyol emigránsok, Nyugat fanatizmusának áldozatai, abban a bízó reménységben vitorlázhattak a török partok felé, hogy itt Kelet türelme, nem pedig újabb türelmetlenség fogadja őket. A szefárdok képzetesebbjei csakhamar jelentékeny kereskedelmi vállalatokat létesítettek a nagy tengerparti városokban, Konstantinápolyban és Szalonikiben; nemzetközi áruforgalmat bonyolítottak le a tengeren, és ipari meg műszaki foglalkozásokkal keresték a kenyerüket (lőpor és egyéb hadianyag gyártása a hadsereg számára stb.). *II. Bajazid* szultán, aki befogadta országába az emigránsokat, a hagyomány szerűit azzal jellemezte a spanyol politikát, hogy „Ferdinánd király a zsidókkal együtt kiűzte országából a jólétet is: saját birodalmát szegénnyé, a mienket pedig gazdaggá tette”.

A spanyol zsidókat emigrációs útjukon nemsokára követni kezdte Spanyolország és Portugália marannusainak egy része is, mely már képtelen volt elviselni az inkvizíció üldözését; e titkos zsidók, álkeresztények török földön újból zsidó közösségek szabad tagjaivá lettek. Ilyen módon a nagy balkáni városok (Konstantinápoly, Szaloniki, Drinápoly és mások) szefárd hitközségei hatalmas méretűekké nőttek a 16. század első felében: csak magának a fővárosnak, Konstantinápolynak mintegy 30 000 zsidó lakosa, 44

zsinagógája volt. A szefárdok egyébként különböző csoportokba, regionális telepekre oszlottak, szülőföldjük ama országrészei szerint, melyekből kivándoroltak: volt kasztíliai hitközség, volt aragóniai és volt portugál, de a toledóiak, cordovaiak, barcelóniaiak stb. is külön-külön csoportosultak, mintegy otthoni életüket folytatva az új környezetben, új haza földjén. Egymás között spanyol vagy portugál nyelven beszéltek, akár odahaza, de nyelvüket megszínezték, módosították a belekevert héber szavak, s így alakult ki saját keveréknyelvük, a „spanyol” vagy „ladino”, melyen a Balkán és Ázsia szefárdjai mai napig beszélnek. A nagy szefárd hitközségek mellett az egyes városokban kisebb gyülekezetek is fennállottak, valóságos „geológiai rétegek” módjára: a régi, bennszülött bizánci zsidóké, úgynevezett *romaniótáké* és az idővel melléjük települt német, vagyis askenázi zsidóké.

A török birodalom első szultánjai még szabadelvűen gondolkodtak: udvarukban zsidó orvosok és diplomataik éltek, s főként az utóbbiak közül nem egy európai hírnevet szerzett. Első helyen áll közöttük *Don József* Nászi. Gazdag marannus bankár volt, aki családotul menekült Portugáliából, s nagy kereskedelmi vállalatokat szervezett és bonyolított le Konstantinápolyban a 16. század derekán. II. Szolimán szultán nagyra becsülte pénzügyi tehetségét, s ilyen révén József Nászi csakhamar jelentős befolyást nyert a török kormányzatra. Ezt a befolyását azután ismételten felhasználhatta üldözött testvérei, a nyugati országokban még mindig elnyomott marannusok érdekében. Szolimán szultán fiát, II. Szelimet benső barátság fűzte József Nászihoz, s mikor atyja halála után (1566) ő foglalta el a török birodalom trónját, Józsefet udvari diplomatájává, politikai ügyvivőjévé nevezte ki, és neki ajándékozta Naxos szigetét (az Égei-tengeren), „Naxos hercege” címmel. József herceg ezentúl a nagyvezírral együtt irányítja a birodalom külpolitikáját; az európai országok követői vele tárgyalnak Konstantinápolyban, s az ellenséges hatalmaknak, mint Spanyolország vagy a velencei köztársaság, nemegyszer ő diktálja a békefeltételeket. Miksa német császár és magyar király, Zsigmond Ágost lengyel király és más uralkodók igyekeznek őt leveleikben a maguk álláspontjának megnyerni, hogy a nagyvezírt és a szultánt érdekeiknek kedvezően hangolja az akkori világpolitika viharos-háborús hangversenyében. Szelim szultán halála után József visszavonult a politikai élettől, és utolsó éveit, 1579-ben bekövetkezett haláláig, rezidenciájára visszavonultan töltötte, zsidó tudósok és írók társaságában, akiknek bőkezű mecénása volt.

Ezekben az évtizedekben, a 16. század derekán, új életre ébredtek Palesztina régóta romokban heverő zsidó telepei is. A Szentföld, láttuk, tragikusan feldúlt állapota mellett is beírta nevét a középkori zsidó irodalom történetébe, előbb a zsinagógai *pijjut-költészet* kezdeményezése, majd több spanyolországi mester emigrációja és a Zóhár misztikus felbukkanása révén; most a szellemi élet új forrása fakadt belőle. 1517-ben, Egyiptom meghódítása nyomán, Palesztinából, az egyiptomi szultánság addigi tartományából is török provincia lett. A szefárd emigránsok jelentékeny része errefelé vette útját; Jeruzsálemben, Szafetben, Tibériásban, Hebronban, ahol eddig csak néhány zsidó család tengette életét az arab lakosság között, most hatalmas tömegei tűntek fel az európai emigránsoknak, akik csakhamar rendezett hitközségeket alakítottak, zsinagógákat építettek, jesivákat nyitottak meg rabbijaik vezetésével. Palesztina szinte egycsapásra újból zsidó szellemi központtá lett, s a szentföldi rabbik már új szinhedrionról álmodoztak, mely majd Palesztinából fog törvényt szabni a diaszpóra zsidóságának. Legjelentősebb rabbinikus középponttá Szafet városa emelkedett; itt élt a kor legnagyobb nevű zsidó kodifikátora, a Spanyolországból menekült *Káro József* is. Karó előbb terjedelmes kommentárt írt a Turim című műhöz, a 14. század e hatalmas kódexéhez („Béth József”), majd önálló vallási törvénykönyvet dolgozott ki, *Sulchan Áruch* („Terített asztal”, azaz mindenki számára hozzáférhető munka) címen. Műve ugyanolyan felosztású, ugyanolyan traktátusokból áll, mint kétszáz éves elődje, a Turim: azaz *Órach chajjim*, *Jóre déá* stb. című szakaszokból, de stílusa, hangja jóval népszerűbb elődjénél; összefoglalja mindazokat a szabályokat és szertartásokat, melyek a talmudi korszak óta a legújabb rabbinikus nemzedékig felgyűltek: egy ezeréves fejlődés összegezése és lezárása. Ezt a munkát, mely évtizedekig (1522–58) készült, s először 1564-ben jelent meg Velencében, az egész világ zsidósága kötelezőnek ismerte és fogadta el (néhány kommentáló kiegészítéssel, aminők az Isszerlesz Mózes-félék). „A Sulchan Áruch szerint élni”: ez a meghatározás később azt az életmódot jelentette, melyet minden lépten-nyomon valamely törvény vagy szertartás köt meg és irányít előírt helyes cselekedetek végrehajtására, illetve bűnök és hibák elkerülésére.

A kor rabbijai misztikus tudományokkal, kabbalával is sokat foglalkoztak. A „Zóhár”, mely ekkor már nyomtatásban is megjelent olasz földön (1559), szent könyvvé, valóságos második, misztikus bibliává lett e nemzedék szemében; kommentárok készültek hozzá, s

isteni titkokat fedeztek fel minden szavában. *Lurja* Izsák, a nagy kabbalista (rövidített nevén *Ari*: Rabbi Jicchok Askenázi) Szafetben lépett fel s innen terjesztette misztikus tanait. Szent és magábavonuló életet élt, tanítványaival be-bejárta az ősök és mesterek „szentelt sírjainak” földjét és imádkozott velük e síroknál, főként a Rabbi Simon ben Jóhájénál, a Zóhár állítólagos szerzőjénél. Ezek a misztikusok sokat elmélkedtek a napról napra várt Messiás, a megváltó-király eljöveteléről, akinek érkezését, s vele Izrael megváltását (*Lurja* tanítása szerint), szigorúan jámbor életünk és transzcendens elmélkedéseink révén siettethetjük; szükség van a sűrű böjtölésre, testünk sanyargatására, a Szentély elpusztulásának gyakori felpanaszolására imáinkban, s nem utolsósorban a Zóhárban meg egyéb kabbalisztikus iratokban való elmélyedésre. *Lurja*, aki fiatalon halt meg 1572-ben, egész sor tanítványt nevelt (*Chajjim Vitait* és másokat), akik kidolgozták a „gyakorlati kabbala” rendszerét és misztikus eszméket-képzeteket oltottak a zsidó vallásba; ők azok, akik előkészítették a talajt a 17. század messiási mozgalmaira, elsősorban a Sabbataj Cevifélére.

De a Messiásra való várakozás egyébként is a korszak levegőjében volt, és mindenütt elhatalmasodott a lelkeken a nagy spanyol emigráció óta. Azokat a szefárdokat például, akik *Abarbanel* Izsák vezetésével Olaszországban szállottak partra, a diaszpóra közeli végének rajongó hite éltette. Maga *Abarbanel*, a kiváló teológus, három művet is írt (köztük egyet a „Messiás csodatételeiről”) annak bizonyítására, hogy az „Edóm igája” alól való felszabadulást hirdető régi próféciaák hamarosan teljesezésbe mennek; rajongó fejtegetéseiben Dániel könyvére és misztikus időszámítgatásokra támaszkodott. 1524-ben azután már valóságos messianisztikus mozgalom lobbant lánggra Itáliában. Egy ázsiai zsidó, *Reubéni* Dávid Velencébe és Rómába érkezett, és tárgyalásokat kezdett a pápával Palesztinának zsidó haderő útján a török uralom alól való felszabadításáról. *Reubéni* csakhamar szövetségesekre talált egy fiatal marannus, *Molcho* Salamon személyében, aki Portugáliából menekült, s több éves törökországi és szentföldi bolyongás után érkezett Rómába. Ő is tárgyalt a pápával a Szentföld felszabadításának fantasztikus tervéről, sőt utóbb hasonló tervvel fordult V. Károly császárhoz is. Itt azonban elfogták és mint szökött marannust, aki hűtlenné lett a kereszténységhez, az inkvizíció kezére adták. Az ifjú álmodozót halálra ítélte az egyházi törvényszék, és *Molcho* máglyán végezte életét Mantova városában 1532-ben;

Reubéni Dávidot pedig a spanyol börtönök nyelték el, s nemsokára ő is életét veszítette. Az olasz zsidók messiási mozgalma ezzel véget ért.

Nem sokkal utóbb súlyos viszonyok közé került az olaszföldi zsidóság. A katolikus egyház ekkor már elkeseredett harcban állott a német reformáció híveivel, a protestantizmussal, és hamarosan ellentámadásba ment át. A katolikus reakció súlyosan érintette a teljes olasz zsidóságot, mely eddig nyugodtabb életnek örvendhetett, mint más országok zsidó lakossága, s például a reneszánsz irodalmi mozgalmaiból méltán kivette a részét, Manuellótól és Elia Delmedigótól Leon da Modenáig. A pápák most elnyomó intézkedésekkel fordultak a római és más állambeli zsidó hitközségek ellen; külön városrészekben való lakásra, különleges viselet, sárga folt hordására kényszerítették a zsidókat. Mikor Velencében kinyomatták a teljes Talmudot 1553-ban, a pápai inkvizíció keresztényellenes passzusokat vélt felfedezni a szövegében és elrendelte, hogy példányait minden zsidó házból el kell kobozni; Rómában azután nyilvánosan, a város főterén adták át a lángoknak az elkobzott Talmud-köteteket. A zsidókat külön városrészekbe száműző törvényt szigorúan végrehajtották, nemcsak Rómában (IV. Pál pápa bullája, 1555), hanem már előbb (1516) Velencében, Olaszország e hatalmas kereskedővárosában; ezek a városrészek viselték Európában először a gettó nevet. A gettó lakóit szombatonként rendszeresen rákényszerítették katolikus papok térítő beszédeinek meghallgatására a kolostorokban és templomokban; külön felügyelők vigyáztak rá, hogy a zsidók valamennyien tanúi legyenek hitük lebecsmérlésének, hogy prédikáció közben el ne aludjanak vagy be ne tömjék a fülüket. Zsidó gyermekeket sokszor erőszakkal hurcoltak el a térítő-házakba, ahol misszionáriusok erőszakkal megkeresztelték őket. A spanyol és portugál üldözések elől idemenekült s itt zsidó hitűkre visszatért marannusokat pedig itt is elérte és irgalmatlanul máglyára küldötte az inkvizíció.

A 17. század első felében főként a portugáliai marannus emigráció öltött nagyobb méreteket. A titkos zsidózók nem tudták többé elviselni az inkvizíció ágenseinek nyomasztó kémkedését, mely minden léptüket, minden szokásukat árgus szemekkel figyelte-ellenőrizte, s például titkos földalatti széder-szertartásaikat számtalanszor megzavarta kémek és poroszlók váratlan betörésével. Ilyen rajtaütések nyomán ifjat-öreget egyaránt az inkvizíció börtönébe vetettek, s biztos máglyahalál várt rájuk. Ehelyett az elviselhetetlen élet helyett újból sok ezren választották a kivándorlást és a hazátlan bolyongás veszedelmeit.

A kivándorlók a hollandiai Amszterdamban találtak a legbiztonságosabb menedékre. Hollandia a 16. század végén, véres szabadságharc árán, felszabadult a spanyol uralom alól, s 1590 óta megnyitotta kapuit az üldözött spanyol és portugál marannusok előtt. Amszterdamban csakhamar jelentékeny zsidó hitközség alakult, rabbikkal, akiket „chacham”-oknak is neveztek, iskolákkal, héber nyomdával és egyéb kultúrintézményekkel. Rabbijainak egyike, a nagynevű *Manasse ben Izrael* (1604–57), Rembrandt és több kiváló keresztény tudós barátja, héber, spanyol és latin nyelven írt műveiben vallási és bölcséleti kérdésekkel foglalkozott (Nismáth chájjim, azaz Élet lelke című munkája például sajátságos keveréke a filozófiának és kabbalának; *Vindiciae Judeorum* című vérvád-ellenes művének főként Angliában támadt élénk visszhangja). De ugyané korban, a 17. század derekán már a szabad gondolatnak is akadnak zsidó harcosai Amszterdamban, Uriel *d’Acosta* és Baruch (Benedictus) *Spinoza* személyében. D’Acosta, ez a nagy műveltségű portugál marannus, Amszterdamban visszatért ősei hitére, de később nem talált kielégülést a zsidó vallásban: nem tudta elviselni a zsidó törvények és szertartások súlyos szigorát, mely a vallásos zsidó életét minden lépten-nyomon megkötötte. Portugál nyelven éles hangú bírálatot írt „A hagyomány ellen”, melyben a rabbinizmust, mint az egykori farizeus szellem utódját támadja. Az amszterdami rabbik interdiktum alá vetették D’Acostát; ez alól előbb feloldozást kért, és súlyos vezeklésnek vetette magát alá (a templom küszöbére feküdt s a gyülekezetnek minden tagja átlépett rajta), később azonban szakadatlan lábadozásban meghasonlott önmagával, lelkének egyensúlya megbomlott, s végül önkezével vetett véget életének (1640). Spinozát, az újkor e hatalmas gondolkodó egyéniségét (1632–77) szintén kizárta magából a szigorú gondolkodású amszterdami hitközség 1656-ban, mert nem látogatta többé a zsidó templomot, és életmódjában szakított a zsidó hagyománnyal. Bölcséleti kutatásokba merült s a modern európai gondolkodás egyik megalapozójává lett két fő műve, a „*Tractatus theologico-politicus*” és az „*Ethika*” révén. Istenre és világra vonatkozó szabad gondolatai, a „pantheizmus” rendszere miatt kora vallásos keresztényei is eretneknek tartották Spinozát; kétségtelen azonban, hogy a zsidó szellem, félénk középkori tapogatózások után, benne mintegy másfélezer év óta először öltött újból világgá sugárzó, egyetemesen ható intenzitást s ugyanakkor, midőn a század zsidó szellemisége túlnyomó részében, misztikus-kabbalista homályba burkolózva, kitért az élet legfőbb

problémái elől; őbenne, a Spinoza merész és újszerű gondolataiban, újból, egyéni módon szembenézett az örökkévaló kérdésekkel.

A Hollandiában megtelepedett zsidók jelentékeny kereskedelmi forgalmat szerveztek meg új hazájukban, s főként az Amerikával való tengerentúli kereskedelemben játszottak szerepet. Ez azután kapcsolatot teremtett közöttük és Anglia között, melynek hatalmas gyarmatai voltak Amerikában. Angol földön ekkor már negyedfélszáz év óta nem lakhatott zsidó; az 1649-i angol forradalom után azonban az amszterdami szefárdok elküldötték chachamjukat, Manasse ben Izraelt Londonba, az angol köztársaság nagy lordprotektorjához, Cromwell Olivérhez, hogy eszközölje ki zsidó kereskedők letelepedését Angliában. Manasse küldetése (1655), ha formailag nem is, de közvetve eredménnyel járt, s már a 17. század második felében újból megalakultak Londonban és más angol városokban a zsidó hitközségek, többnyire szefárdokból; később német- és lengyelországi askenázek is csatlakoztak hozzájuk.

Franciaországban, ahol zsidók a nagy középkori kiűzés óta (1394) szintén nem lakhattak, már előbb megalakult a szefárd zsidók egy kolóniája. 1550-ben, II. Henrik francia király engedélyével portugál marannusok telepedtek meg Bordeaux-ban, Dél-Franciaországban. Hivatalosan nem tértek vissza a zsidó hitre, de nem keresztényeknek, hanem „újkeresztényeknek”, vagy csak egyszerűen „portugálok”-nak nevezték magukat. A közvélemény katolikusoknak tartotta őket és nem tudott róla, hogy titokban zsidó életmódot követnek. Csak jóval később, mikor a francia kormány már nem utasíthatta ki őket, derült ki, hogy „zsidózók”-ról van szó, akik hívek maradtak őseik hitéhez. Legnagyobb részük nagykereskedő volt, s forgalmukkal hatalmasan fellendítették Bordeaux, Marseilles, meg más francia városok kereskedelmi életét; élénk összeköttetést létesítettek távoli országokkal is. Kiűzetésük nemcsak hogy érzékenyen megkárosította, hanem egyenesen tönkretette volna Dél-Franciaország kereskedelmét, s ezért a kormány, mikor zsidó voltak nyilvánosságra került, inkább amellet döntött, hogy bántatlanul meghagyja őket lakóhelyeiken, s később megengedte, hogy nyíltan zsidó hitközségeket alakítsanak. A 17. század második felében (1678) Franciaország kiszakította a német birodalomból Elzász tartományt, melynek nagy számú zsidó lakosa volt, és saját területéhez csatolta. Így történt, hogy a katolikus Franciaország, mely a középkor végén oly buzgón igyekezett szabadulni a zsidó „mételytől”, rövid időn belül, szinte egyszerre, hatalmas zsidó tömegekkel gyarapodott népességében. De ezen az úton

egyszersmind új »zsidókérdés» is támadt francia földön, új probléma, melyet a franciák csak a nagy forradalom nyomán, a 18. század végén oldottak meg.

Sabbataj Cevi és a messiási mozgalom

A szenvedések, melyeket a zsidóság immár évszázadok óta szakadatlanul viselt, a Messiásra való örök, szorongó várakozás, – földi nyomorúság és belőle fakadt misztikus reménykedés –, együtt alakították ki a 17. század zsidó történelmének fülledt és komor atmoszféráját. Ebből a nyomott helyzetből, mint villamos felhőből a szikra, lobbant ki hirtelen egy új, rajongó mozgalom; Törökországban egy kalandos ember tűnt fel, aki Messiásnak tartotta magát és a zsidóság jelentékeny része, a legkülönbözőbb országokban elhitte, hogy ütött a megváltás órája.

A 17. század derekán a kisázsiai Szmirnában általános feltűnést keltett egy *Sabbataj Cevi* nevű ifjú, aki elmélyedt Lurja kabbalisztikus tanaiba, s mind nagyobb bizonyossággal jelentette ki magáról, hogy a zsidó nép megváltásának ügyét ő van hivatva dűlőre vinni. Körülötte csakhamar egész köre támadt az ifjú misztikusoknak, akik tőle tanultak kabbalát, böjtnapokat rendeztek, időnként ünnepélyesen megmerítkeztek a tenger vizében és misztikus zsoltárokat énekeltek, hogy „siettesék a Messiás érkezését”. A szmirnai rabbikat nyugtalanította és felháborította viselkedésük; Sabbataj Cevire kimondták a „chérem”-et, az interdiktumot. Sabbataj erre elhagyta szülőföldjét (1648-ban), és sok évig külföldön bolyongott: bejárta Palesztinát és Egyiptomot is, mindenütt lankadatlanul hirdette a maga isteni küldését. Időközben nőül vett egy Sára nevű leányt, aki Lengyelországból menekült el a Chmelnickij-féle üldözés idején. Palesztinában melléje szegődött egy rajongó kabbalista, Azzá-i Náthán, aki nemsokára országszerte „prófétálni” kezdte, hogy Sabbataj az Isten-küldötte Messiás, és a világ minden részébe szétküldött lelkes leveleiben felszólította a zsidó hitközségeket, hogy készüljenek a megváltás nagy művére. És valóban a zsidó tömegek itt is, ott is készülődni kezdtek. Mikor Sabbataj tizenhét évi vándorlás után visszatért Szmirnába (1665), már hatalmas, ujjongó tömeg fogadta „Üdv a Messiásnak, a mi királyunknak” kiáltásokkal. Az utcákon

örjögő sokaság hallgatta Sabbataj „prófétáinak” és hírnökeinek szónoklatait, akik bejelentették, hogy a Messiás Konstantinápolyba készül, ahol letaszítja trónjáról a szultánt, és felszabadítja Izrael országát. 1666 elején Sabbataj néhány kísérőjével valóban megérkezett a török fővárosba, itt azonban a rendőrség elfogta őket és Gallipoli külváros erődjének börtönébe vetette. Több mint fél évig raboskodtak itt.

Ezalatt az új Messiásnak és elfogatásának híre szertefutott az egész világon. A hollandi, német, angol, olasz és lengyel zsidó községekben sokan hittek Sabbatáj- küldetésében. Sokan kételkedtek benne; most mind a hívők, mind a kétkedők küldöttségeket menesztettek Konstantinápolyba, részben hogy üdvözöljék vezérüket, részben hogy kikémleljék és meggyőződést szerezzenek róla, igaz-e, hogy ő az Ég küldöttje. Küldöttség érkezett Lengyelországból is, melynek földjén csak nemrég zajlottak le a szörnyű ukrán pogromok. Sabbatáj mindenkit, aki csak elébe járult, vigasztaló szavakkal fogadott és azzal bocsátott el, hogy nemsokára kiváltja az ő zsidó népét a diaszpórából és bosszút áll ellenségein. Kijelentette, hogy ezentúl felesleges a tisobeávi böjt és kesergés, mert hiszen Isten küldöttje immár megérkezett, és újra felépíti Jeruzsálem szentélyét. Egy ízben azonban veszedelmes látogatója akadt: Nehemia Kóhén lengyel kabbalista kereste fel, és látogatása során meggyőződött róla, hogy Sabbatáj hazug álmessiás, világszédelgő, akiben nem szabad hinni. Nehemiás feljelentette a török kormánynál a gallipoli várban folyó üzelmeket, s ennek alapján Sabbatájt a szultán (IV. Mohamed) elé rendelték. Az udvar tisztjei most azzal fenyegették meg Sabbatájt, hogy a szultán fejét véteti vakmerő kijelentéseiért, melyeket ellene és más uralkodók ellen hangoztatott. Az álmessiást erre egyszerre elhagyta bátorsága és önbizalma; mikor a szultán elé vezették, levette a süvegét és helyébe turbánt tett fel, annak jeléül, hogy áttér a muzulmán hitre. Ez aztán valóban meg is mentette a haláltól; török nevet adtak neki és örnek alkalmazták a szultán drinápolyi udvarában (1666. augusztus).

De még áttérése után is sokan hittek benne: számos híve volt, akiket vezérük kishitű árulása sem józanított ki teljesen. Azt suttogták, hogy a Messiás csak színleg vagy ideiglenesen vette fel a mohamedán hitet, hogy ezzel más népeket is megváltson; legbuzgóbb prófétája, Azzá-i Náthán bejárta a török és olasz városokat és kabbalisztikus szellemű szónoklatokban bizonyítgatta, hogy mestere az igazi Messiás. A török kormány azután, amikor észrevette, hogy Sabbatáj körül Drinápolyban is zsidók csoportosulnak, és valóságos szentkultusszal

övezik a renegátot, deportálta Sabbatáját egy albán városkába, ahol az álmessias elhagyatottan, magányosan töltötte élete hátralevő szakaszát, és így is halt meg 1675-ben, ötven esztendőskorában.

A messiási mozgalom most új alakot öltött: eddig politikai jellegű volt, most vallási jellegűvé változott. Törökországban megalakult a *sabbataianusok* szektája, mely azt hirdette, hogy mestere az égbe szállt, de egykor újra visszatér a földre, hogy megszabadítsa, megváltsa a zsidó népet; Sabbatáj e szekta szemében nemcsak Megváltó, de félig isteni személy is. Az új hitfelekezet központja Szaloniki volt, ahol Sabbatáj rokonai éltek; s mikor a török kormány üldözni kezdte a szekta tagjait, mesterük példáját követve, valamennyien áttértek a mohamedán hitre. Mai napig fennmaradtak Szalonikiben maradványai ennek a sajátságos, fél-zsidó, fél-mohamedán szektának, a „dönmé”-k vagyis szakadárok felekezetének.

Így kavarta fel rövid időre a messiási mozgalom a teljes zsidóságot, a közeli megváltás délibábos és hiú reményeit keltve benne. Mikor Sabbatáj álmessias volta kiderült, vad kétségbeesés fogta el a zsidó tömegeket mindenütt a világon. Szefárdok és askenázok között egyaránt megindult a régi rend lassúbb vagy gyorsabb, de feltartóztathatatlan meglazulása, mely nem is ért előbb véget, míg a teljes zsidó kultúra újabb forradalmi megrázkódtatáson nem esett át.

A lengyel zsidó központok felvirulása (1500–1648)

Lengyelország középkori zsidó telepeiből a 16. század folyamán hatalmas központ alakult, Kelet-Európa askenáz zsidóságának centruma, mely a történelmi fejlődés folyamatában Nyugat-Európa elpusztult szefárd centrumának örökébe lépett. Lengyelország és Litvánia városaiban immár nagy tömegekben élt a zsidóság, és számát még szaporították az időnként Németországból és másunnan érkező bevándorlók. A lengyel uralkodók e korban jóindulattal voltak irántuk: I. Zsigmond király (1506–1548) a kereskedelem és ipar mellett a földgazdálkodás szabad jogával is felruházta őket. Ettől kezdve szokásba jött, hogy zsidók telkeket, sőt egész uradalmakat bérbe (árendába) vettek a kormánytól vagy lengyel nemesurakról. A vagyonosabbak vámbérletet vagy adószedői állást szereztek a kormánytól, és a király vagy a főnemesség hitelezői lettek. Mint valaha

Spanyolországban, itt is közel állottak ily módon zsidó pénzemberek a királyi udvarhoz meg a vezető körökhöz, s alkalmuk nyílt rá, hogy a zsidó lakosság jogait-érdekeit megvédelmezzék. Egy tehetős briszkbeli zsidó, *Jezofovics* Miklós nevezetű, aki fő árendása volt Zsigmond királynak, elnyerte az uralkodótól a litván zsidóság pátriárkájává való kinevezést; és ilyen pátriárkák, „vének” állottak a lengyelországi zsidóság élén is (Krakkóban). Ha a nagyvárosok magisztrátusai rendelettel igyekeztek megszorítani vagy elnyomni a zsidóságot, mindannyiszor maga az uralkodó kelt védelmükre; egy ízben például keményen megbüntette a krakkói magisztrátust az ottani zsidók megtámadása miatt, s jelentékeny összeget hajtott be rajta biztosítékul, hogy a tanács a jövőben a pogromoknak mindenképpen útját vágja. A zsidók közreműködése a lengyel gazdasági életben mindenképp a király szívéen feküdt; mikor egy alkalommal híre járt, hogy litván zsidók Palesztinába készülnek kivándorolni, nyugtalanul érdeklődött a dolog iránt, s a hitközségek előljáróinak ünnepélyesen ki kellett jelenteniök, hogy nem is gondolnak Lengyelország elhagyására (1540).

Utódja, II. Zsigmond Ágost hasonlóképpen barátságos indulatot tanúsított zsidó alattvalói iránt. Az ő uralkodása idején azonban már Lengyelországban is erősödőben volt az ellenreformáció. Megalakult a lengyel jezsuita rend, mely kezdettől fogva ellenséges szemmel nézett a zsidóságra és melegágya, terjesztője volt minden zsidóellenes hangulatnak, minden vérvádnak, meg ostyavádnak. Egyik ilyen vérvádhadjáratnak három zsidó esett áldozatul, akiket máglyán égettek meg; a király rendkívül felháborodott ezen, éles szavakkal fakadt ki minden vérvád és rémbabona ellen s eltiltotta a hazug vádaskodást. *Báthory* István, aki Erdély fejedelmi székéből emelkedett Zsigmond Ágost király utódjává a lengyel trónon, 1567-ben külön rendeletben tiltotta el a vérvádat, s a hamis vádaskodóra ugyanazt a büntetést szabta, mely magára a büntetettre állt. Később azonban a türelmetlenség, a gyűlölködés szelleme, párhuzamosan az ellenreformáció győzelmével, mindjobban elhatalmasodott a kormánykörökön, a trón körül és a teljes lengyel társadalomban. A jezsuiták iskolaiban rendszeresen zsidógyűlöletre oktatták az ifjúságot; nem csoda, ha Krakkó, Lemberg, Posen, Vilna és más városokban a keresztény diákok gyakran rajtaütöttek a zsidónegyedeken, s véresen bántalmazták, aki kezükbe került. A zsidó hitközségeknek valósággal rendszeres összegekkel: adományokkal vagy a rektoroknak fizetett adókkal kellett megváltaniuk magukat az ilyen kisebbfajta pogromoktól, diákzavargásoktól.

Mégis, ez ellenséges környezet közepette s kedvezőtlen atmoszférában is, jelentékeny tényezőkké nőhettek a lengyel és litván zsidó hitközségek, mert kitűnő szervezetre támaszkodhattak, és belső életükben teljes szabadságot élveztek. Minden községnek megvolt a maga előjáró-tanácsa, melyet „káhál”-nak neveztek, s éppúgy teljes hatalommal intézte a zsidóváros ügyeit, mint a városi magisztrátus a keresztény városét. Káhálok minden nagyobb városban működtek; kisvárosok és falvak zsidósága a legközelebbi káhál kötelékébe tartozott. A káhál tagjait évenként, Pészach félünnepén választották. Tagjai a „fők” vagy „vének” (hitközségi elnökök), az „előkelők”, a gondnokok és rítusbírák voltak, akik egymás között felosztották a funkciókat: az állami és községi adók beszedését, iskolák (chéderek és jesivák) igazgatását, imaházak és jótékony egyesületek fenntartását, s az egyes községi tagok életmódjára, az állami és a rituális törvények kellő respektálására való felügyeletet is. A rabbik döntést hoztak az elébük terjesztett vallási kérdésekben, s a rítusbírákkal, a dájjánokkal egyetemben vezették a tárgyalásokat mindennemű üzleti vonatkozású peres ügyben, – mindezt a zsidó törvénykódex, a „Turim” és a „Sulchan Áruch” alapján. Fontosabb perekben a felek megfellebbezhették az ítéletet magasabb fórumhoz; ide, a „nagy törvényszékhez” (Béth-din gadól) fordultak azok a hitközségi tagok is, akiknek községükkel volt vitás ügyük, hasonlóképpen az egymással perlekedő hitközségek. Ilyen esetekben a nagyobb városok rabbijai és hitközségi elnökei gyűltek össze és alkották a felsőbbfokú törvényszéket; ezekre főként nagy összejövetelek, országos vásárok idején került a sor, bizonyos meghatározott városokban. A legkorábbi és legjelentékenyebb fórum a lublini országos vásár volt, melyre egész Lengyelország és Litvánia területéről összegyűltek a rabbik és hitközségi főemberek. Idővel azután ezek az időről időre való összegyűlekezések rendszeres évi nagyzsínatokká vagy *váádokká* alakultak, melyeken a község előjárói a zsidó élet minden kérdését megvitatták, és minden községre kötelező döntvényeket, „takkáná”-kat hoztak. Két ilyen váád működött, egyik Lengyelország, másik Litvánia képviselésében; a lengyelországi a „Váád arbe arócóth”, azaz „Négy ország váád”-ja nevet viselte, mert négy országot képviselt: Nagylengyelországot, melynek Posen volt a fő hitközsége, Kislengyelországot (Krakkó székhellyel), Podólia-Galiciát (Lemberg székhellyel) és Volhyniát (Osztró vagy Ludmir székhellyel). A litván nagytanácsot „főközségek váádjá”-nak (Váád kehilóth harósijóth) nevezték, mert benne öt nagy hitközség (Briszk, Grodnó, Pinszk, Vilna,

Szluck) előjárói találkoztak. Ezek a nagytanácsok, melyek Lengyelországban 1580-ban, Litvániában 1623-ban alakultak ki véglegesen, valóságos zsidó parlamentet jelentettek, országgyűléseket, melyek törvényt hoztak minden zsidó község és minden hitközségi intézmény számára. A nagyzsinatokon maga a lengyel kormány is érdekelt fél volt, mert a hitközségek itt osztották fel egymás között, itt szervezték meg az állami adók behajtásának munkáját. A váádok intézménye Lengyelországban és Litvániában mintegy másfélszáz évig állott fenn, egészen a 18. század derekáig (1764).

A váádok és káhálok, nagyobb és kisebb szervek egyik legfőbb gondja a zsidó ifjúság iskoláztatása, a chéderek és jesivák Tóra- és Talmud-oktatása volt. Egy 17. századi zsidó történetíró, *Hannover* Náthán, érdekes leírást ad e korszak, a lengyel-zsidó „fénykor” zsidó iskoláiról. „Még soha egyetlen országban sem tanultak annyi Tórát meg Talmudot – írja –, mint lengyel földön. Minden községben működött egy jesiva, melynek vezetője, rektora tekintélyes fizetést élvezett, hogy teljesen stúdiumának és a tanításnak élhessen. Minden község bachúrokat, tanulókat tartott heti díjazással, hogy rendszeresen tanulhassanak a rektornál. Minden bachúr, azaz haladottabb növendék mellett két kisebb gyermeknövendék nevelkedett, akik „senior”-uktól tanulták a Gemrát, Rasi és a tószafisták kommentárjaival, s mellette edződtek a talmudvitákhoz, pilpulokhoz. (A tószafisták: Rasi utódjai, 11–13. századi francia–német mesterek, akik Tószáfóthjaikban, azaz „toldalék”-aikban gondos, analitikus magyarázatát adják a talmudi vitáknak.) „A bachúrok, kis növendékeikkel, a hitközség egy-egy vagyonosabb tagjának házában voltak ellátásban... Talán egyetlen zsidó ház sem akadt, melyben ne tanultak volna Tórát-Talmudot. Vagy maga a ház ura volt tanult és búvárkodó ember, vagy a fia, vagy a veje, esetleg a háznál kosztoló bachúr, s nemegyszer mindezek együtt, egy házban... A rektornál alkalmazásban volt egy ellenőrzőszolga is, afféle pedellus, aki mindennap végigvizitálta az iskolákat s ügyelt rá, hogy a gyermekek tanuljanak és ne csavarogjanak az utcán. Csütörtökönként a gyermekeknek el kellett menniök az iskolagondnokhoz, aki kikérdezte, megvizsgáztatta őket az elmúlt hét tananyagából; a gyermekek valóban félelemmel és buzgalommal tanultak... És így egész Lengyelország telve volt tanulással, Tórával és Talmuddal.”

A korszak legjelentősebb rabbijai és tudósai Lengyelországban éltek: közöttük *Lurja* Salamon (rövidített nevén *Rásál*), a 16. század nagy lublini talmudistája, aki új kommentárt írt a Talmudhoz; *Isszerlesz* Mózes (rövidített nevén *Remá*), aki a 16. század derekán főképp

Krakkóban működött, és értékes kiegészítéssel látta el a Sulchan Áruhot; a lublini *Maharam*, a poseni *Maharsá* (a 16–17. század fordulóján), és még számos kitűnő mester, akik Talmud-kommentárokat, törvénykódexeket és döntvényeket szerkesztettek, illetve egész döntvénytárakat állítottak össze azokkal a kérdésekkel kapcsolatban, melyeket a világ minden részéből elébük terjesztettek. Tudományuk kombinatív és filológiai jellegű: szövegnek a szöveggel, hagyománynak a hagyománnyal, magyarázatnak a magyarázattal való összevetése. A lengyel zsidóság szellemi érdeklődése általában nem terjedt túl a rabbinikus irodalom körén; minden másra közömbösen tekintett, bölcseletet, világi tudományt megvetett és eretnekségnek tartott. Mikor hitvédelmi műre, zsidó apológiára volt szükség keresztény tudósok zsidóellenes támadásaival szemben, azt jellemző módon egy karaita szerző írta meg, *Trok-i Izsák*, 1580 táján; könyve, a „Chizuk emuná” (Hit erősítése, magyar nyelven Hitvita címen jelent meg), a zsidó vallás alaptételeit védelmezi az Újtestamentum és a keresztény teológia álláspontjával szemben.

A lengyel zsidóság elnyomtatása (1648–1790)

De ez a korszak, melyben a lengyel zsidóság felvirágzott, melyben szabadon élt hitközségei keretében és jövedelmező pozíciókat mondhatott magáénak, máris letűnt, máris véget ért. A 17. század derekán végzetes katasztrófa szakadt a lengyel zsidókra. Ukrajnában, mely akkor Lengyelországhoz tartozott, *Chmelnickij* Bogdán kozák hetman vezérlete alatt szövetkeztek egymással az orosz kozákok és parasztok, s együtt megrohanták a városokat meg falvakat, hogy gyűlölt ellenségeikkel, a lengyel nemességgel és a zsidósággal leszámoljanak (1648). Főként a parasztok voltak, akik most egész dühüket kitombolták a zsidókon: mert a zsidónak, mint a nemesi birtokok bérlőjének bizonyos hatalma volt eddig az elnyomorodott parasztság felett. A zsidók tömegesen menekültek a falvakból megerősített városokba, a kozák csapatok azonban egyik várost a másik után foglalták el és mindenütt irgalmatlanul lemészárolták a zsidó lakosságot. *Nemirov* podóliai városban több ezer zsidó esett áldozatul vérszomjas dühüknek, a város rabbijával, Mihály Jechiéllel együtt; a szerencsétlen rabbi édesanyjával egyetemben a temetőbe menekült, s itt

vágta le mindkettőjüket egy kozák, egyébként városi mesterember. Zsidó leányokat sok helyütt erőszakkal megkereszteltek és nőül vettek a kozákok; közülük híressé vált annak leánynak esete, aki elhitette rablójával, hogy őt nem fogja a fegyver s aztán, érintetlenségét megóva, holtan esett össze a fegyverpróba alatt – meg azé, aki mikor megkeresztelésre vitték valamelyik kolostorba, útközben a folyóba ölte magát – és még számos egyéb tragikus eset. *Tulcsin* podóliai város is véres dráma színhelyévé vált. Itt több száz lengyel nemes és néhány ezer zsidó sáncolta el magát az erődben; valamennyi szent fogadást tett, hogy a várost végső leheletéig védelmezni fogja. A kozákok hosszabb ideig eredménytelenül ostromolták a várat, s végül szabad elvonulást ígértek a lengyeleknek, ha beeresztik őket és lehetővé teszik, hogy a zsidókkal leszámoljanak. A lengyel nemesek, esküjükről megfélekezve, megnyitották a város kapuit, és kiszolgáltatták zsidó fegyvertársaikat a kozákok dühének; ezek azonban a zsidók után a lengyeleket is lekaszabolták.

Hasonlóképpen tombolt a kozákok és parasztok dühe Volhyniában és Kijev környékén is. Fél év lefolyása alatt (1648 júniusától novemberéig) zsidó hitközségek százai, zsidó életek ezrei pusztultak el nyomorúságosan. Hatalmas tömegek menekültek külföldre, vagy estek a kozákokkal szövetségben álló krími tatárok rabságába.

Ezzel azonban még nem ültek el a Chmelnickij-féle felkelés hullámai. Az 1648–49-i lengyel zavargásokba beleavatkoztak a szomszédos hatalmak is: Oroszország és Svédország. Véres háborúság tört ki lengyelek, ukrán-kozákok, oroszok és svédek között, s ez a zűrzavaros hadakozás eltartott 1657-ig. Ezalatt újabb százai pusztultak el a zsidó községeknek, ezúttal nemcsak Ukrajna, hanem egész Lengyelország területén. Az oroszok elragadták Lengyelországtól Ukrajna keleti felét; ezen a területen ettől kezdve nem lakhatott zsidó. Ukrajna nyugati fele: Volhynia és Podólia megmaradt ugyan lengyel fennhatóság alatt, de itt a városok, melyekben zsidók éltek, jóformán mind elpusztultak a kozák zavargások folyamán. A szörnyű háborúban egész Lengyelország elszegényedett; a kormány súlyos adókat rótt ki a zsidó hitközségekre, s a lengyel–litván váádoknak keserves gondot okozott a nyomorba süllyedt községek adóösszegeinek behajtása. Rövid időre fénysugarat lopott az elcsüggedt és elcsigázott kedélyekbe a messiási mozgalom reménykedése: a szegény nép itt is napról napra várta, mikor fogja Sabbatáj Cevi letaszítani trónjáról a szultánt, felszabadítani a Szentföldet és oda, szabad hazába vezetni szenvedő testvéreit; midőn azután ez a kétségbeesett reménység is szertefoszlott,

Lengyelországban – éppúgy, mint másutt – ájult vigasztalanság lett úrrá a lelkeken. Podóliában és Galíciában itt-ott még parázslott a sabbatiánusok mozgalma, a rabbik azonban élesen állást foglaltak ellenük, s 1722-ben egy lebergi rabbiszinódus szigorú interdiktum alá vetette a lappangó, titkos Sabbatáj-hívőket.

A messiánikus szekta maradványai később új életre támadtak az ún. *frankisták* mozgalmaiban. A podóliai *Frank* Jakab, aki ifjúsága egy részét a szaloniki sabbatiánusok között töltötte, a 18. század derekán (1756) új szektát alapított, melynek követői a kor szentjét, Sabbatáj messiási utódját látták benne. A frankisták szakítottak mindennemű zsidó életszabállyal és szertartással, ami miatt a zsidó hitközségek kíméletlenül ellenük fordultak egész Lengyelországban. Erre vezetőik a katolikus klérussal léptek összeköttetésbe, és azzal vádolták meg egykori hittestvéreiket, hogy Talmudjuk és rabbinikus irataik keresztényellenes tanokat hirdetnek. Dembovskij podóliai érsek e vádak hatása alatt Kamenec városában hitvitát rendezett frankisták és rabbik között, utána pedig elégettette körzetében a Talmud példányait. Még egy második hitvitát is rendeztek: ez Lembergben folyt le, a katolikus klérus nagyarányú részvételével. A frankisták itt azt igyekeztek bizonyítani, hogy a Krisztusban mint Megváltóban való hit a Tórában gyökerezik. A katolikus papság erre nyílt áttérést, megkeresztelkedést követelt tőlük, s a frankistáknak engedelmeskedniük kellett: 1759-ben Frank meg több száz szektárius híve ünnepélyesen megkeresztelkedett Lembergben és Varsóban; Frank keresztapja a varsói székesegyházban maga III. Ágost lengyel király volt. A papság azonban csakhamar felismerte, hogy a frankisták álkeresztények, akik nem Jézusban, hanem vezérükben, Frankban, a „második Sabbatájban” látják megváltójukat. Frankot egyházi törvényszék elé állították, mely egy czenstochovai kolostorban elszenvedendő fogságra ítélte az álmessiást; itt raboskodott azután tizenhárom évig, 1772-ig. Akkor hívei egy részével Ausztriába és Németországba utazott, s ott igyekezett új vallását, a sabbatizmusnak és kereszténységnek ezt a különös keverékét terjeszteni. Offenbachban, német földön halt meg 1791-ben.

A frankizmus és a hozzá hasonló bomlási tünetek kétségkívül annak az elnyomatásnak és nyomorúságnak voltak a gyümölcsei, melyeken a 18. század lengyel zsidósága mind fokozódóbb mértékben ment át. A lengyel állam korhadt volt tetejétől talapzatáig; területén a „sliachta”, a főnemesség és főpapság uralkodott, mélyén milliónyi paraszt viselte a jobbágyság jármát, a két osztály között pedig ott állott

a zsidó, akit „fent” és „lent” egyaránt gyűlöttek és egyaránt ütöttek. A lengyel középosztály a maga magisztrátusaiban és céheiben üldözések és vádaskodások révén igyekezett „letörni” zsidó vetélytársainak versenyét. Nem múlhatott el Pészach vérvád nélkül: hol itt, hol ott bukkant fel gyermekholttest, folyóban vagy erdőben talált hulla, s rögtön készen volt a vád, megnyíltak a börtönök, megnyíltak a kínzókamrák, füstölt a máglya és villant a hóhérbárd. Ezenfelül nemsokára új parasztlázadás tört ki Ukrajnában „a nemesek, papok és zsidók ellen”. A *hajdamákok* vagy parasztkozákok város- és faluszerke irtották a zsidó lakosságot; vad tréfáik közé tartozott, hogy egy-egy fára egymás mellé akasztottak egy lengyel nemest, egy zsidót, meg egy kutyát s fölébük írták: „íme egy lengyel, egy zsidó, meg egy kutya –, mind a hárman egy hiten valók.” Elkövetkezett a szörnyű umánbeli mészárlás (1768): a *Gonte* és *Zseleznyák* hetmanok vezetése alatt álló hajdamákok húszezer zsidót és lengyelt kaszaboltak le Urnán városában. Kevéssel utóbb a lengyel királyság darabokra hullott; a három szomszédos nagyhatalom, Oroszország, Ausztria és Poroszország, felosztották maguk között a lengyel tartományokat. Huszonhárom éven belül (1772–95) háromszor került sor Lengyelország felosztására; végeredmény gyanánt Oroszországé lett Fehér-Oroszország, Litvánia és Ukrajna, körülbelül egymillió zsidó lakossal – Ausztriáé Galícia, Poroszországé Posen tartomány. És ezzel Oroszország egy csapásra azzá lett, ami eddig Lengyelország volt: a zsidóság leghatalmasabb centruma Európában.

Ebben a szomorú korszakban egy új, misztikus vallási mozgalom vert gyökeret a lengyel zsidóság között: a *chaszidizmus*. Ukrajnában jámbor emberek, „szent férfiak”, „jó zsidók” tűntek fel, „az Istennév birtokosai” (Báálé Sém), mint őket nevezték, akik mindenfajta betegséget gyógyítottak Isten és az angyalok szent nevei, e csodatévő misztikus nevek segítségével, ráolvasással, bűvöléssel és egyéb gyógy módokkal. Közülük főként *Rabbi Izrael Báál Sém-tóv* (rövidített néven Best) volt kedvelt a nép között; egyszerűen csak „a jó Báál-Sém”-nek nevezgették, mert őszintén vonzódott a szegény és egyszerű emberekhez, és mert szívhez szóló beszédeivel és példázataival nemcsak a testnek, de a léleknek, a csüggedt és szomorú szíveknek is jótékony orvosa volt. Báál-Sém új utat mutatott a szegény embernek a vallás területén; az igaz jámborság – hirdette –, nem a tudósokban él, nem azoknál van, akik naphosszat a Talmudban bűvárnakodnak, hanem azoknál, akik szívükben hordják Istent, akik az Urat mindenütt, a természet minden tüneményében, a világ minden jelenségében ott

látják, akik forró és közvetlen imában szólnak Istenhez, mint a gyermekek atyjukhoz. Jámbor, *chaszid* az az ember, aki örömmel, nem gyásszal és szomorúsággal, nem az aszkétikus kabbalisták módjára szolgálja az Istent; mert öröm és nem bánat fokozza fel a lélek vallásos hangulatát, s az kapcsolja az emberi lelket szorosan Istenhez („devékuth”, egybeforrás, ragaszkodás). Forró odaadással, rajongó extázisban, lobogó tűzzel („hitlahavuth”) kell imádkozni, akkor felszáll imánk az Égbe. Az ilyen áhítat mintegy felszabadítja az isteni szellem anyagba börtönzött szikráit, és az egész mindenséget közelebb emeli Istenhez. Az a chaszid, aki az „Istennel való élet” legfelsőbb fokáig eljutott, a *caddik* (jámbor, szent) nevet viseli, és közvetítő lehet ember és Isten között; imádkozhatik embertársaiért, felviheti imáikat az Égbe, csodákat művelhet és megjósolhatja a jövőndőt.

Ilyen tanokat hirdetett a Báál-Sém, mikor 1740 táján megtelepedett Medzsibozs (Medzyborz) podóliai városkában. Itt csakhamar köréje gyűltek szegény sorsú hívei, akik ezerféle ügyben fordultak hozzá tanácsért, gyógyításért, vagy áldásért; de kívülük nemsokára tudósok is jöttek: rabbik és prédikátorok (maggidok), akik elégedetlenek voltak az eddigi rabbinikus irányzattal. A szentéletű mester körül csakhamar tanítványok köre képződött, akik azután máshol is elterjesztették tanítását. A Báál-Sém ekkor, úgy tűnik, hinni kezdett a maga küldetésében, hinni kezdte, hogy ő van hivatva az igaz hit felélesztésére népe szívében. Egy levelében elbeszéli, hogyan szállott fel lelke Ros-Hasónó ünnepén az égbe, s hogyan találkozott ott a Messiással. „Mikor jössz el hozzánk?” – kérdezte a Messiástól, mire az így felelt: „Ha majd a te tanításod elterjed a világon.”

A chaszidizmus tanítása valóban igen gyorsan terjedt. A Báál-Sém halálakor (1760) csak néhány ezer tagja volt a chaszideus szektának, de három évtized leforgása alatt Ukrajna nagy részének és Litvánia meg Lengyelország egy részének zsidósága már chaszideusokból állott. A szekta vezetői a Báál-Sém, a mester volhyniai növendékei voltak: *Beér* mezsericsi maggid és *Kóhén* Jákob József polonnojei rabbi. A mezsericsi maggidhoz távoli országokból is jöttek, még a „rabbinikus” Litvániából is, s közülük is egyik a „Likuté ómrím” című műben foglalta össze chaszidikus tanítását. Kóhén Jákob József maga adott ki könyvet „Tóldóth Jákob József” címen, s ebben megörökített minden, a Báál-Sémre vonatkozó adatot és hagyományt, közvetlen tapasztalatait. Mikor azután Litvániában: Vlnában és Minszkben megalakultak az első chaszideus gyülekezetek, a rabbinikus párt harsány riadót fűjt. *Elihu* rabbi, vilnai gáón, korának legnagyobb talmudistája, aki a

zsidóság lényegét a Talmud és a rabbinikus irodalom tanulmányozásában látta, felismerte a chaszideus mozgalomban a hagyományos zsidóság veszedelmét. Azt hitte, hogy az új szekta tagjai titkos sabbataianusok, s attól tartott, hogy tanaik végzetes szakadást fognak okozni a zsidó népben. Ezért megbüntette a litván chaszideusok vezéreit és az egész szektát interdiktum (chérem) alá vetette; Vilna azután körlevelekben szólította fel a többi hitközséget a chaszideusok hasonló kiátkozására (1772-ben). Később a gáon és a köréje csoportosuló rabbik a „misznagdim” (chaszidizmus-ellenesek) pártjának fejei több kiáltványt bocsátottak ki a szekta ellen, s azt mindenütt, keményen üldözték. A litván és fehéroroszországi – tehát a „kisebbségi” – chaszideusoknak sokat kellett tőlük szenvedniük; a fehéroroszországi chaszideusok fejét, *Sniur Zalman* lizonjei rabbit, a legértékesebb chaszideus könyv („Tanja”) szerzőjét például az ellenpárt bevádolta az orosz kormánynál, mire I. Pál cár két alkalommal is Szentpétervárra citálta s egy időre börtönbe is csukatta. Ukrajnában azonban, ahol a chaszideusok a hitközségek többségét alkották, semmit sem tehetett ellenük a rabbinizmus pártja; Podóliában, Galíciában és Volhyniában meg éppenséggel a *caddikoknak*: a chaszideus rabbiknak, a mezsericsi maggid tanítványainak és a Báál-Sém leszármazottjainak tábora uralkodott. Hívők, chaszidok ezrei ostromolták lakóhelyüket állandóan; ezren meg ezren kerestek náluk segítséget, vigaszt, tanácsot, csodákat, Istennel való kapcsolatot; jelentős összegekkel, „váltságdíjakkal”, adományokkal halmozták el őket, s közülük többen nagypolitikai életet éltek.

A chaszideus-mozgalom mérlege így pozitív is, negatív is egyidejűleg: hasznot is jelentett, de kárt is okozott. Egyfelől felhevítette a zsidó kedélyt és megerősítette a vallásos érzést, szemben a rabbinizmus élettelen könyvzsidóságaival; másfelől sötétséget terjesztett a zsidó agyvelőkben, babonás, primitív hitet a caddikok csodatevő hatalmában és ellenséges elzárkózást minden szabad gondolattól, minden világi műveltségtől, általában az új európai kultúrától.

Németország zsidósága a reformációtól a 18. század végéig. A felvilágosodás

A 16. század, *Luther Márton* reformációja meghozta Németország elszakadását a katolikus egyháztól; nyomában a német zsidóság reménykedni kezdett sorsa jobbra fordulásában. Hiszen mintha már *Reuchlinnak*, a kiváló humanistának Talmud-védő mozgalma („*Augenspiegel*” 1511) hírnöke lett volna jobb időknek. Reményeiben azonban most is csalódnia kellett. Igaz, Luther, aki megújította a Ótestamentum, a zsidó Biblia tekintélyét, működése első éveiben valóban síkraszállott a zsidókért; Dass Jesus Christus ein geborener Jude sey című munkájában (1523) például azt írja, hogy „pápák, püspökök, szerzetesek a maguk elvakultságában úgy bántak a zsidókkal, mint az ebekkel, szidalmazták és kifosztották őket; holott a zsidók a mi Megváltónk testvérei, akiket Isten kiválasztott minden nép közül s nekik adta a Szentírást.” A nagy reformátor meg akarta nyerni a zsidóságot a maga mozgalma, a protestáns kereszténység számára, s így a katolikusokkal szemben bizonyosságát adni annak, hogy a Szentírás népe ömellette áll. Mikor azonban a zsidók a megreformált, új egyházhoz sem csatlakoztak, Luther haragra gyulladt ellenük, s későbbi műveiben már Krisztus legádázabb ellenségeinek tüntette fel őket. S mikor maga is feje lett egy új egyháznak, a protestantizmusnak, már kíméletlen zsidóüldözést hirdetett: a zsidók templomait le kell rombolni, s őket magukat kiűzni az országból, ahogyan Spanyolországban tették! Hívei, a protestánsok, készséggel követték vezérük felszólítását, jórészt kétségtelenül nem vallási, hanem anyagi, gazdasági érdekből: a német városi polgár, kereskedő meg iparos lelkesen visszhangozott minden jelszót, mely zsidó versenytársától megszabadíthatta s am azt kiforgathatta keresetéből.

A 16. század első felében a német városi hatóságok szinte rendszeres harcban állanak a zsidó hitközségekkel. Ha ez a harc elmérgesedett, a polgárság egyszerűen a városbeli zsidók kiűzetését kérmezte a császártól; és ha szüksége mutatkozott, egykettőre szárnyra kelt a vérvád, következett a processzus, a vádlottak elítélése, – a többi zsidót pedig rendszerint kiűzték a városból, így ment emigrációba rövid időn belül Mecklenburg és Brandenburg tartományok, Nürnberg és Regensburg birodalmi városok zsidó lakossága. A zsidó községek a maguk jogait külön ügyvivők, „stadlan”-ok útján védelmezték, akik a császárnál meg a választófejedelmeknél rendszeresen eljárak hitfeleik érdekében. A korszak legkiválóbb stadlanja (1520 és 50 között) *Rosheimi Joselman*, aki közel állott V. Károly császár udvarához, és számtalanszor útját vágta a német zsidóságot fenyegető csapásoknak.

A városi polgárság és a zsidók közötti örökös feszültség, a hatóságokkal folytatott elkeseredett harc az egész birodalomban nyomasztó légkört teremtett; a küzdelem nemegyszer nyűt zsidóüldözésekben, pogromokban robbant ki. 1614-ben a majna-frankfurti gettóra, melyben ezerszámmra éltek a zsidók, egy *Fettmilch* Vince nevű pék vezetésével rátörtek a város keresztény iparosai, a zsidókat agyba-főbe verték, kifosztották és kikergették a városból; hasonlóan történt Wormsban is. Miksa császár azonban pártfogásába vette a kiűzötteket, s azok két év múltán visszatérhettek lakóhelyükre (1616); Fettmilchet és társait pedig kivégezték. (Ennek emlékére ünnepli a frankfurti zsidóság adar hó 20-án az ún. „Vince-purim”-ot, a „német Hámán” bukása napját.)

Már félszázaddal előbb, a 16. század derekán, Bécs, az osztrák főváros lett a német császárok székhelyévé. Innen, mint láttuk, a 15. század első felében (1421) kiűzték a zsidókat; a 16. század folyamán azonban, sporadikus betelepedések révén, lassanként új zsidó hitközség alakult Bécs falai között. A császárok megengedték, hogy zsidók lakjanak szigorúan katolikus jellegű székvárosukban, mert akadt közöttük több tőkepénzes, aki pénzügyi téren, kölcsönökkel mindig rendelkezésre állott a kormánynak és az uralkodóháznak. Így a harmincéves háború alatt (1618–48) jelentékeny szerepet játszottak a császári udvarban Bécs zsidó pénzemberei; a háború után azonban a városi polgárság vezetői kieszközölték a hitbuzgó *I. Lipót* császárnál, hogy űzze ki a zsidókat Bécsből (1670). Ily módon ismét egy teljes hitközség vált hazátlanná és szóródott szét különböző városokba. Egy része Poroszországba, illetve Brandenburgba, Berlinbe vándorolt, mások Prágában telepedtek meg, mely, tudjuk, mint cseh főváros is osztrák impérium alá tartozott. Csak néhány évvel később, mikor a császári udvarnak újra szüksége támadt zsidó tőkepénzesekre, engedélyezte Lipót császár tehetősebb zsidók, „császári faktor”-ok, udvari bankárok betelepődését Bécsbe; ezek magukkal hozhatták családjukat és szolgaszemélyzetüket is, és ezáltal újabb zsidó kolóniáknak vetették meg alapját. A bécsi zsidó község élén az *Oppenheimerek* és *Wertheimerek* patrícius családjai állottak; szegényebb kereskedők vagy üzlet nélküli zsidók betelepődését csak ügyel-bajjal és csak rövid időre engedélyezte a hatóság.

Ausztria legjelentékenyebb zsidó hitközsége Prágában működött. Itt a gettó valóban „zsidóváros” volt, 15 000 lakossal, külön magisztrátussal és a legkülönbözőbb intézményekkel. A prágai zsidó hitközség már régóta világhírrrel büszkélkedhetett rabbijai és községi

előjárói, jesivái és nyomdái révén. Kívüle egyéb cseh városokban kisebb hitközségek egész sora virágzott. Ez a viruló, sőt terjeszkedő élet szemet szúrt a császári udvarnál és csakhamar tervek, intézkedések születtek meg a zsidók szaporodásának megakadályozására. Császári rendelet jelent meg (1725), mely minden zsidó családban csak a legidősebb fiúnak engedélyezte a családalapítást, a többieket eltiltotta tőle; ha mégis meg akartak házasodni, ki kellett vándorolniuk. Afféle tervszerű, hatósági kiirtása volt ez a zsidó családoknak; de még súlyosabb fordulat is következett. Az osztrák örökösödési háború idején (melyben Nagy Frigyes porosz király elhódította Ausztriától Sziléziát), a porosz hadsereg egy időre megszállottá Prága városát, az osztrák rendőrség pedig azzal gyanúsította meg a prágai zsidókat, hogy e megszállás idején feltűnően rokonszenveztek a poroszokkal. *Mária Terézia* császárnő, hitelt adva a rendőri jelentéseknek, rendeletet adott ki, melynek értelmében a zsidóknak egy hónapon belül (1745 januárja végéig) el kellett hagyniok Prága és egész Csehország területét. Ez szörnyű csapást jelentett a zsidóságra, és teljes pánikot idézett elő: a kiűzöttek tétován bolyongtak a Prága-környéki falvakban, s a szántóföldeken éheztek-fagyoskodtak a kegyetlen téli hidegben. Családok százai sínylődtek ebben az állapotban négy éven keresztül, míg végre a császárnő engedett az arisztokrácia és a diplomataik közbenjárásának, s megengedte, hogy a száműzöttek visszatérjenek szülőföldjükre, illetve szülővárosukba. Ilyen elbánásban részesült egy egész ország zsidó lakossága, még az „újabb korban”, a 18. század derekán is.

Nyugalmasabb sors virradt az egykori bécsi emigráció tagjaira Berlinben és más porosz, illetve brandenburgi városokban. Frigyes Vilmos, Brandenburg „nagy választófejedelem” megengedte bizonyos számú tehetősebb zsidó család betelepítését, hogy ezzel fellendítse országa kereskedelmét és iparát (1671). A bevándorlók meg is feleltek ennek a várakozásnak: zsidó nagytőkések és nagykereskedők csakhamar jelentékeny szerepet játszottak Poroszország gazdasági életében. Különösen a 18. század második harmadában, *Nagy Frigyes*, Poroszország „filozófus” királyának uralkodása alatt (1740–86) lendült fel a kereskedelem. A nagy nevű uralkodó nem kedvelte a zsidókat, s 1750-ben „megszorító törvényt” is adott ki számuk apasztására, de másfelől akaratlanul is hozzájárult gazdasági helyzetük fellendüléséhez: hadjáratai, főként a hétéves háború alatt egész sor berlini zsidó hadseregszállítója volt, akik hadiszállításaik révén jelentékenyen meggazdagodtak. E jólétre emelkedett zsidó családok

azután csakhamar szoros kapcsolatba kerültek a német főnemesi és intellektuális körökkel. Világjelenség volt, hogy az egyes országokban élő zsidóság mindenütt hozzáidomult az új kapitalisztikus társadalmi rendhez, ahhoz az életformához, melynek hordozója nemsokára a most feltörekvő új társadalmi osztály, a „harmadik rend”, a polgárság lett.

Ugyanekkor, a 18. század közepe táján, hatalmas szellemi mozgalom indult meg Nyugat-Európában: a *felvilágosodás* mozgalma, mely az emberi szellemnek minden elavult hagyomány, minden babonás előítélet alól való felszabadítását tűzte ki céljául. Francia földön már hatalmas írói egyéniségek (Montesquieu, Voltaire, az enciklopedisták) követelték a hit és a gondolat, a szó és a meggyőződés szabadságát. Németországban olyan gondolkodók, mint Lessing, szállottak síkra a vallásfelekezetek egyenlő jogai és a zsidósággal való méltányosabb bánásmód érdekében. A nyugati felvilágosodás e harcok köreihez csatlakozott *Mendelssohn* Mózes, a nagy zsidó gondolkodó, Lessing és más szabadelvű német írók barátja és fegyvertársa (1729–86). Dessauban született egy Mendel nevű szegény Tóra-másoló gyermekeként és kora szokásos zsidó nevelésében részesült: Szentírást meg Talmudot tanult, a hagyományos kommentárokkal. Kutató és elmélyedő szellemére főként Majmonidesz bölcséleti művei hatottak ösztönzően, s ezek ébresztették fel benne a szabadabb gondolkodásra való hajlamot is; Berlinbe ment, s itt profán tudományokba és bölcséleti tanulmányokba mélyedt. Szegényes diákszobájában oly sokat s oly megfeszített erővel olvasott-tanult, hogy az örökös üléstől és görnyedéstől nyomorékká, púpossá csenevészedett. De ez a nyomorék test szinte még csak jobban kiemelte a benne lakó lélek világító fényét és átható erejét. Emberfeletti kitartással folytatott tanulmányai valóban külső siker szempontjából sem voltak hiábavalók: a felvilágosult közvélemény hamarosan felfedezte benne a mély gondolkodót s a német irodalom nagy tehetségű művelőjét. Mikor „Bölcséleti párbeszédeit” bemutatta Lessingnek, ez Mendelssohn tudta nélkül kinyomatta a munkát (1755-ben); ezzel a „jogosulatlanul” megjelent dolgozatával lépett be Mendelssohn a német irodalomba. Az első szárnypróbálgatásokat csakhamar nagyobb filozófiai művek követték (közülük főként a lélek halhatatlanságáról szóló „Phädon” vált népszerűvé). De Mendelssohnak szorosan vett zsidó programja is volt: eszményül a zsidó szellemi élet megújítását és népének az európai haladás világáramába való bekapcsolását tűzte ki. Ezzel a törekvésével mintegy a zsidó reformáció élére állt és kapunyitója lett népe újkorának. A „zsidó reformáció” művét Mendelssohn a Biblia

német fordításával nyitotta meg (1783). Addig, mint tudjuk, a zsidó tömegek a hagyományos rabbinikus kommentárokkal olvasták a Szentírást, azok pedig nem adtak világos képet a Biblia klasszikus könyveinek tartalmáról, horderejéről. A nők egy népszerű jiddis nyelvű átdolgozásban (a Ceine ureine, helyesebben Cénah u-reénah, azaz Menj és lásd címűben) olvasgatták a szent könyveket; ebben viszont kisebb-nagyobb históriák, legendák, példázatok és oktató beszédek „anekdotizálták” és homályosították el az eredeti szöveget. Mendelssohnak a bibliafordítással kettős szándéka volt: egyfelől hű és művészi fordítását akarta adni a szent könyveknek, másfelől az általánosan elterjedt jiddis idióma helyett a klasszikus német nyelv használatára akarta szoktatni a német zsidóságot. A német szövegfordításon kívül világos nyelvtani magyarázattal (Biur) egészítette ki a Szentírás héber szövegét, és így bocsátotta nyilvánosságra; magát a Biurt zsidó tudósbarátainak, az ún. „biuristák”-nak (Wessely Hartwig Naftáli, *Dubno* Salamon és mások) társaságában dolgozta ki. Élete végén egy nagy jelentőségű vallásbölcseleti traktátusa is megjelent („Jeruzsálem”), mely azt fejtegeti, hogy a zsidó vallás nem vak hitet, hanem értelmet kíván, mert szabályainak értelemmel felmérhető célja van: ez a cél az embernek erkölcsibb, szellemibb lénnyé való fejlesztése és az emberi társadalomnak igazság és béke alapján való felépítése. Mendelssohn eszméi német barátainak körében is élénk visszhangot keltettek; Lessing „Bölcs Náthán”-jában örökítette meg alakját, mint az eszményi bölcsét, aki vallási és nemzeti különbség nélkül az egész emberiséget szívébe zárja.

Mendelssohn tanítványai és követői azután még tovább mentek a zsidóság életének az új európai műveltséghez való alkalmazásában. („Measszéf-kör”, irodalmi szalonok, bölcseleti művek stb.) Maga az úttörő mester 1786-ban halt meg, három évvel a nagy francia forradalom kitörése és vele Nyugat-Európa társadalmi életének mélyreható átalakulása előtt. Az új zsidó nemzedék már merőben más körülmények között nőtt fel és más utakra indult.

A francia forradalom és az első emancipáció

A zsidóság felszabadítását, láttuk, a felvilágosodás készíti elő mindkét oldalon; a „mendelssohni közeledés”-sel egyidejűleg jelentkeznek a törvényhozás első intézkedései is (az Egyesült Államok szabadságnyilatkozata 1776, II. József császár türelmi rendelete 1782). Csodálatos és mégsem véletlen, hogy az európai kultúrába való belekapcsolódás gondolata épp az oly sokáig kiközösített és elnyomott német zsidóságban születik meg; de politikai valósággá ez a gondolat mégis Franciaországban válik először. És mert az európai kultúra nem elvont fogalom, hanem az egyes nemzetekben ölt testet: nyomban felvetődik az egyes nemzetekhez való szerves csatlakozás, az *asszimiláció* kérdése is, annál is inkább, mert évszázadok közös emlékei, közös milieu s részben közös kultúra, az ellentéteken túl is mélyebb kapcsolatot teremtettek immár minden országban az „államnemzet” és a soraiban élő zsidóság között.

Mindezek a problémák Franciaországban érlelődnek meg legkorábban. Mikor Párizsban kitört a nagy francia forradalom (1789), ötvenezer zsidó várta szívszorongva a felszabadulás napját francia földön: 40 000 askenáz Elzászban és 10 000 szefárd Dél-Franciaországban. Mihelyt a párizsi nemzetgyűlés elfogadta az „Emberi jogok deklarációját”, mely egyenlő jogokkal ruházta fel az ország minden polgárát, a szabadelvű képviselők követelni kezdték a zsidók haladéktalan egyenjogúsítását, a számukra fennálló polgári korlátozások megszüntetését is. *Grégoire* abbé kijelentette: „Ötvenezer francia hajtja ma álmra a fejét páriasorban, – tegyetek róla, hogy holnap már szabad polgárokként ébredjenek fel!” De még jó ideig eltartott, míg a nemzetgyűlés erre a lépésre elszánta magát. Először a bordeaux-i és egyéb dél-franciaországi szefárdoknak adták meg a polgári jogegyenlőséget, mert számuk csekélyebb volt, és mert soraikban már megkezdődött a franciákhoz való áthasonulás, a nemzeti asszimiláció. Az Elzász és Lotharingia területén sűrű tömegekben élő zsidó lakosságról, melynek nyelve német–jiddis és érzülete inkább a zárt zsidó közösségé volt, még sokáig heves viták folytak a párizsi nemzetgyűlésen, mert az elzászi keresztény képviselők ellenséges álláspontot foglaltak el velük szemben s elleneztek egyenjogúsításukat. Csak 1791 szeptemberében fogadta el az Assemblée azt a törvényjavaslatot, mely minden franciaországi zsidót a keresztény lakossággal egyenlő polgárjogokkal ruházott fel. Ez az emancipációs törvény, mely egy nagy birodalom ezeréves szolgaságba süllyedt zsidósága előtt nyitotta meg a polgári szabadság kapuját, az európai zsidóság felszabadulásának első korszakos állomása volt.

Az emancipáció azonban nem mint a zsidó nép, hanem mint a francia nemzet egy részét szabadította fel Franciaország zsidóságát; a közvéleményt teljesen áthatotta az a meggyőződés, hogy a zsidók rövid időn belül teljesen beolvadnak a francia nemzetbe, és csak vallásuk fogja őket a nemzet többségétől megkülönböztetni. Mikor azonban kiderült, hogy az elzászi zsidó tömegek nem asszimilálódnak s nem is akarnak asszimilálni, hanem ragaszkodnak a maguk zárt közösségi életéhez, mint valami külön zsidó nemzet részei: újból megkezdődött az elnyomatásuk. Már a napóleoni háborúk idején ismétlen panaszt emeltek a császár előtt elzászi keresztények, hogy a zsidókkal lehetetlen megférniök, mert azok uzsoraüzleteikkel súlyosan megkárosítják a lakosságot. Napóleon hitelt adott ezeknek a vádaknak, és 1808 márciusában rendeletet adott ki, mely az elzászi zsidóságtól tíz évre megvonta a polgári jogegyenlőséget, „amíg csak el nem tűnik a köztük és más polgárok között fennálló különbség”. Csaknem ugyanekkor a császár kongresszusra, az ún. „*nagy szanhedrinre*” hívta össze Párizsba a zsidó hitközségek előljáróit, és itt ünnepélyes fogadalmat vett tőlük, hogy a franciaországi zsidók nem tekintik magukat külön népnek, mely a maga független életét éli, hanem zsidó hitű franciáknak (1807). Egyúttal megszüntette a zsidó *káhál* régi szervezetformáját és minden zsidó községben egy-egy konzisztóriumot állított fel, mely tisztán a vallási belügyeket intézte és ügyelt rá, hogy a zsidók az állam törvényeit tiszteletben tartsák.

Felszabadulás és nemzeti asszimiláció kérdése ily módon elválhatatlanul együtt jelentkeznek a 19. század hajnalán, – nemcsak Franciaországban, hanem egész Európában.

Egész Európában, – mert a francia forradalom példája szabadságmozgalmakat ébresztett más országokban is, főként azokban, melyek a napóleoni impérium keretein belül szoros kapcsolatba kerültek Franciaországgal. Hollandiában és Olaszországban a zsidók csakhamar elnyerték a polgári jogegyenlőséget. III. Frigyes Vilmos porosz király 1812-ben kénytelen volt rendeletileg megadni zsidó alattvalóinak a „porosz polgárok jogait”; Németország egyéb részein (Westfália, Frankfurt, Hamburg) szintén kimondották az emancipációt. De mindez rövid időre szólt. Mert mikor ezek az országok Napóleon bukásakor felszabadultak a francia nyomás alól, a visszatérő régi kormányok, Hollandia kivételével mindenütt eltörölték a zsidók polgári szabadságát, s helyreállították a forradalom előtti állapotokat. A régi helyzet s a régi hatalmak restaurációjával pedig megkezdődött a reakció kora Európa politikai történetében (1815–1848).

A nyugat-európai zsidóság külső helyzete így módon két állam: Franciaország és Hollandia kivételével, végeredményben alig vagy egyáltalán nem változott; de annál mélyrehatóbb változáson ment át az európai zsidók belső élete, kulturális állapota. Az ifjabb zsidó nemzedék az új európai műveltséghez, a körülötte megújuló nemzetek életformáihoz kezdett áthasonulni. Az ilyen áthasonulás bizonyos fokig jótékony és szükséges fejlemény volt, mert általa a zsidóság kilépett eddigi elszigeteltségéből és közelebb jutott keresztény környezetéhez; de a közeledés sokszor egyáltalán nem tudott mértéket tartani és szélsőséges túlzásokba tévedt. Sokan azt hitték, hogy csak akkor lehetnek az európai kultúra részesei, csak akkor nyerhetik el a szabad polgárság minden jogát, az egyenrangúságot, ha teljesen elszakadnak népüktől és hitüktől, a zsidóságtól. Számos nagy műveltségű zsidó férfi és nő, akiket benső barátság fűzött a keresztény társadalom tagjaihoz, áttért a keresztény hitre, mert Heinével, a század nagy német zsidó költőjével azt vallotta, hogy „a keresztlevél belépőjegy az európai társadalomba”. Az előbbi nemzedékben Mendelssohn Mózes őszinte barátságban állott Lessinggel és kora legkitűnőbb német íróival, anélkül, hogy emiatt szükségét érezte volna a zsidóságtól való elszakadásnak; gyermekei és zsidó barátai azonban már túlnyomórészt hűtlenekké lettek a zsidósághoz, megtagadták származásukat. A berlini salonokban, melyek a művelt keresztény és zsidó társaság találkozóhelyei voltak, a 18. század végén valóságos kikeresztelkedési mozgalom, a híres „kilépési járvány” kapott lábra. A sort épp Mendelssohn leányai nyitották meg (közülük *Dorothea Friedrich Schlegel* nagynevű német költő és gondolkodó neje lett); Mendelssohn fia, Ábrahám szintén megkereszteltette gyermekeit, akik közül *Felix Mendelssohn-Bartholdy*, a zseniális zeneszerző (1809–47) jelentékeny szerepet játszott a kor német zenei mozgalmaiban. A berlini salonok szépségkirálynője, Henriette Herz kevéssel édesanyja halála után hasonlóképpen keresztény hitre tért: és kívülről még sokan. A „kitörési járvány” még a zsidóság kevésbé művelt rétegeibe is elhatolt: szinte szokássá vált, hogy módosabb zsidó fiatalemberek Berlinbe utaztak és ott kiléptek felekezetükből. A kor német irodalmának vezető egyéniségei: *Börne* Ludwig, ez a kiváló publicista és szabadságharcos (1786–1837, zsidó családi neve *Baruch* volt) és *Heine* Henrik, a korszak nagy költője (1799–1856), már ifjúkorukban kitértek; később mindketten megbánták e lépésüket s ezt nyíltan be is vallották. A tudományos szocializmus megteremtője, a század egyik reprezentáns alakja, *Marx Károly* (1818–1883) még gyermekkorában kereszténnyé

lett, apjával, egy neves rabbicsalád leszármazottjával együtt. Egyik ifjúkori művében Marx azt fejtegeti, hogy a világi életben a zsidóknak csak egy istenük van, s az a pénz, a kereskedés. Hogy mennyire távol állott Marx a zsidó nép életétől, arra semmi sem jellemzőbb, mint hogy minden zsidóban kisebb vagy nagyobb *Rothschildot* látott. Ez a fogalomná lett név különben szintén ekkor lett ismeretessé: a Rothschild bankárcsalád, melynek vállalati központjai Európa minden fővárosában ott működtek, ezekben az évtizedekben emelkedett a pénzpiac nagyhatalmasságává.

Természetes azonban, hogy a kitérészi mozgalom csak csekély részét érintette a német zsidóságnak. A németországi zsidók alaprétege, magva érintetlenül maradt ettől a kordivattól és nem szakadt el népétől-hitétől, – de mindenképp meg akarta azt reformálni. A zsidó *reformmozgalom*, a német reformációhoz hasonlóan, vallási motívumokból indult ki. Legelőször a zsinagóga és istentisztelet külső formáinak megszépítésére és modernizálására gondolt. Berlinben, Hamburgban, Kasselban és más nagyvárosokban egymás után épültek a díszes „reformzsinagógák”, melyekben jól betanított kórus, sokszor orgonakísérettel énekelte az újonnan költött fohászokat és zsoltárokat, egyes imák már csak német fordításban szerepeltek és taláros prédikátorok német nyelvű prédikációkat mondtak. Mindennek az volt a célja, hogy megnyerje a zsidó istentiszteletnek az ifjúságot, meg a műveltebb réteget, mert hiszen a régi imaházak egyszerű istentiszteletei valóban nem voltak a maguk külsőségeiben, esztétikailag „szépek”. Később azonban a reformirányzat még tovább ment. Felvetették a kérdést: köteles-e az új zsidó nemzedék ragaszkodni mindazokhoz az életszabályokhoz, melyek az évszázadok folyamán felgyűltek a Talmudban és az azt kísérő rabbinikus irodalomban, s melyek a jámbor zsidó életét lépten-nyomon megkötik parancsokkal és tilalmakkal? Számos tudós, főként a modern műveltségű rabbinusnemzedék, el akarta távolítani a zsidóságból a szemükben feleslegessé vált és elavult szertartásokat, és csak a zsidóság tiszta erkölcsi lényegét kívánta megőrizni-hangsúlyozni, amint azt egykor a próféták hirdették. A 19. század negyvenes éveiben a reformmozgalom vezérei: *Geiger* Ábrahám és *Philippson* Ludwig (az „Allgemeine Zeitung des Judentums” szerkesztője), boroszlói s magdeburgi rabbik, néhány kartársukkal rabbinus-kongresszust hívtak össze Braunschweigbe, Frankfurtba és Boroszlóba (1844–46). Ez a kongresszus, hosszas viták után, olyan értelmű határozatot hozott, mint közel négy évtizeddel előtte a párizsi „szanhedrin”: a zsidó törvénynek

az állam törvényeihez kell alkalmazkodnia, az imák héber nyelve némettel helyettesíthető, az imakönyvből eltávolítandók a Szentföldre való visszatérést hirdető imák és utalások, a szombatnapi munkaszünet súlyos szabályai enyhítendő, és így tovább. A hagyományokhoz hű, konzervatívabb rabbiság éles harcot kezdett a reformmozgalom vezérei, a „haladók” ellen: *Hirsch* Sámson Rafael frankfurti rabbi megalapította városában az *ortodoxia* pártját, mely csakhamar heves harcban állt ellenfeleivel, a *neológokkal*.

A német zsidó irodalom szintén az új idők haladó jelszavaihoz, és igényeihez alkalmazkodott. Mendelssohn követői egy ideig megkísérelték, hogy héber nyelven teremtsenek haladó szellemű irodalmat: kiadták a *Ha-Measszéf* (A gyűjtő) című évkönyvsorozatot (1784–1811, nagy megszakításokkal), melyben vallási és bölcséleti tárgyú cikkek, tanulmányok, költemények, drámák és hasonló művek jelentek meg. A héber nyelv azonban már csak az idősebb generáció körében élt elevenen; az ifjúság, mely német iskolákban nevelkedett, nem értette többé ezt a nyelvet, s a jiddist is teljesen elfelejtette. Így bontakozott ki egy tisztán német nyelvű zsidó irodalom, mely hamarosan olyan időszak kiadványokat vallhatott magáénak, mint a *Sulamith* című évkönyvsorozat és később Philippon hetilapja, az „Allgemeine Zeitung des Judentums”. Szélesebb körű érdeklődés támadt a zsidó tudományok, főként a zsidó történelmi kutatás kérdései iránt. A frankfurti *Jost* Márkus kilenc kötetben írta meg a zsidóság történetét (*Allgemeine Geschichte der Israeliten* 1820–29); itt jellemző módon, a kor divatját követve, már az „izraelita” szót használta a megbélyegzőnek tűnő „zsidó” névvel szemben. A berlini *Zunz* Lipót mélyreható zsidó történelmi és irodalomtörténeti kutatásokat végzett; ő adta első összefoglaló képét a középkori zsidó irodalom, a Midrás, a piyyutok, szelichák, zsinagógai gyászánekek stb. fejlődéstörténetének (fő művei 1832–65 között jelentek meg). Ausztria területén csak az egy Galícia őrizte meg a héber nyelv kultuszát az irodalomban; itt a zsidó történészek is héberül írták műveiket. Közülük *Krochmal* Nachman (meghalt 1840) *Móre benuché ha-zemán* (Korunk tévelygőinek útmutatója) címen írt mélyenjáró zsidó történetfilozófiai művet, *Rappoport* Salamon Júda pedig a gáónok korszakát vizsgálta néhány kitűnő történeti tanulmányban, melyek a *Bikkur ha-ittim* című évkönyvekben jelentek meg.

Küzdelem az egyenjogúsításért és a második emancipáció

Mikor az európai reakció áramában Poroszország és a többi német kormány megfosztották a zsidókat a napóleoni háborúk alatt rövid időre elnyert polgári jogaiktól, megkezdődött Németországban a zsidó intelligencia harca az egyenjogúsításért. A mozgalom vezére *Riesser* Gábor hamburgi ügyvéd volt, aki valóban ügyvivője lett hittestvéreinek, a „zsidó hitű német polgároknak” – így nevezték Riesser, Philippon és más német-zsidó publicisták zsidó testvéreiket, már ez elnevezéssel is kifejezetten megtagadva egy külön zsidó nép létét és jogosultságát. Riesser, aki 1830 táján kezdte meg működését, azt hangoztatta, hogy a német kormányok kötelesek megadni zsidó alattvalóiknak a polgári jogegyenlőséget, mert hiszen a zsidóknak sehol sincs saját országuk, tehát külön népnek vagy nemzetnek nem is tekinthetők; mindenütt annak a nemzetnek tagjai, melynek közepette élnek, s attól csak vallásukban térnek el, de még maga ez a vallás is megreformálható és megreformálandó.

Mindez az érvelés azonban nem használt, mindaddig, míg be nem köszöntött 1848 márciusa és vele a német forradalom. Berlin utcáin a porosz katonaság zsidó forradalmárokat is agyonlő a felkelők soraiban; Riesser egyik vezérévé lesz a szabadságmozgalomnak, az első német parlament alelnöke, a márciusi napok egyik hőse. A parlament Frankfurtban ül össze, s itt Riesser lelkes beszédben száll síkra a német zsidók emancipációjáért, a zsidókért, akik „egyes egyedül a német nemzethez tartoznak”; Poroszország és más országok alkotmányozó gyűlései elfogadják az új alaptörvényt, mely szerint „a polgári és politikai jogok mindenkit megilletnek, felekezeti különbség nélkül”. De egyelőre mindez csak írott malaszt, papirostörvény, melyet nem egykönnyen lehet az életben megvalósítani. A kormányok eleinte tudni sem akartak minden polgárnak egyenlő jogáról; a zsidók immár háborítatlanul lakhattak és kereskedhettek vagy élhettek egyéb foglalkozásuknak bárhol, de magasabb állásokba és közhivatalokba nem juthattak. Csak később, mikor az egyes német államok szorosabb egységbe forrottak össze, és megalakult a német császárság (1869–71), nyert szankciót az állam alkotmányában a zsidók emancipációjának törvénye. E *második egyenjogúsítás* révén mintegy félmillió német zsidó vált szabad német polgárrá, és az egyenlő jogok elve lassanként a reális életben is kezdett megvalósulni.

Ausztriában egyelőre szintén csak papirosan hozott szabadságot és egyenlő jogokat az 1848-i forradalom. A kormány nem tudta magát rászánni, hogy egyszerre felszabadítsa másfél millió zsidó alattvalóját, akik az osztrák tartományokban, Csehország, Galícia földjén, meg Magyarországon is olyan elbánásban részesültek eddig, mint az idegenek. A forradalom bukása és *I. Ferenc József* császár kormányának megszilárdulása után pedig kíméletlen reakció kezdődött: a zsidókat legelemibb polgári jogaiktól is megfosztották, tilos volt egyik tartományból a másikba költözniök, Bécsből újra kitiltották azokat, akik nem fizettek súlyos adókat a bankárok és nagykereskedők módjára stb. Később azután, mikor Ausztria vereséget szenvedett az Olaszországgal folytatott háborúban, itt is megbukott a reakciós kormányzat és létrejött az állam új, szabadelvű alkotmánya. Az Osztrák–Magyar Monarchia 1867. évi alkotmányai kifejezetten kimondották a törvény előtti egyenlőséget, a szabad lakhatás, földbirtokszerzés és hivatásválasztás korlátozásait pedig eltörölték. A zsidó fiatalság ettől kezdve szomjasan tódult a közép- és felső iskolákba, hogy kiképzést nyerjen a legkülönbözőbb életpályákra: az orvosira, ügyvédre, mérnökre. Az osztrák Reichsratba, a magyar országgyűlésbe, a galíciai szejmbe zsidó képviselők is bekerültek. A művelt zsidó ifjúság csakhamar mindezekben az országokban asszimilálódott nemzetéhez, az osztrákhoz, magyarhoz és lengyelhez. Csak a hagyományaihoz hű ortodoxia maradt még meg zárt konzervatív tömegekben: Galíciában a maga chaszidjaival és csodarabbijaival, Magyarországon a maga nagy jesiváival és rabbinusaival, a *Szóférokkal* és másokkal.

Német földön mind fokozottabb mértékben vonódott be a zsidó tehetség és zsidó munka a keresztény társadalom vérkeringésébe és a németiség szellemi életébe. A zsidók és keresztények közötti vegyes házasságok mind gyakoribbakká lettek; a szabad pályákon, az ügyvédi, orvosi, mérnöki, tanári, írói és újságírói foglalkozások terén mind nagyobb szerepet játszottak a zsidók. A szépirodalomban *Auerbach* Berthold, a szocialista mozgalomban *Lassalle* Ferdinánd és *Marx* Károly, a politikában *Lasker* Eduárd s még számos író és tudós szereztek európai hírnevet. A szorosán vett zsidó tudomány területén is megélénkült a munka; itt *Graetz* Henrik, a nagy történetíró alkotta meg a legmonumentálisabb művet 11 kötetes zsidó történetével (megjelent 1853–76). Ebben a műben plasztikus erővel elevenítette meg a háromezer esztendő zsidó múlt megragadó képeit, híven ábrázolta a sokat szenvedett zsidóság szellemi nagyságát és keserű

megpróbáltatásait, s őszinte szeretetet ébresztett kanta a legszélesebb körökben. Ilyen eszmék hatása alatt írta meg *Hess* Mózes szocialista író is a maga lelkes műveit a zsidó nép feladatairól; egyike volt az asszimiláció heves ellenzőinek s előfutárja a cionizmusnak. *Rom und Jerusalem* című munkájában (1862) először vetette fel azt az eszmét, hogy Palesztinában gazdag filantrópok támogatásával új zsidó otthont kell teremteni és ezzel a Szentföldet újra zsidó országgá avatni.

A „második emancipáció” korszaka Nyugat-Európa országainak zsidósága számára is meghozta a szabadságot. Olaszországban, ahol eddig a pápai kormányzat uralkodott, szintén az 1848-i forradalom vihara tisztította meg a gettók nyomott levegőjét. Hosszas küzdelmek után a különböző olasz államok új, egységes olasz királysággá egyesültek; II. Viktor Emánuel király csapatai IX. Pius pápa rezidenciáját, Rómát is elfoglalták, s a szent városból 1870-ben egész Itália fővárosa, világi metropolis lett. A gettó évszázadok óta bebörtönzött lakói most felszabadultak és megtelepedtek az egész városban; ugyanekkor az egyházi állam, a pápai impérium önkéntes száműzetésbe vonult vissza a Vatikánba. A kor olasz zsidó szellemi mozgalmi (*Luzzatto* Sámuel Dávid és mások) mintegy megpecsételik az olasz zsidóság hagyományos, harmonikus beilleszkedését környezetének kultúrvilágába és szellemi törekvéseibe.

Más úton nyerte el szabadságát Anglia zsidósága. London és más angol nagyvárosok zsidó nagykereskedő és bankárvilága nagyjában az összes magánjellegű szabadságjogoknak birtokában volt már, szabadon élhetett bárhol, szabadon bonyolította le ügyleteit; csak politikai jogai hiányoztak: nem lehetett országgyűlési és városi képviselő, nem lehetett ügyvéd és bíró vagy másfajta állami tisztviselő sem. Egy régi angol törvény minden köztisztviselőt és képviselőt a következő esküformulára kötelezett: „Igaz keresztényi hitemre esküszöm”; zsidó ezt az esküt ily módon nem tehetett le. Az angol parlamentben hosszú ideig vitáztak róla, felmentsék-e a zsidókat a vallási meggyőződésükkel összeférhetetlen esküforma alól; a konzervatív tory párt azonban megakadályozott minden ilyen irányú döntést. London városa ismételtén képviselőjének választotta *Lionel Rothschildot*, a híres bankárcsalád tagját, de az esküformula kérdése mindannyiszor útját vágta képviselői székfoglalásának (csak 1856-ban engedélyezték számára, hogy fedett fővel s a keresztény formulától eltérő szavakkal esküdjék fel). Mintegy három évtizedig húzódó viták után, 1858-ban végre eltörölték a régi eskütörvényt, s ezentúl zsidó képviselők szabadon helyet foglalhattak az angol parlamentben. A magasabb

államhivatalnoki méltóságokban csakhamar egész sor zsidó szerzett elismert nevet; bírák, képviselők, polgármesterek, sőt vezető államférfiak jelentékeny számban kerültek ki az angol zsidóságból. London főpolgármesteri, lordmayori tisztét ismételten zsidó politikus viselte. A zsidó származású, ifjúkorában megkeresztelt *Disraeli* Benjámín (Lord Beaconsfield) 1874 óta az angol kormány élén állott és Viktória királynő benső bizalmát élvezte. A konzervatív párt tagja volt, de ismételten, büszkén hivatkozott zsidó származására, és a külföld zsidósága számos jótéteményét élvezhette. Az irodalom terén is jól ismert nevet szerzett; történeti regényei („Tancred”, „Dávid Alroy”) többször szerepeltetnek zsidó hősokeket. *Montefiore* Mózes, a nagynevű londoni zsidó emberbarát, aki számos ízben segítségére sietett az elnyomott kelet-európai zsidóságnak, szintén ezekben az évtizedekben fejtette ki jótékony működését.

A francia zsidók, akik már évtizedek óta élvezték az emancipáció áldását, e korban már szerencsétlenebb sorsú külföldi hittestvéreik megsegítésére és felszabadítására is gondolhattak. Vezérük, *Crémieux* Adolf, a párizsi zsidó konzisztórium elnöke, két ízben volt a francia kormány igazságügyminisztere (1848-ban és 1870-ben). Nagy politikai befolyását zsidó érdekek védelmére is ismételten latba vetette; 1860-ban pedig barátaival megalakította Párizsban az „Alliance Israélite Universelle”-t, a „zsidó világszervezetet”, mely céljául tűzte ki a zsidóság világszerte való emancipációját, polgári jogokhoz juttatását és védelmét azokban az országokban, ahol elnyomatást vagy üldözést szenved.

A párizsi Alliance-nak egy újonnan alakult kelet-európai államban: az 1859-ben két egykori török tartomány (Moldva és Havasalföld) egyesüléséből alakult Romániában nyílt legelőször alkalma síkra szállani a zsidó lakosság érdekében. Itt sűrű tömegekben éltek zsidók, többnyire Ukrajnából és Galíciából bevándoroltak, városokban és falvakban egyaránt; jórészt kereskedést űztek a jobbágyi sorban élő parasztság között, vagy földet béreltek a román bojároktól. Polgári jogaik román földön éppoly kevésbé voltak, mint a szomszédos orosz birodalomban, s az uralkodók nemegyszer kegyetlen rendelkezésekkel sújtották őket. Az egyesült román királyság megalakulásakor felvetődött a zsidó egyenjogúsítás alkotmányba iktatásának gondolata; az új uralkodó, a Hohenzollern-házból való *Károly* király azonban láthatóan ingadozott zsidóbarát és zsidóellenes pártok állásfoglalása között. Azon a napon, melyen a román parlament az emancipáció kérdését tárgyalta, Bukarestben pogrom tört ki: a tömeg véresen

bántalmazta a zsidókat és szétrombolta az új zsinagógát (1866 júliusában); hasonló zavargások játszódtak le Jassyban is. Crémieux e napokat épp Bukarestben töltötte, s most energikusan közbenjárt a kormánynál a pogromok elnyomása érdekében; a polgárjogot azonban nem adták meg a zsidó lakosságnak. Sőt az üldözések is nemhogy elültek volna, hanem új lángra lobbantak: 1870–73-ban egész sor pogrom zajlott le a különböző román városokban. Az „Alliance” óvást emelt és élén tiltakozott, Franciaország és más külföldi államok diplomatái közbeléptek, és kategorikusan követelték a román kormánytól zsidó alattvalóinak védelmét: a kormány ennek a követelésnek színre, a külföldi nyomás alatt eleget is tett, de a zsidóellenes hangulat ezentúl sem ült el Romániában. Az ország vezető körei mindenben az orosz birodalom példáját követték, s az orosz kormány antiszemitizmusának is hű visszhangja támadt az ő zsidópolitikájukban.

Az oroszországi zsidó központ

Ugyanakkor, amidőn Nyugat-Európa országainak többségében politikai megrázkódtatások hozták meg a zsidóság egyenjogúsítását, Oroszország sajátos, egyéni utat követett a zsidókérdés megoldásában. A nagy orosz birodalom, mely évszázadokon át tudni sem akart zsidókról, a 18. század végén és a 19. század kezdetén egy csapásra magába olvasztotta a milliónyi zsidó lakosságú lengyel tartományokat – s hamarjában nem tudott mit kezdeni ezzel a hatalmas idegen embertömeggel. A cári despotizmus birodalma, melyben a parasztság tízmilliói éltek elnyomott jobbágyi sorban, még távolról sem érkezett el a polgári jogegyenlőség gondolatáig. II. Katalin cárnő kormánya, mely bekebelezte Oroszországba a legsűrűbb zsidó lakosságú lengyel tartományokat: Fehéroroszországot, Litvániát és Ukrajnát, éles határvonallal választotta el ezeket a tartományokat az orosz anyaországtól, hogy a zsidók be ne költözhessenek az orosz centrumokba: Moszkvába, Szentpétervárra és egyéb orosz városokba. A zsidók mint kiskereskedők és kézművesek, csak azokban a városokban telepedhettek meg, melyek régebben Lengyelországhoz tartoztak; a belső-orosz kormányzóságokban tilos volt lakniok. Így jött

létre a híres zsidó-rayon, a települési választóvonal, a „cserta oszedlosztij” (1772–95).

A szabadelvűbb hajlamú *I. Sándor* cár uralkodásának első éveiben az orosz kormány már kísérletet tett rá, hogy a zsidó tömegek helyzetét némileg megjavítsa. Az 1804-i zsidórendelet három kategóriába sorolta a zsidókat: a földművesek, a kézművesek vagy kisiparosok és a kereskedők meg kispolgárok kategóriájába. Földműves akkor még nem akadt az orosz zsidóság között, s a kormány elhatározta, hogy mesterségesen teremt zsidó parasztszályt; Dél-Oroszországban földet és megtelepedési lehetőséget ígért nekik, ha elvállalják ott a kolonizáció munkáját és földműves telepeket alakítanak. Ugyanekkor szigorúan tiltotta korcsmák felállítását a falvakban, és kijelentette, hogy a zsidó falusi szatócsoknak és korcsmárosoknak néhány év leforgása alatt be kell költözniük a városokba. A rendelet azt is előírta, hogy a zsidók orosz iskolákba járassák gyermekeiket és az orosz nyelvet feltétlenül sajátítsák el. Több ezer zsidó követte a kormány felhívását, s elindult földmunkát vállalni a dél-oroszországi sztyeppékre, Kherzon és Jekaterinoszlav kormányzóságok területére, ahol csakhamar megalakultak az első földműves kolóniák (1808–1810). A telepéseknek azonban igen sokat kellett szenvedniük, nélkülözniük a vad, lakatlan s többnyire víz nélküli sztyeppe vidéken; ezek a nehézségek egy időre elvették a zsidó lakosság kedvét a további kolonizációs vállalkozásoktól. Túlnyomó többségük megmaradt a városokban és falvakban a maga kiskereskedő foglalkozása mellett. A falvakból azonban elkezdtek őket kiűzni, kiszorítani, s a városok hamarosan megteltek kereset nélküli, kenyértelen zsidó tömegekkel. Ez a folyamat már ekkor végzetes katasztrófához vezethetett volna, ha az orosz kormány Napóleon betörésének hírére (1812) véget nem vet a falusi zsidók kiűzésének.

Épp ilyen kevés eredménnyel járt az 1804-i rendelet másik intézkedése, a zsidók iskoláztatásáról. A zsidó tömegek nem akarták gyermekeiket orosz iskolákba adni; e korban még idegenül állottak szemben az orosszággal és nem kíváncsiak általános műveltség után: a zsidó ifjúság számára ott voltak a chéderek és jesivák, egyébnek szükségét nem érezték. A chaszideusok és ellenfelek, hosszas háborúskodás után, épp ez időben fogtak össze egy harmadik párt, a felvilágosodás (haszkála) pártja ellen, mert a berlini szabadelvű zsidó körök szelleme immár megkezdte benyomulását orosz földre is.

Sándor cár utódja, a zsarnoki hajlamú *I. Miklós* más utat választott a zsidók beolvasztására: erőszakkal, súlyos katonai szolgálat révén

akarta bekapcsolni a zsidóság zárt tömegeit birodalma vérkeringésébe. Eddig a zsidók nem teljesítettek katonai szolgálatot és ennek fejében külön adót fizettek. Miklós cár azonban egy 1827-i ukázában huszonöt éves katonai szolgálatra kötelezte a zsidó ifjúságot, kellő számú katonaköteles ifjú hiányában pedig tizenkét éves, sőt annál fiatalabb gyermekekből egészítette ki a zsidó újoncok létszámát; ezekből a zsidó hadkötelesekből külön osztagokat, a *kantonisták*, azaz katonai ifjak osztagait állították fel, melyekben az ifjúságot előkészítették és kiképezték a katonai szolgálatra. Ez az ukáz kétségbeesést és rémületet idézett fel a zsidó hitközségekben, s a kétségbeesés még fokozódott a rendelet végrehajtási módjának láttára; zsidó ifjak, akik gyakran már családos emberek voltak, az erdőbe vagy messzi városokba bujdosnak a rájuk vadászó katonafogdosók elől; ha elfogták, bilincsbe verték őket, s menthetetlenül a büntetőosztagok kezére kerültek. Szegény családok kisfiát erőszakkal elragadták szüleiktől, s messze kormányzóságokba küldték, ahol zsidó környezetükből teljesen kiszakítva, nem is annyira a katonai szolgálatra, mint inkább a megkeresztelkedésre készítették őket elő. A gyermekeket sokszor embertelen kínzással kényszerítették rá, hogy áttérjenek, azután orosz családok gondjaira bízta, és szüleikhez nem volt többé szabad visszatérniük. Ezeket a keserves állapotokat panaszoja el az egykorú zsidó népdal:

„Könyörülő Úristen, ki az árvák atyja vagy!
Apró gyermekeket vonszolnak ki az iskolapadból,
Öltöztetik orosz gúnyába, viszik messze földre...
Sírjunk, jajgassunk, kiáltsunk Miklós cárhoz!”

Évek múltán Miklós cár kormánya is belátta, hogy kaszárniai keménység és kegyetlenség még nem gyúrja át a teljes zsidóságot oroszra és kereszténnyé. Más eszközöz folyamodtak: megkísérelték ugyanezt az orosz iskolák révén. *Avarov* közoktatásügyi miniszter ismerte a német viszonyokat, s tudta, hogy ott, meg Nyugat-Európa egyéb államaiban a műveltebb zsidók könnyen és simán asszimilálódnak a keresztény társadalomhoz, miáltal áttérésük is könnyűvé válik. Ezért azt ajánlotta a cárnak, nyitasson mindenféle orosz iskolákat a zsidó gyermekek számára, hogy ezzel elvonja őket a chéderektől és jesiváktól. A tervet elfogadták: csakhamar állami iskolák nyíltak különböző városokban a zsidó ifjúság számára, ezenkívül két rabbiképző, Vilnában és Zsitomirban, kifejezetten azzal a

céllal, hogy „hivatalos” zsidó tanítókat és rabbinusokat neveljen, akik azután az „állam megbízottjai”, hivatalnokai legyenek a zsidó hitközségekben (1844). A zsidók, akiket elkésértett és megrémített a cár térítési rendszere, eleinte húzódoztak tőle, hogy gyermekeiket az új iskolákba járassák; ekkor azonban segítségükre sietett, és mintegy áthidalta az ellentéteket a *haszkála*-mozgalom, mely külföldről beszivároghva ekkor kezdett nagyobb arányokat öltetni az orosz zsidóság soraiban. A zsidó társadalom egyes körei már ráeszméltek, hogy a chéder és jesiva adta műveltséggel az új kor zsidó nemzedéke nem állhatja meg helyét a világban, s hogy elkerülhetetlenül szükség van modern szellemű zsidó iskolák létesítésére.

Az orosz haszkála-mozgalom megalapítója a Kremenecből, Volhyniából való *Levinsohn* Izsák Beér volt. Teudá be-Jiszroél című könyvében (1828) energikusan rámutatott a régi zsidó nevelés gyarlóságaira és a zsidó stúdiumokon kívül általános jellegű világi tudományok és nyelvismeret, főként az államnyelv ismeretének szükségét hangoztatta. A volhyniai chaszideusok istentelennek, eretneknek szidalmazták Levinsohnt, ő azonban nem engedett programjából és további műveket írt hasonló szellemben. Nyomában azután egész irodalom támadt, mely céljául tűzte ki a hébernek modern irodalmi nyelvvé való fejlesztését, egyúttal bibliai tisztaságának helyreállítását, új tartalommal való megtöltését és a megromlott rabbinikus stílus kiszorítását. *Lebensohn* Ábrahám Beér vilnai költő a klasszikus héber költészetet elevenítette fel verseiben („Siré szefát kódés”, 1842); fia, az 1852-ben fiatalon elhunyt *Lebensohn* Mihály József az újhéber irodalom legkimagaslóbb lírikusa volt („Siré bath Cijón”). A kovnói *Mapo* Ábrahám történeti regényeket írt a próféták héber nyelvén („Ahavath Cijón”, „Asmath Sómrón”), melyeket általános lelkesedés fogadott. *Ginzburg* Mordecháj Áron és *Schulmann* Kálmán vilnai írók a héber műfordítás terén fejtettek ki úttörő munkásságot, német prózai művek lefordításával. Mindez új eszméket értelt meg az ifjabb zsidó nemzedékben és további haladó szellemű fejlődésnek vetette meg alapját.

I. Miklós cár halála után (1855) felvirradt *II. Sándor* reformkorszaka. Az új cár eltörölte a jobbágyság intézményét, felszabadította az orosz parasztságot (1861), s részben az állami közigazgatást is megreformálta európai szellemben. A zsidóság számára szintén megkönnyebbülést hozott a reformkormányzat: Miklós cár kormányzatának legsúlyosabb és legsérelmesebb intézkedéseit eltörölték. Megszűnt a könyörtelen katonafogdosás, gyermekek és ifjak

erőszakos elhurcolása szüleik házából; zsidó nagykereskedők szabadon megtelepedhettek Szentpétervárott, Moszkvában és más nagy orosz városokban, melyek mindez ideig szigorúan zárva voltak a zsidó települési rayon nagy tömegei előtt; ugyanebben a kiváltságban részesültek a zsidó orvosok, jogászok, mérnökök és mindazok a lateiner pályákon működők, akik tanulmányaikat orosz főiskolákon végezték. Nemsokára a zsidó kézművesek, iparosok is szabad letelepedési jogot nyertek mindenütt. Mindez rendkívül mély hatással volt az új zsidó nemzedékre. Ebben az ifjúságban az európai műveltség utáni vágy, a régi rabbinikus-chaszidikus szellemi rabság alól való felszabadulás vágya egyesült a zsidó rayonból, vagyis a gettóból való kitörés vágyával: külső életkörülményein is változtatni akart, a szegényes és szűk kereskedelmi foglalkozásokat fel akarta cserélni a szabad pályákkal, hasonlónak akart lenni az orosz szellemi élet képviselőihez, az orosz intelligenciához. A zsidó ifjúság ezerszámra tódult az orosz gimnáziumokba és egyetemekre; a zsidó házak, melyek eddig csak a jiddis nyelvet ismerték, most orosz beszédűtől visszhangzottak; és az új héber irodalom mellett csakhamar helyet foglalt az orosz nyelvű irodalom is. Csak magában az 1860. évben három zsidó hetilap indult: Odesszában az orosz nyelvű „Razszvet” (Hajnalhasadás), meg a héber nyelvű „Ha-mélic” (Tolmács), Vilnában a héber nyelvű „Ha-Karmel”. Szentpétervárott egyesület alakult a felvilágosodás, a kultúra terjesztésére orosz és héber nyelven egyaránt. Megkezdődött az új zsidó intelligencia széles körű és intenzív eloroszosodása, egészen úgy, ahogyan azt az orosz kormány kívánta és programba vette. Az az asszimilációs szellem azonban, mely ekkor már régóta uralkodott Nyugat-Európa zsidóságában, itt csak a társadalom magasabb rétegein lett úrrá, szélesebb körökig, mélyebb rétegekig nem hatolt el.

Az irodalomban az új nemzedék szabad szelleme uralkodott. *Gordon Jehúda Léb*, a kiváló újhéber költő, verseiben („Siré Jehúda”, 1868) harcot hirdetett az ósdi, megkövesedett rabbinizmus ellen, prózai műveiben pedig merészen gúny tárgyává tette chaszidok és rabbik hitét egyaránt. *Lilienblum Mózes Léb* a vallási reformot sürgette, és részletesen beszámolt azokról a szenvedésekről, melyeket a rabbinikus türelmetlenség hibájából el kellett viselnie („Hatóth neurim”, 1876). *Szmolenszkij Perecz* Bécsben *Ha-sáhár* (Hajnal) címen havi folyóiratot adott ki a haladó orosz zsidóság számára (1869–81), s ebben munkatársaival együtt az európai műveltséget hirdette, kíméletlen harcot a klerikalizmus ellen, de a szélsőséges asszimiláció ellen is.

Hatóé bedarché hachájim (Az élet útjain tévelygő) című regényében az új zsidó nemzedék gyötrődő tétovázását írja le, régi és új világfelfogás, konzervatív és felvilágosult életmód között. Ugyanez a probléma foglalkoztatta *Levanda* Lébet és *Bograv* Grigorijt is, akik azonban már tisztán asszimilációs szellemben, orosz nyelven írták elbeszéléseiket („A forró idő”, 1872, „Egy zsidó iratai”, 1873).

A jiddis nyelvű irodalomban is friss áramlatok jelentkeztek. Előbb csak egy-két haszkála-követő, felvilágosodott író próbálkozott a népnyelvvel: így a vilnai *Dick* Eizik Méir és az odesszai *Axenfeld* Izrael, akik novelláikban és drámáikban a régi zsidó népelet egy-egy tragikus vagy komikus mozzanatát örökítették meg. Később az odesszai „Ha-mélie” szerkesztősége jiddis nyelvű hetilapot indított *Kól mevasszér* (Hírnöki szózat) címen, felvilágosult, haladó programmal (1862–71). Ennek hasábjain tűnt fel zsargonnyelvű írásaival *Abramovics* Salóm Jakab (írói nevén „Mendele Móchér Sze fárim”, Könyvárus Mendel), akinek drámáit és elbeszéléseit („Die Taxe”, 1869 stb.) erős szociális érzés hatja át; őt tekintik az új népi nyelvű irodalom megalapítójának: a régi „zsargon” az ő kezdeményezése nyomán alakult modern irodalmi jiddis idiómává.

A nyugat-európai antiszemitizmus és az orosz pogromok (1880–1903)

Közel száz év múlt el a nagy francia forradalom kitörése óta: száz éve, hogy egy hatalmas nemzeti mozgalom a „szabadság, egyenlőség, testvériség” elvét proklamálta Európában. Az álmodozók és optimisták abban a hitben ringatózhattak, hogy a zsidóság polgári jogegyenlőségének elve Nyugat-Európában immár valósággá vált, s rövidesen azzá válik orosz földön, meg Kelet-Európa egyéb országaiban is. A valóság azonban rácăfolt ezekre az illúziókra. Épp az egyenjogúsítás történelmi folyamata idézte fel a régi zsidógyűlölet árnyait, megújított alakban.

A keresztény társadalmak jelentékeny részében bizonyos ellenséges idegenkedés kapott lábra a zsidókkal szemben. A zsidó – így gondolkodtak –, most, hogy kiközösítettségének régi korlátai ledőltek, immár egyenlő jogú félként nyomul be társadalmunkba; szabadságát elsősorban meggazdagodásra használta fel, de most már bankok,

kereskedelmi meg iparvállalatok alapításával sem elégszik meg: köztisztviselő, orvos, egyetemi tanár, ügyvéd, mérnök akar lenni, előzőnki s elfoglalja előlünk a szabad szellemi pályákat; a zsidó író s főként az újságíró, roppant hatásával befolyásolja a keresztény olvasót, elvonja a maga keresztény szellemű konzervatív, liberális, vagy radikális sajtójától; igaz ugyan, hogy a művelt zsidó hozzánk igyekszik hasonulni és külsejében már többnyire olyan is, mint a német, a francia, az orosz... de alapjában mégiscsak idegen tőlünk, és pedig nemcsak hitében; számunkra, európaiak számára a zsidó *faj* idegen, a zsidó ázsiai semita származása, a zsidó jelleme, hajlamai... sohasem fogunk vele együttélni tudni, sohasem férhetünk meg egymással! Így, ebben a szellemben, ezekkel a jelszavakkal bukkant fel Németországban 1880 táján az új zsidóellenes mozgalom, a zsidógyűlölet új formája, az *antiszemitizmus*.

A mozgalom első vezérei *Marr Vilmos* hírlapíró, *Stöcker Adolf*, a berlini császári udvar lelkésze, *Treitschke Henrik* porosz történetíró és *Dühring Eugen*, a világtalan filozófus voltak. Megalakult az „Antiszemita Liga”, berlini népgyűléseken szenvedélyes szónoklatok hangzottak el a „zsidóveszedelem” ellen, s ezerszámra gyűltek az aláírások egy Bismarck kancellárhoz intézett petícióra, mely zsidók bevándorlásának eltiltását, s közhivatalokból, főként tanári állásokból való kizáratásukat követelte. A porosz parlament szabadelvű tagjai élesen tiltakoztak e követelések ellen, s hasonlóképpen állást foglaltak ellenük a legkitűnőbb német tudósok, egy közösen kiadott kiáltványban (1880). Ami a kormányt illeti, Bismarck nem adott nyílt, hivatalos választ a zsidóellenes petícióra, de a kormányzati körök hallgatólag és csendben végrehajtották mindazt, amit ez a beadvány követelt: zsidók igen ritkán nyertek kinevezést állami hivatalokba, hírneves zsidó tudósok is csak a legritkább esetben jutottak főiskolai katedrához; és lengyel meg orosz bevándorlók elől lezárták a határt. A zsidóellenes mozgalom pedig mind jobban erősödött; a Reichstag antiszemita képviselő tagjai szinte rendszeresen izgattak a zsidók ellen parlamenti beszédekben, s nemsokára odáig fajult a dolog, hogy a felvilágosult Németország vérvádpöröket tárgyalt, s a „rituális gyilkosság” középkori babonája ünnepélyes feltámadását ünnepelhette (Xantenben 1892, Konitzban 1900). A zsidóság hangulata országszerte nyomottá és komorrá változott.

Még agresszívebb formát öltött az új mozgalom az Osztrák–Magyar Monarchiában. Itt úgy terjedt az antiszemitizmus, mint valami járvány, tartományról tartományra, országról országra. Bécsben

osztrák–német, Magyarországon magyar, Galíciában lengyel antiszemita léptek fel. *Rohling* egyetemi tanár könyvet írt *Der Talmudjude* címen, melyben – egészen a vakbuzgó középkori szerzetesek módjára – azt akarta bizonyítani, hogy a Talmud kereszténygyűlöletet hirdet. A bécsi Reichsrat zsidó képviselője, *Bloch* József dr., erre törvény elé állította Rohlingot, s bebizonyította, hogy a „Talmudjude” szerzője egyáltalán nem ismeri a Talmudot, és művében hamis idézeteket alkalmazott (1882). De mindez nem használt; Magyarországon ugyanakkor vérvád ütötte fel fejét. Tiszaeszláron egész középkori alakjában jelentkezett a „húsvéti vérvétel” rágalma, s a nyomában megindult per, melyben egy elbolondított és megrémített zsidó kisfiú hamis tanúsága szomorú szerepet játszott, izgalomba hozta nemcsak Magyarországot, hanem az egész világot. A magyar kormány útját vágta ugyan a szélesebb körű zavargásoknak, és a hosszasan húzódó vérvádper a vádlottak felmentésével végződött (1883), de Magyarország elcsendesülésével a nyugalom még nem tért vissza a Monarchia minden részébe. Bécsben annyira megerősödött az antiszemita mozgalom, hogy a városházán csakhamar úrrá lettek a mozgalom tagjai és vezetői, s 1896-ban a közismerten zsidóellenes érzelmű Leuger Károlyt ültették a császárváros polgármesteri székébe.

Rövid időre Franciaország is elmerült a zsidóellenes gyűlölködés mocsarában. Itt *Drumont* Edouard hírlapíró, az *Elzsidósodott Franciaország* (*La France juive*) című elvakult agitációs mű (1886) szerzője fejtett ki heves antiszemita izgatást. Uszításainak különösen a hadsereg reakciós köreiben támadt visszhangja, melyekben ekkor már szakadatlanul folyt a Németország elleni háborús készülődés. Ennek a reakciós katonai szellemnek esett áldozatul a zsidó *Dreyfus* Alfréd kapitány, aki a párizsi hadügyminisztérium vezérkari osztályában szolgált. Őt gyanúsították meg a francia vezérkar ama titkos iratainak ellopásával és elárulásával, melyek sokáig felderítetlen úton német kézre jutottak, és súlyos ártalmára lehettek Franciaországnak. A közvélemény előtt sikerült befeketíteni a vezérkar egyetlen zsidó tagját, a teljesen ártatlan Dreyfust, s a haditörvényszék a vádlottat egy vad dél-amerikai kolóniára, az Ördög-szigetre való deportálásra ítélte (1894). Akadt azonban egy kis csoport s közte épp Franciaország legkitűnőbb szellemei, mint Zola, a nagy regényíró, akik tudták, hogy a vezérkar antiszemita érzelmű tagjai hamisított okmányok segítségével „bizonyították” rá a hazaárulást a szerencsétlen Dreyfusra; a sajtóban és a parlamentben elkeseredett harc indult a Dreyfus-pör revíziójáért, s ez a harc néhány év múlva eredményre vezetett: Dreyfust rehabilitáltak

hozták haza az Ördög-szigetről, a hazaárulás pedig épp a vezérkar antiszemita tagjaira bizonyult rá (1906). A pör lezajlása után az antiszemita párt elveszítette talaját Franciaországban, s a francia zsidóság hosszú évekre száműzött nyugalma visszatért.

De a legsúlyosabb válságokat az antiszemitizmus behurcolt járványa az orosz birodalomban okozta, abban az országban, mely ekkor már négy millió zsidó lakosával Európa legnagyobb zsidó centrumának számított. Itt, főként a birodalom déli részén, Ukrajnában, olyan arányú tömegpogromokban robbant ki a mozgalom, aminőkre Chmelnickij és Gonte ideje óta nem volt példa. 1881-ben, *III. Sándor* cár trónralépésével megkezdődött Oroszországban az a nagy politikai reakció, mely azután évtizedeken keresztül, egészen a világháborúig eltartott. *II. Sándor* cárt merénylet forradalmárok gyilkolták meg, abban a reményben, hogy ezzel felszabadítják hazájukat a cári despotizmus nyomása alól; számításaikban azonban súlyosan csalódtak. A meggyilkolt uralkodó fia, *III. Sándor* cár még atyja szerény politikai reformjait is eltörölte, és a teljes abszolutizmus álláspontjára helyezkedett. Ettől az új despotizmustól főként a zsidó lakosságnak kellett szenvednie. *Sándor* cár az igaz oroszok képviselőjének tartotta magát, s mert uralkodása elején pogromok törtek ki Dél-Oroszország területén, abban a hitben élt, hogy az egész orosz nép halálos ellenségeit látja a zsidókban. Mindjárt *II. Sándor* cár szerencsétlen halála után izgatni kezdték a népet azzal a hírrel, hogy a szegény jó cárt megölték a zsidók, fia azonban megengedi a népnek, hogy bosszút álljon atyja gyilkosain. 1881 áprilisában és májusában azután ukránokból és bevándorolt nagyorosz munkásokból összeverődött bandák kegyetlen pogromokat rendeztek Jelizavetgrádban, Kijevben, Odesszában, meg egyéb kisebb városokban és falvakban: lerombolták a zsidók házait, elrabolták vagyonukat és több helyütt gyilkosságok is történtek. Az orosz kormány csak elvétele foganatosított intézkedéseket a pogromozó bandák ellen: Drenteln kijevi kormányzóparancsnok például nyugodtan nézte végig a kétnapos fosztogatást városában, anélkül, hogy bármit tett volna a zavargók megfékezésére. 1882-ben kiújultak az üldözések: ezúttal Baltében és más városokban került sor pogromokra. Összesen mintegy százötven pogrom viharzott el ekkor a szerencsétlen dél-oroszországi zsidók felett; csak 1882 tavaszán határozta el a szentpétervári kormány, hogy nem nézi tovább tétlenül a „rendzavarásokat”, és szigorú büntetéssel sújt minden erőszakoskodást, de egyúttal törvényes intézkedésekkel vet gátat a zsidók terjeszkedésének Oroszországban.

Ezzel azután megkezdődött a „törvényes” üldözések sorozata. Megtiltották, hogy zsidók falvakban vagy általában városokon kívül letelepedjenek (1882. évi „májusi törvény”); de a városok közül is csak a nyugati területen fekvőkben, a régi „cserta” városaiban lakhattak és a hatóság gondosan ügyelt rá, hogy zsidó valahogyan be ne lopózzék a tiszta orosz kormányzóságok területére. Szentpétervárról, Moszkvából és egyéb városokból, ahol csak nagykereskedők, diplomások és iparosmesterek kiváltságos csoportjainak volt „lakhatási engedélyük”, hatalmas tömegekben üzték ki a zsidókat. 1891-ben azután a cár végleg „megtisztította” Moszkvát a zsidóktól; ezernyi család indult száműzetésbe, és csak egyesek maradhattak meg, nagykereskedői pátensek vagy egyetemi oklevelek tulajdonosai. Hogy pedig a zsidó diplomások száma ne növekedjék meg túlságosan, behozták a „százalék-szabályzatot” a közép- és főiskolák zsidó tanulóira: gimnáziumokba és egyetemekre nem vettek fel tíz százaléknál több zsidó hallgatót; akik pedig már ügyvel-bajjal elvégezték tanulmányaikat valamely főiskolán, nem léphettek sem ügyvédi, sem államhivatalnoki pályára.

Ugyanezt a politikát folytatta *II. Miklós* cár kormánya is (1894 után). Az italmérés állami monopolizálása révén a zsidók egy részét régi keresetüktől is megfosztották, új foglalkozásokat pedig nem engedélyeztek számukra, még a földművesmunkát sem, mert hiszen falvakban nem volt szabad lakniok. A zsidót, ahol csak alkalom nyílt rá, elnyomták, üldözték és megalázták a hatóságok. Az orosz zsidóság sűrű tömegekben hagyta el hazáját és keresett boldogulást a világ egyéb részeiben. Már kevéssel az 1881–82. évi pogromok után megkezdődött a nagy zsidó emigráció Amerika és Palesztina földjére.

A nagy emigráció: Amerika és Palesztina

Az orosz zsidó emigránsok számára két út kínálkozott: egy „szélesebbik”, Amerika felé – és egy „keskenyebb”, a Szentföldre.

Amerikában szinte már a világrész felfedezése óta éltek zsidók. Mondják, hogy már Kolumbusz Kristófot is több spanyol marannus kísérte felfedező útján, a nagy spanyol kiűzetés évében, 1492-ben. A szefárd zsidók és marannusok vándorútja előbb Közép- és Dél-Amerikába vezetett: Mexikóba, Peruba és Brazíliába. A marannusokat

azonban mindenütt üzte-kergette a spanyol meg a portugál inkvizíció, s ahol érte, máglyára hurcolta őket; ezért később mindinkább Észak-Amerika hollandi és angol gyarmatai felé fordultak, ahol szabadon visszatérhettek zsidó hitükre. A 17. században (1655) már zsidó kolónia áll fenn Új-Amszterdam, vagy mint később nevezték, New York városában; később a szefárdok más észak-amerikai városokban is megtelepsznek, s mikor a 18. század második felében megindul Észak-Amerika függetlenségi harca az angol anyaország ellen (1775), már német- és lengyelországi askenáz zsidók egy csoportja is él ezen a földön. Zsidó pénzemberek jelentékeny kölcsönökkel támogatják Washington, Amerika felszabadítóját, vállalataiban; s mikor az első tizenhárom észak-amerikai állam egyesül Washington vezetése alatt és kiadja híres szabadságnyilatkozatát (1776), e nyilatkozat egyik pontja már kimondja Amerika minden polgárának jogegyenlőségét, vallási és nemzeti különbség nélkül: „Semmiféle embert, aki egy Isten létében hisz, nem lehet megfosztani polgári jogaitól”. Ezzel új államszövetség, az Észak-Amerikai Egyesült Államok köztársasága 15 évvel a francia forradalom előtt kimondotta a zsidók egyenjogúságát.

A 19. század folyamán lényegesen megerősödött a zsidó (most már askenáz jellegű) bevándorlás az Egyesült Államokba. Számos német és osztrák zsidó kereskedő meg vállalkozó létesített és bonyolított le üzleteket Észak-Amerikában, s gazdagodott meg ottani vállalkozásaiból. Utánuk lengyel és orosz zsidók érkeztek, egyelőre igen mérsékelt számlán; 1880-ban egész Észak-Amerika területén nem volt több negyedmillió zsidónál. Tömeges bevándorlás csak ekkor, az első oroszországi pogromok után, 1881–82-ben indult meg. Kelet-európai (orosz, lengyel, galíciai, román) zsidó családok ezrei keltek vándorútra Amerika felé, és az emigránsok áradata évről évre nőtt, erősödött; kezdetben alig közelítette meg a 30 000-et a kelet-európai zsidó emigráció összes évi létszáma, később gyakran elérte a 100 000-et is. Észak-Amerika így a világháborúig eltelt negyedfél évtized folyamán (1880–1914) a világ egyik legnagyobb zsidó centrumává nőtt – több mint hárommilliónyi zsidó lakossal. De az Egyesült Államokon kívül másutt is támadtak Amerikában zsidó kolóniák, szerényebb arányokban: Kanadában és Dél-Amerika területén, Argentínában is. Utóbbiban még *Hirsch* Móric báró párizsi zsidó filantróp vásárolt nagyobb földterületeket, szabad birtokokat (1892), melyeken később hatalmas földműves kolóniák alakultak. Az orosz emigránsok egy része még egzotikusabb tájakra vándorolt: Dél-Afrikába, a Kapföldre (Johannisburg, Capetown).

Bánatban fogant, keserűségben született meg az „Újvilágnak” ez az új zsidó otthona. Évtizedeken át szállították az Atlanti-óceán nagy hajói a zsidó emigránsokat Európából Amerika partjai felé. Sorsüldözött családok százai indultak új életet kezdem, szerencsét próbálni a szabad köztársaság földjére; sokan révbe is jutottak ott, de nagy nehézségek és megpróbáltatások árán. A szerencsétlen emigránsnak, amint New Yorkban partraszállt, a legsúlyosabb munkával kellett megkezdenie új életét: munkásnak állt be valamely gyárba vagy konfekcióüzembe, melyben éjjel-nappal kellett dolgoznia, esetleg utcai vándorkereskedő, házaló, zsibárus vagy más ilyen krajcáros keresetre tett szert, s ebből tengődött egészen addig, míg rendesebb üzletet nem nyithatott. Idővel azonban mind könnyebben illeszkedett be Kelet-Európa kivándorlója az amerikai viszonyok közé, mert soknak rokona vagy ismerőse volt a korábban érkezettek között, aki tőle telhetőleg támogatta az újoncot. New Yorkban és más nagyvárosokban (Philadelphia, Boston, Chicago) külön városrészekben, együtt éltek a zsidó emigránsok; a „honfitársak”, azaz egyazon vidékről valók (lengyel, litván, ukrán zsidók) külön-külön klubokba tömörültek, s mindegyik csoportnak megvoltak a maga imaházai, iskolái, jótékony egyletei és egyéb szervezetei, – akár négyszáz évvel korábban a szefárd emigránsoknak. A zsidó munkástömegek szakszervezetekbe és szövetségekbe, „union”-okba álltak össze; megalakult a zsidó munkás-„ring”, ez a kölcsönös segítség elvén alapuló társadalmi szervezel. A bevándorlottak maguk között jiddis nyelven beszéltek, éppúgy, mint régi hazájukban, és jiddis nyelvű lapokat olvastak; a New York-i zsidó napilapoknak (a „Jiddisches Tageblatt”-nak meg a szocialista irányú „Vorwärts”-nek) hatalmas olvasótáboruk volt. A jiddis nyelvű irodalom kitűnő képviselőkre talált *Kahan*, *Liessin*, *Rosenfeld* publicistákban és költőkben, *Gordon J.* drámaíróban és másokban; de zsidó tudományos irodalom is támadt, angol nyelven: az első nagy zsidó enciklopédia (*Jewish Encyclopedy*, 12 kötet) New Yorkban jelent meg 1901–1905-ben.

Ugyanazokban a végzetes években (1881–82), mikor Oroszországban megindult az Amerika felé irányuló emigráció, más kivándorlásra is kezdtek ott készülődni: afféle végleges megváltásra a zsidó diaszpórából, a „gáluth”-ból. Legalább ilyesmiről álmodoztak az orosz zsidó intelligencia ifjabb és idősebb tagjai, akik most, az első pogromok nyomán megcsalódtak a békés zsidó–keresztény együttélésbe vetett reményeikben, s úgy látták, hogy a zsidókérdés egyetlen megoldása a „gáluth”-ból való kiszabadulás, a „hazatérés” Palesztinába, és új életre keltése az elpusztult őshazának, modern

telepítés útján. Mintegy a régi messiási gondolat volt ez új alakban, s először *Lilienblum* Mózesnek, az egykori reformistának, meg az odesszai *Pinsker* Leónak írásaiban („Autoemanzipation”, Berlin 1882) öltött határozottabb alakot. Zsidó diákok és egykori „haszkála”-követők társaságot alakítottak *Bilu* néven (a „Béth Jákob Lechu Venélchá” = „zsidó testvérek, induljunk” jelige kezdőbetűiből) és célukul tűzték ki a Palesztinába való kivándorlást, az ősi föld megmunkálását, s vele a példaadást zsidó földművestelepek, parasztkolóniák alapítására. Nagy lelkesedéssel fogtak munkához az első telepesek, de az eredmény, programjuk horderejéhez képest, igen szerény volt: húsz év alatt, súlyos nehézségek árán, mintegy 30 telep alakult a Szentföldön (Risón le-Ción, Ros Pinah, Petach Tikva, Zichrón Jákob, Rechóbóth és mások), néhány ezer lakossal. Ezek a kolóniák az orosz „Hóvevé Ción” (Ción Barátai) társaság és a Párizsban élő *Rothschild* Edmond báró támogatásával épültek fel. A török kormány megnehezítette ugyan a szentföldi bevándorlást, de az orosz Ción-társaság tovább is lankadatlan buzgalommal munkálkodott a zsidó történelem nagy szülőföldjének feltámasztásán. Magukban a palesztinai városokban: Jeruzsálemben, Jaffában, Haifában, Tiberiásban, Szafetben is meggyarapodott a zsidó lakosság száma. A régi, jámbor zarándokok mellé, akik azért jöttek, hogy itt a Szentföldön töltsék életük utolsó éveit, és imáikat, siralmaikat itt zokogják el az ősi szentély romjai felett, most új jövevények szegődtek, akik fel akarták építeni e romokat és feltámasztani a halott országot. Azonban a „Ción-barátok” közül is sokan belátták, hogy a szerény méretű palesztinai kolonizáció még nem hozhatja meg a teljes zsidóság „kiváltását a gáluthból”. *Ginzberg* Áser (írói nevén *Áchád Haám*), a kitűnő publicista és kritikus már korán kimutatta, hogy Palesztinában csak szellemi központja létesülhet egy szélesebb körű zsidó nemzeti kultúrának, többek között a héber nyelv reneszánszával –, zsidó központ, mely nagy hatással lehet az egész világ, zsidóságára, anélkül, hogy ezt a zsidóságot teljesen befogadhatná. A mai fejlődés ezt az álláspontot igazolta.

A zsidó nemzeti és szociális mozgalom

A nyugat-európai antiszemitizmus és az orosz pogromok egyesült hulláma nem törte meg a zsidóság életerejét, sőt még jobban megacélozta egy jobb jövőért való küzdelemre. Ez a felfokozott energia két irányban nyilatkozott meg: a zsidó nemzeti meg a szociális vagy radikális irányzatokban; sokszor egyesült is a kettő egy zsidó nemzeti szocializmus programjává.

A nemzeti mozgalom legelőbb a *cionizmus* formájában jelentkezett. Már a „Cion-barátok” első vezérei, Lilienblum és Pinsker hirdették, hogy a zsidó szenvedés mindaddig nem érhet véget, míg zsidók más idegen népek között élnek; de gondolataik gyakorlati igazolása csupán egy szerény méretű palesztinai kolonizáció volt, mely a zsidóság századrészét sem lett volna képes kiváltani, magába szívni a diaszpórából. Reálisabb alakot adott e terveknek *Herzl Tivadar* (1860–1904), aki bécsi hírlapíró létére az osztrák és francia (Dreyfus-körűli) antiszemita mozgalmak hatása alatt szentelte életét a zsidó sors problémáinak. Herzl a legélesebb és legszélsőbb megfogalmazását adta a cionizmus eszméjének: elpusztulni a diaszpórában, vagy új életre kelni Palesztinában, mint szabad nemzet saját országa földjén, önálló állam határai között! – így hangzott az ő alternatívája. Az 1896-ban megjelent „Judenstaat”-ban már tisztán kifejti ezt a gondolatot, és felveti egy zsidó világszervezet tervét, melynek feladata, hogy megteremtse egy nagy palesztinai tömegtelepülés politikai és pénzügyi lehetőségét. A rajongó bécsi publicistához ekkor fegyvertársul szegődött *Nordau* Miksa neves párizsi író, akiben az antiszemita mozgalmak hatása alatt szintén zsidó nemzeti törekvések érlelődtek meg. Herzl és Nordau 1897-ben zsidó kongresszust hívtak össze Baselba; ez volt az első cionista nagygyűlés, melyen számosan jelentek meg az orosz „Cion-barátok” közül is. A kongresszus határozatot fogadott el, mely szerint „a cionizmus közjogilag biztosított otthont akar teremteni a zsidó népnek Palesztinában; e célból szükség van az országnak zsidó földművesekkel, kézművesekkel és iparosokkal való benépesítésére, zsidó szervezetek létesítésére, a zsidó népi öntudat megerősítésére és a kormányok hozzájárulásának elnyerésére.”

A „politikai cionizmus” e zászlóbontása rövid időn belül zsidók ezreit nyerte meg az egész világon, főként Kelet-Európában. Herzl diplomáciai tárgyalásokat folytatott a szultánnal és más országok kormányképviselőivel, Palesztinának a zsidó tömegtelepülés céljaira való átengedése tárgyában, eredményt azonban nem ért el. Az évenként megtartott cionista kongresszusokon rendszeresen beszámolt reményeiről, terveiről és csalódásairól és lelkes szónoklatokban hívta

fel a zsidóságot további munkára, a szükséges tőkék összegyűjtésére és a nagy nemzeti akció szolgálatában való megszervezkedésre. Hét éven át folytatta Herzl ezt a felőrlő küzdelmet ideáljaiért, a külső és belső akadályok ellen, míg végül életereje kilobbant. Fiatalon, 44 éves korában halt meg, teljesületlen álmokkal küzdelmeinek félútján. A politikai cionizmus céljai fantasztikus ábrándoknak bizonyultak: lehetetlen volt elnyerni a szultán és a nagyhatalmak hozzájárulását egy zsidó állam megteremtéséhez, lehetetlen volt megszerezni egy országot, mely idegen uralkodóé, idegen népeké volt.

Mindazonáltal a politikai cionizmus mozgalma tovább folyt; szervezetét ezentúl Nordau és Herzl más barátai irányították. Ebből a szervezetből csakhamar kiváltak a „territorialisták”, élükön *Zangwill* Izrael angol zsidó íróval, akik úgy vélték, hogy Palesztina elérhetetlen lévén a cionista törekvések számára, valamely más, lakatlan vagy kevésbé lakott területet kell megszerezni a zsidó otthon céljaira. De az ő terveik sem valósultak meg. így a realitást egyelőre csak azok a kis palesztinai kolóniák jelentették, melyek a nagy amerikai emigrációval egyidejűleg alakultak, s melyek amannak méreteihez képest bizony nem jelentettek többet, mint afféle tavacskát az óceán mellett. Lassanként megnövekedett e kolóniák száma, s a városokban is gyarapodott a zsidó lakosság. Jaffa mellett, a tengerparton új zsidó város volt alakulóban, *Tel-Aviv* néven, mely azután különösen 1922 óta indult fejlődésnek. Felvirultak a zsidó iskolák és lassanként felnövekedett egy új nemzedék, melynek számára a héber beszéd immár természetes, otthon és a külső életben egyaránt használatos, élő anyanyelv volt.

A zsidó nemzeti mozgalom a cionizmus mellett egy másik irányzatot is megérlelt: a népi önrendelkezés vagy *autonomizmus* irányzatát. A politikai cionizmus vezérei „nem vették tudomásul a diaszpórát”, azaz megfeledkeztek róla, hogy a palesztinai telepítés döntő sikere esetén is milliószámra maradnak még zsidók más nemzetek között, és ott továbbra is harcolniuk kell a maguk népi egzisztenciájáért. Ezt a küzdelmet a zsidóság lényegében kétezer éve folytatja már, s most csak alkalmaznia kell az új életformákhoz. Volt idő, mikor vallási ételszabályokkal és szertartásokkal határolta el magát a külvilágtól s e révén maradt fenn; most, hogy körülötte a vallás gondolata nem játszik többé oly uralkodó szerepet, a zsidóságnak ama nemzeti energiáira kell támaszkodnia, melyek oly sokáig rejtőztek a vallás leple alatt: meg kell óvnia községeinek önkormányzatát, a zsidó népnyelvet, melyen több mint a fele beszél a zsidóságnak, iskolákat és

irodalmat kell teremtenie a nép nyelvén, a nép nyelve által – egyszóval az egész világon ugyanegy zsidó nemzet részei gyanánt kell fellépnie, amely nemzetrészek nemcsak polgári egyenjogúságot követelnek a különböző országokban, hanem szellemi autonómiát, a nemzeti művelődés szabadságát is. Ezeket az eszméket a zsidó „néppárt” és más demokratikus alakulatok vetették fel, illetve tették magukévá.

A nemzeti mozgalom rendkívüli hatással volt az európai államok, általában a diaszpóra zsidóságára. Valóságos kulturális újjászületés indult meg a nyomában, s nevezetesen az irodalomnak, főként a költészetnek hatalmas méretű fellendülése. A héber irodalom terén a már említett *Áchád Haám* és *Bialik Chájim Nachman* (1873–1934) állanak vezető helyen, előbbi mint gondolkodó, utóbbi mint lírikus. Mindkettőjükben harmonikus egységbe olvad népük megtestesülése, a gondolat és érzelem terén. A modern héber stílus az ő műveikben éri el legmagasabb fokú tökéletességét, prózában és versben egyaránt. Velük egy időben új virágkora kezdődik a népi nyelvű, jiddis irodalomnak is. *Mendele Móchér Szefürim*, kiről már szólottunk, mindkét nyelvet számottevő művekkel gazdagította; főként novelláiban adta eleven képét a 19. század zsidó népéletének. „A zsidó irodalom nagyapjának” nevezték, s „unokái” valóban dicsőséget hoztak nevére. *Rabinovics Salóm* (írói nevén *Salom Aléchem*) a zsidó élet könnyes humorát ragadta meg, ezt a mély fájdalomból fakadt különös vidámságot. *Perecz Izsák Léb* írói fejlődésében hatalmas utat járt meg a lengyel-zsidó népélet realisztikus ábrázolásától a „Népies elbeszélések” misztikus-chaszideus hangulatáig. Az orosz nyelvű zsidó irodalomban főként *Frug* Simon lírája hatott különös varázssal az ifjúságra. Ez a költő, aki egyébként a jiddis irodalmat is maradandó értékekkel gazdagította, még az első pogromok éveiben írta meg híres versét „a zsidó fájdalomról”. Más területeken szintén támadtak számottevő írók. Megélénkült a hírlapirodalom is: említésre méltók a héber nyelvű *Ha-mélic* és *Ha-cefira* című napilapok, a jiddis nyelvű *Frájnd* és *Hájnt*, a *Voszhod* és *Razszvet* című orosz nyelvű hetilapok és egyebek. A nemzeti mozgalommal egyidejűleg szervezkedni kezdett a zsidó szocialisztikus mozgalom is. Ugyanabban az évben, mely Baselban meghozta a cionista szervezet kiépülését, Vilnában titkos szocialista szervezet alakult, az „Orosz- és lengyelországi zsidó munkásszövetség”, melyet röviden *Bundnak* neveztek (1897). A szövetség szocialista propagandát folytatott a zsidó munkásság soraiban és zsidó jellege eleinte pusztán a jiddis nyelv használatában állott; később azonban a polgári és politikai jogok követelése mellett

elismerte a zsidó népi-nemzeti jogok kiharcolásának szükségét is. A Bundon kívül különféle vegyes alakulatai támadtak a cionista szellemű szocializmusnak, így a „Póalé Ción” és a „Cionista-szocialisták” pártjai. Mindezek a pártok főként az 1905. évi orosz forradalom idején kezdtek nyílt harcot az orosz kormány ellen. Zsidó forradalmárok működtek az orosz szociáldemokrata és szociálforradalmár pártok kereteiben, és kivették részüket a diáktüntetésekől meg sztrájkokból is, melyek a cári Oroszország demokratizálására irányultak.

Az orosz kormány, mely tűzzel-vassal nyomta el a felkelők mozgalmát, irgalmatlan bosszút állt a zsidó tömegeken is. Már 1903-ban véres pogromok színhelyévé lett *Kisinev* és *Homel* városa. A zsidó kisemberek és lateinerek fokozott részvétele az 1905-i forradalomban mintegy válasz volt e mészárlásokra. De a demokratikus ellenzéki pártokban is nagy szerepet játszottak az orosz zsidók (*Vinaver* például egyike volt a szabadelvű kadétpárt kimagasló vezéreinek). Szövetség alakult az orosz zsidóság jogegyenlőségének kivívására, s ez céljául tűzte ki „a polgári, politikai és nemzeti jogok teljes mérvű megszerzését a zsidó nép számára”. A kormány mindezekre a követelésekre újabb pogromokkal válaszolt, melyeket hívei, a zsidógyűlölő „orosz népszövetség” tagjai, a híres „fekete százak” rendeztek. Közvetlenül azután, hogy a forradalom 1905 októberében szabadságkiáltvány kibocsátására kényszerítette Miklós cárt, a „fekete százak” egy héten belül 600 pogromot rendeztek Ukrajnában és Oroszország egyéb részeiben. Az első orosz parlament, a „duma” idején, melyben tizenkét zsidó képviselő is helyet foglalt, Bialisztok városában rendezett a kormány véres zsidómészárlást (1906). Mikor pedig a cár feloszlatta a dumát, a legsötétebb reakció szakadt Oroszországra, s eltartott egy teljes évtizedig, a világháború befejezéséig. Még kevéssel a világháború kitörése előtt vérvádpört tárgyalatott a kormány Kijevben: a „fekete százak” egy orosz kisfiú meggyilkolásával és „húsvéti vérvétel”-lel gyanúsították meg *Beilis* Mendel kijevi zsidót, egészen a középkori vádak módjára. A pör több mint két évig húzódott és élénk felháborodást váltott ki világszerte, egészen addig, míg 1913-ban az ártatlanul bebörtönzött ember kiszabadulhatott fogságából.

A világháború. Forradalom és polgárháború Oroszországban

1914, a világháború kitörésének szerencsétlen éve, a megpróbáltatások és katasztrófák hosszú sorának kezdetét jelenti a kelet-európai zsidóság életében, megpróbáltatásokét, melyek a zsidó történelem legszomorúbb lapjaira emlékeztetnek. Másutt is sokat szenvedett a zsidóság, s a világháború minden harcterét bőségesen öntözte zsidó vér (Amerikán kívül 1 230 000 körül járt a világháború zsidó katonáinak száma); de a legsúlyosabb tragédiák itt játszódtak le. Keserves és tragikus megpróbáltatás volt, amikor az üldözött orosz zsidóknak százezrével kellett gyermekeiket hadba küldeniök, kegyetlen és gyűlölködő hazájuk védelmére; de még szörnyűbb csapást hozott a háború első esztendeje, mikor cári parancsra irgalmatlanul, családotul kiűzték a zsidókat a front mögötti városokból, mert ellenséges érzelmekkel, hazaárulással gyanúsították őket. Egész zsidó községeknek kellett száműzetésbe menniök a varsói, majd a kovnoi kormányzáság városaiból, később Litvánia nagy részéből. A kiűzötteket városról városra toloncolták, s végül áttelepítették Belső-Oroszországba (1915). Számos községből túsokat szedtek, „zalozsnik”-okat, többnyire a rabbik és előkelőbbek közül, s ezeket halállal fenyegették arra az esetre, ha az orosz hadseregnek azon a tájon bántódása esik.

A megkínzott, elgyötört emberek lelkében keserű gyűlölet és elkeseredés vert gyökeret a cári kormányzat ellen; s mikor 1917 tavaszán kitört az orosz forradalom, lelkesen szegődtek melléje. Az események gyorsan követték egymást: Miklós cár lemondott, az ideiglenes kormány nemzetgyűlés összehívására készült, hogy kikiáltsa a köztársaságot, de még előbb rendeletben mondotta ki minden orosz polgár jogegyenlőségét; a zsidóság ezzel elnyert minden polgári, politikai és nemzeti jogot egyidejűleg (1917. március 22–április 4.). Ez volt a legújabb kor „harmadik emancipációja”, mely nemcsak az egyes zsidó, hanem a zsidó *összesség* szabadságát is deklarálta.

A világ legnagyobb zsidó községének azonban nem adatott meg, hogy békén élvezhesse új szabadságát. A világháború még tombolt, s Oroszországban mind vészesebb méreteket öltött a pártok tusakodása. A bolsevisták, Lenin és Trockij vezérlete alatt, hosszas küzdelmek után, 1917 októberében hatalomra kerültek, és kikiáltották az orosz tanácsköztársaságot. Az ő révükön Oroszország kilépett a háborúskodó hatalmak sorából, de a legszélsőségesebb belső osztályharc, majd ennek nyomán polgárháború színhelyévé vált. A nemzetgyűlést s vele a parlamentáris kormányzatot a bolsevisták feloszlatták, és helyette megszervezték a szovjetek gyűlését, melyben a kommunista-bolsevista

párt uralkodott. Ezzel egyúttal megkezdődött Oroszország széthullása; Lengyelországon, Finnországon, majd a balti országokon (Lettországon, Észtországon, Litvánián) kívül kivált az orosz szovjetköztársaság testéből Ukrajna is, a régi Oroszország zsidó lakosságának nagyobb részével. Ez a terület most önálló állammá alakult Kijev fővárossal. Kijev és Moszkva (az orosz szovjet székhelye) között azután kitört a háború (1918–20); az orosz „vörös hadsereg” betört Ukrajnába, de vissza kellett vonulnia az ukrán szabadcsapatok elől, melyek közül egyesek a „Chmelnickij-csapat” meg „Gonte-csapat” neveket viselték, ezzel is fenyegetően emlékeztetve a zsidó lakosságot régi véres esztendőkre. Azután csakhamar el is következtek az új véres esztendők, melyek semmiben sem maradtak mögötte az egykoriaknak: *Petljura*, az ukrán kormány feje, szabad garázdálkodást engedélyezett az új hajdamákoknak, akikhez – mint másfélszáz év előtt – most is kozák hetmanok vezetése alatt álló gyűlevész csapatok csatlakoztak, féktelen bandák, amelyek előtt egyetlen cél lebegett: a bolsevisták és zsidók lehetőleg teljes kiirtása.

Az 1919. év szörnyű mészárlásokat hozott az ukrán zsidó községek százaiban. A podóliai Proszkurovban házról házra járva gyilkolták le a hajdamákok a zsidókat; az itteni zsidó temetőben másfélezer áldozat holttestét földelték el. És ugyanilyen mészárlások következtek más ukrán városokban is: Zsitomirban, Fasztovban, Cserkászban, Tetjevben, Tulcsinban, Umánban és egyebütt – ugyanazon a tájon, melyet már a 17. és 18. század folyamán annyi zsidó vér öntözött... Az ukrán pogromok sorát teljessé tették a *Denikin* tábornok vezetése alatt álló „fehér hadsereg” zsidóüldözései. Denikin Ukrajnán keresztül vonult Moszkva ellen, és csapatai útközben rendszeres pogromokat rendeztek, abban a meggyőződésben, hogy zsidó és bolsevista: egy és ugyanaz. Később az orosz vörös hadsereg szétverte ugyan Petljura és Denikin csapatait, de győzelme nyomán szörnyű éhínség szakadt az országra és vele a halálra gyötört orosz–ukrán zsidóságra. S amint Ukrajna újból egyesült Oroszországgal és maga is szovjetté alakult: a polgári középosztály a szovjet törvényei értelmében itt is automatikusan elveszítette jogait és kereseti forrásait; ebbe a megnyomorított középosztályba pedig beletartozott az ország zsidó lakosságának túlnyomó többsége is.

A világ zsidóságának helyzete a háború után

Európa képe a világháború után megváltozott. Régi birodalmak szertehullottak, újak keletkeztek, a megmaradtak is átalakuláson mentek át. Az 1919. évi versailles-i békeszerződés elismerte azokat az új államokat, melyek az egykori Oroszország és a régi Osztrák–Magyar Monarchia területéből kiváltak. Közülük Lengyelországnak 3 millió, Litvániának 150 000, Lettországnak 100 000, Észtországnak 5000, Csehszlovákiának 350 000, Ausztriának 225 000 zsidó lakosa van. Románia, mely a világháború előtt orosz mintára elnyomta zsidó alattvalóit, Magyarország területéből Erdéllyel, Oroszországból Besszarábiával gyarapodott meg, és zsidó lakosainak száma összesen egymillió lett. Magyarország területén (az 1920-i trianoni béke nyomán) mintegy félmillió zsidó maradt. A békeszerződésekben csaknem valamennyi állam kötelezte magát a „nemzeti kisebbségek” jogainak elismerésére és védelmére; de még ott is, ahol ez a meghatározás a zsidóságra érvényes, vagyis ahol a zsidóság magát hivatalosan nemzeti kisebbségnek tekinti –, még ott is hiányos maradt a szerződések ezirányú végrehajtása, és a zsidóság távolról sem szabadult fel mindenütt a régi elnyomás súlya alól.

Lengyelországban az alkotmány értelmében a zsidók mindennemű polgári és politikai jognak birtokosai. Képviselőik vannak az országgyűlésen, a „szejm”-ben, akik legnagyobb részt külön nemzeti frakcióba tömörültek, a „zsidó nemzeti kisebbség” érdekeinek védelmére. De mindez nem sokat lendített a lengyel zsidóság társadalmi és gazdasági állapotán. Az ország gazdasági helyzete általában megromlott, mert terményeinek és iparcikkeinek eddigi fő piacától, Oroszországtól elvágták. A zsidó foglalkozási ágak a régiek maradtak, új terület nem nyílik meg előttük, közhivatalokba nem juthatnak; az állástalan zsidó diplomások száma ezrekre rúg. Kereskedelem és ipar hanyatlottak: a súlyos állami adóterhek a kereskedő és iparos jövedelmének nagy részét elnyelik. Az antiszemitizmus még mindig erősen érvényesül a társadalom különböző rétegeiben. A nehéz külső viszonyok még jobban kiélezik a zsidó pártok belső harcait: a szigorúan konzervatív „Agúdath Jiszróél” és a cionisták, a „Bund” tagjai, a „Poalé Cion” tábora és a kommunisták elkeseredett küzdelmet folytatnak egymással. Mindehhez hozzájárul a hebraisták és jiddis-pártiak kultúrháborúja. Mégis megállapítható, hogy a lengyel zsidóság jelentékeny munkát végez

gazdasági és kulturális téren: egyesületek alakulnak a gazdasági válság leküzdésére vagy enyhítésére, szövetkezetek és hitelintézetek támogatják a munkást és kiskereskedőt; ipari és egyéb iskolák nyílnak (héber vagy jiddis tanítási nyelvvel) és gyakoriak az egyéb kultúrszervezetek is. A népi nyelvű irodalom gyarapodóban van; főként Varsó és más nagyvárosok sajtója emelkedett számottevő tényezővé.

Hasonló a helyzet a kis balti országokban: Litvániában, Lett- és Észtországban. Litvánia kezdettől fogva nemzeti autonómiával ruházta fel zsidóságát: Kovnóban (Kaunas) 1920-ban külön zsidó minisztérium és zsidó nemzeti tanács alakult; később azonban mindkettő feloszlott, mert Litvánia egy időre szakított a teljes parlamentáris rendszerrel. Az ország gazdasági helyzete általában kedvezőbb Lengyelországnál. Lettország hivatalosan elismerte a zsidó nemzeti kisebbséget, melynek képviselte van az országgyűlésen, és a rigai közoktatásügyi minisztérium külön zsidó szakosztálya révén széles körű iskolai autonómiát élvez. Észtország is teljes kulturális önkormányzattal ruházta fel a maga csekély zsidó kisebbségét.

Romániában még látható nyomai maradtak az egykori antiszemitizmusnak. Itt a háború után új erőre kapott az „Antiszemita Liga”, mely nagyrészt diákokból toborzódik, Cuzának, a fanatikus jassy-i professzornak vezetése alatt. A diákok időről időre megtámadják és inzultálják zsidó kollégáikat Bukarest, Jassy és más egyetemi városok főiskoláin; követelik a zsidó ifjúság teljes kizárását a román egyetemekről. Az új zsidó nemzedék azonban teljes energiával felvette a harcot a maga polgári és kisebbségi jogaiért; amit lehet, megteszi a parlament zsidó tagjai révén, kultúrintézményeket szervez, s általában a lengyel zsidóság példaadását követi. Azokban a tartományokban, ahol a zsidóság zárt tömegekben él együtt, mint Bukovinában (itt Csernovic jelentős zsidó centrum) vagy Besszarábiában (Kisinev), a zsidó nemzeti szervezkedés pártja erősebb az asszimiláció mozgalmánál.

A csehszlovák köztársaság területén a zsidóság nagy tömegei már asszimiláltaknak tekinthetők: német területeken a németiséghez, másutt a csehekhez vagy a magyarsághoz hasonultak. Mozgalom indult itt is zsidó nemzeti párt alakítására, melynek parlamenti képviselői, politikai és kulturális intézményei lennének.

Magyarország és Ausztria zsidósága elutasította magától a nemzetiségi vagy kisebbségi szervezkedés gondolatát; nem is tartott igényt az ilyen irányú szervezkedéssel járó jogokra. Vezetői nem tartották hazafias érzésükkel összeegyeztethetőnek, hogy külön

nemzetiségként elszakadjanak, elkülönüljenek a magyarságtól, illetve osztrák-németiségtől, melynek gazdasági és szellemi életében hosszabb ideje tevékenyen részt vettek. Ez az állásfoglalásuk azonban nem gátolhatta meg, hogy az Európa-szerte erős nacionalista és antiliberális megmozdulás életük is meg ne érezzék; főként az egyetemeken zsidó ifjúságának kellett szenvednie az utolsó másfél évtizedben (numerus clausus-törvények).

Úgy látszott, mintha a forradalom utáni, „weimari” Németországban, ebben az ifjú demokratikus köztársaságban új és boldogabb korszak virradna a hatszázezer német zsidóra is. De hamarosan kitűnt, hogy ilyen hatalmas birodalomnak nem elég alkotmányában megújhódnia (a weimari német köztársaság alkotmányát egy zsidó demokrata politikus, *Preuss* Hugó szerkesztette); magának a nemzeti szellemnek is fel kellett volna szabadulnia régi előítéletei és indulatai jármából. Ez azonban elmaradt; mihelyt az országban elültek a háborús zavarok, mihelyt megkezdődött a demokratikus-szocialista állam berendezkedése: máris új életre keltek a múlt sötét árnyai. Monarchisták, militaristák, antiszemiták szövetkeztek a „zsidó-respublika” megdöntésére és a zsidók legázolására; az ő golyójuknak esett áldozatul *Rathenau* Walter, a köztársasági kormány zsidó minisztere (1922). A gazdasági helyzet súlyosbodásával, a munkanélküliség meg az általános depresszió fokozódásával féktelen antiszemita izgatás kezdődött, és mind hatalmasabbá nőtt az az új, szélsőséges párt, mely a „nemzeti szocialista” nevet viselte és *Hitler* Adolf köré csoportosult. A német zsidóságnak, mely ezekben az években Kelet-Európa zsidó menekültjeivel szaporodott, s melyre ráhárult a nagy keleti–nyugati találkozás kulturális feldolgozásának, összefoglalásának feladata is: fel kellett volna készülnie az élet-halál harcra a középkori „zsidóverők” e horogkeresztes utódai ellen; annál inkább, mert ezeknek a zsidógyűlölete mélyebbnek és következetesebbnek bizonyult minden elődjüknél (csakhamar átvitték a Szentírásra, Krisztusra és a keresztény egyházakra is). A német zsidó önvédelmi szervezetek munkája azonban erőtlennek, hatástalannak bizonyult, és az izgatás akadálytalanul folyt tovább. Mikor Hitler 1933-ban kormányra jutott, és a nemzeti szocializmus megkezdte egy új „fajnémet” állam, az „árja birodalom” berendezését, a zsidók kíméletlen kiszorításával és elnyomásával: már ennek a fanatikus propagandának érett gyümölcseit szedte le, és könnyen ültetett diadalünnepeket a pusztulásba taszított német zsidóság romjai felett. A súlyos helyzetet rendszerezte, a

zsidóüldözést kodifikálta az árja-paragrafus (1933) és a másodrendű állampolgárságot deklaráló nürnbergi zsidótörvény (1935), valamint az azóta életbe léptetett további megszorítások –, földrajzilag kiterjesztette Ausztria beolvasztása, a magyarországi zsidótörvény és az olasz fajvédő mozgalom megindulása (1938). E közép-európai „reakciós hullám” győzelmével új zsidó emigráció indult meg, ezúttal ismét Keletről Nyugat felé, Franciaország és Anglia meg a tengerentúli gyarmatok irányába.

Itt, francia és angol földön már régebben új hazára talált az orosz emigráció nagy része. Ezek a keleti tömegek már akkor komor mementóként tűntek fel az asszimilált vagy félig-asszimilált nyugati zsidóság látóhatárán, mintegy emlékeztetve boldogabb sorsban élő testvéreiket, hogy az őket üldöző végzet végeredményben *egy nép* végzete, egy nép, mely világgá szórtan és az egész világot bebolyongva is egységes maradt gyökerében. Ezzel szemben a nyugati zsidóság szellemi elitje e korban afféle testetlen fluidum a nemzeti kultúrák keretei között; mikor Einstein a világegyetem, Bergson a gondolat, Freud a lélek, mások a történelem, a kémia vagy az orvostudomány új törvényeit fedezik fel, valamennyien az új európai szellemiség úttörői, és igazi pályaterük az *egyetemes* emberi kultúra. S épp az *ilyen* egyetemesség elképzelhetetlen volna az egyes nemzeti kultúrákba való szerves belekapcsolódás nélkül. De a közép-európai emigránsok, kiknek sorsán az *eviani konferencia* (1938) óta fokozott ütemben igyekszik segíteni a nyugati humanizmus, mindenesetre megrázkódtatást és válságot jelentenek a demokratikus államok zsidósága számára is.

Amerikába hatalmas zsidó emigráció indult a világháború után: az Egyesült Államok hárommilliónyi zsidóságához az utolsó 15 év leforgása alatt újabb egymillió zsidó csatlakozott. Utóbb azonban az Egyesült Államok kapui is bezárultak az emigránsok előtt, s jelenleg csak egyesek, vagy legfeljebb kisebb csoportok előtt nyílnak meg. Az emigráció hatalmas áradata így más országok felé térült: Kanada, Argentína, Brazília, legutóbb Anglia afrikai gyarmatai és Ausztrália felé, melyek azonban szintén csak korlátozott számban bocsátanak be külföldi bevándorlókat.

Az európai zsidóság jelentékeny része, azt kell mondanunk, elvesztette a talajt lába alól: a 20. század európai forradalmi és új, „antiliberalis” államképletei: bolsevizmus, fasizmus, nemzeti szocializmus, diktatúra, osztályállam, testületi vagy rendi állam, pártállam, faji állam – mindezek lényegében felkészületlenül találták az

európai zsidóságot, mely ezért csak nehezen és lassanként tud beleilleszkedni az új keretekbe. De épp ezért természetes az is, hogy a megrázkódtatás és talajvesztés nyomán fokozott visszhangja támadt a zsidóságban a Palesztina felé irányuló mozgalomnak. A háború utáni válságok közepette hatalmas zsidó tömegeknek vált legfőbb éltetőjévé a cionizmus. Még a háború vége előtt, 1917-ben történt, hogy Balfour angol külügyminiszter ünnepélyes nyilatkozatot tett kormánya nevében Palesztináról; deklarálta, hogy ha az angol hadsereg felszabadítja Palesztinát a török uralom alól, Anglia gondoskodni fog a zsidóság nemzeti otthonának felépítéséről Palesztina ősi zsidó földjén. Ez a deklaráció úgy hatott, mint a villámcsapás, mint valami messiási jóslat. Zsidó legionisták léptek az angol hadseregbe, zsidó légiók harcoltak az angolok oldalán (Zsabotinszky vezérlete alatt), hogy a „felszabadító háborút” győzelemre vigyék. S mikor az angolok elfoglalták Palesztinát (1918), zsidó emigránsok roppant serege indult a Szentföldre; a feldúlt kis ország azonban csak kisebb csoportjait fogadhatta be a bevándorlóknak: a vagyonosabbakat, meg a munkás-pionírokat, a *chalucokat*. A zsidó „nemzeti otthon” terve viszont lázongást keltett a szentföldi arabok sorában, akik azt hitték, hogy a zsidók országot foglalni, s őket otthonukból kiforgatni jönnek Palesztinába. 1920 tavaszán már arab tüntetésre, zsidók inzultálására került sor Jeruzsálemben, egy év múlva pedig Jaffa vált formális pogrom színterévé (ez alkalommal többek között három ismert zsidó író is áldozatul esett az arabok dühének). A palesztinai angol főbiztos, Sámuel Herbert, egyébként maga is zsidó, nem mert szigorúan fellépni a zavargók ellen, hogy a helyzetet még jobban el ne mérgecsse. 1922-ben a Népszövetség megadta Angliának a mandátumot Palesztina kormányzására, és megerősítette Balfour deklarációját a zsidó nemzeti otthonról; azóta a palesztinai bevándorlás, az „alija”, lényegesen megerősödött. Nagytőkések, vállalkozók éppúgy voltak a jövevények között, mint chaluc-munkások, kereskedők és lateinerek. Városok és telepek épültek; Jaffa elővárosa, Tel-Aviv nagy központtá nőtt, negyvenezerre (1937-ben 140 ezerre), kizárólag zsidó lakossal. Különösen nagy arányokat öltött a bevándorlás 1925 óta, mikor Lengyelországból, meg egyéb kelet-európai államokból, majd Németországból és Ausztriából érkeztek hatalmas tömegek. A palesztinai angol hatóságok kénytelenek voltak eltiltani, vagy legalábbis nagyon megnehezíteni a további bevándorlást, mert a kis ország nem tudott a jövevényeknek elegendő munkát és foglalkozást

adni, és egész Palesztinában a munkanélküliség fokozódása fenyegetett.

A cionista szervezet, melynek Londonban *Weizmann* és *Sokolov* állottak az élére, világszerte erős propagandát folytatott; a párt vezetői minden országban hirdették a cionista gondolatot, és folytatták a gyűjtést a „Keren hajeszod” és „Keren kajemeth” alapokra, melyek a földvásárlás és Palesztina zsidókkal való benépesítésének célját szolgálják. Végeredményben (1938-ig) mintegy 390 000 lélekből álló zsidó centrumot sikerült teremteni a Szentföldön (e számba beleértődnek a régi telepések is) – közel 900 000 arab lakossal szemben. Ily módon annak a zsidó „nemzeti otthonnak”, melyben zsidók alkotják a többséget, még távolról sem érkezett el az ideje, s az ideál egyelőre messze áll a megvalósulástól. A helyzet az, hogy az arabok Palesztina jogos tulajdonosainak érzik magukat, és a zsidó bevándorlást teljességgel meg akarják akadályozni. Fanatikus muzulmán agitátorok éveken át tartó szívós munkával felizgatták az arab lakosságot a zsidók ellen, akik szerintük a Szentföld teljes birtokbavételére készülnek. Az agitáció sikerrel járt: az arabok gyűlölete és bosszúvágya már 1929 augusztusában véres pogromokban robbant ki; 1935 óta azután szinte állandóvá lettek a palesztinai arab zavargások, mind véresebb és terrorisztikusabb jelleggel. (1937 nyarán az ország felosztásának terve is felmerült.) Az arab forrongások nyomán cionista körökben a hangulat érezhetően nyomottá lett. Mind szélesebb körökben válik meggyőződéssé, hogy Palesztinában jelentékeny, a mainál jelentékenyebb zsidó település jöhet létre – és kell is, hogy létrejöjjön – egészséges gazdasági alapon, mellette pedig számottevő művelődési központnak kell kialakulnia, mely a teljes zsidóság számára fontos munkát lesz hivatva végezni. A legfontosabb nemzeti feladat azonban nem ebben, hanem a több mint tizenhatmillió zsidót számláló diaszpóra keretein belül végzendő nagy építőmunkában áll.

Szovjetoroszország, melynek harmadfélmillió zsidó lakosa maradt, ma egy rendkívüli arányú kísérlet színhelye: a teljes társadalmi rend átalakítására törekszik, a kommunizmus elveinek értelmében. A nagy kísérlet során, tudjuk, eddig többet romboltak, mint építettek. A zsidó középosztály teljességgel felőrlődött; aki megmaradt belőle, gyári munkássá, földmunkássá vagy szovjethivatalnökká lett. A szellemi kultúra területén teljesen megbénult a szabad fejlődés. A kommunizmus kivételével minden politikai irányzat tilos: a szovjet tagjai csak azt gondolhatják, csak abban hihetnek, és csak azt tehetik,

amit számukra a kommunista párt előír. Az utóbbi évek vallásellenes mozgalmait, vagy a birodalmi telepítés: egyaránt ilyen „előírás”, államilag megszabott elméleti program. Azt mondhatnók, Oroszországban megszakadt a nemzet életének történelmi fonala: a szabad fejlődést erőszakos megrázkódtatás, az evolúciót revolúció zavarta meg. Ezen a réven Oroszország elszakadt a teljes kultúrvilágtól, az orosz zsidók pedig a világ egyéb részeinek zsidóságától.

A 19. század kezdetén nem élt az egész világon több 3 millió zsidónál: most, száz esztendő múltán a világ zsidóságának összes száma megközelíti a 17 milliót. A zsidó nép tehát él és gyarapszik, és e gyarapodásnak senki sem vághatja útját. Hogy valóban így van, azt maga a négyezer éves zsidó történelem bizonyítja legjobban.

És ez a történelem, íme, minden válságon és örvényen keresztül, folyik tovább.

IDŐRENDI TÁBLÁZAT

I. Időszámításunk előtt:

2500–1700 A babilon-kánaáni őskor. Pátriárka-korszak.

1700–1300 „Izrael fiai” Egyiptomban.

1300–1200 Mózes és a kivonulás Egyiptomból.

1200–1030 A héberek megtelepedése Kánaánban: honfoglalás.

A bírák kora.

1030 Saul királysága.

1010 Dávid királysága.

970 Salamon trónralépése.

930 A zsidó királyság kettéválása.

930–720 *Izrael királysága:*

870 Sómron alapítása. Ácháb és Éliás próféta.

720 Az asszír száműzetés; Izrael pusztulása.

930–586 *Júda királysága:*

700 Hizkijáhu (Ezékiás) és Szanherib. Jezsajás próféta.

620 Jósiás reformja.

597 Az újbabiloni impérium. Jeremiás próféta.

586 Jeruzsálem és az első szentély pusztulása. 586–536 A babiloni fogság.

536–332 *Perzsa uralom:*

516 Zerubábel és a második szentély felépítése.

458–443 Ezra és Nehemia.

332–140 *Görög uralom:*

332 Nagy Sándor Jeruzsálemben.

320 Júda a Ptolemeusok kormányja alatt.

198 Júda a Seleukidák kormányja alatt.

167 A Hasmoneusok felkelése.

140 Az ország felszabadulása.

140–37 *A Hasmoneusok és Heródes kora:*

- 140 Hasmoneus Simon nászi.
- 135 Hyrkanos János. Szaddukeusok és farizeusok.
- 103 Jannáj Sándor király.
- 67 Hyrkanos és Aristobulos testvérharca.
- 63 Pompejus és a rómaiak Jeruzsálemben.
- 62 Hyrkanos és Antipater.
- 37 Nagy Heródes trónralépése.
- 4 Heródes halála és trónjának örökösei.

II. Időszámításunk szerint:

- 6–40 A római prokurátorok Júdeában.
- 33 Jézus halála.
- 41–44 I. Agrippa király.
- 44–66 Az utolsó prokurátorok.
- 66–70 A szabadságharc Róma ellen.
- 70 Jeruzsálem és a második szentély pusztulása.
- 80 Jóchanán ben Zakkáj megalapítja a jabnei szinhedriont.
- 132–135 Bar-Kochba felkelése és Bétár ostroma.
- 150 A szinhedrion és a nagy tanházak Galileában.
- 180–200 Jehuda Hanászi és a Misna.
- 220 A nagy babilóniai tanházak.
- 315 Palesztina római-keresztény kormány alatt.
- 350 Zsidóüldözések Palesztinában. A Jeruzsálemi Talmud lezárása.
- 395 A római birodalom kettéválása: Palesztina bizánci kormányzat alatt.
- 429 Gamaliél, az utolsó szentföldi pátriárka.
- 500 A Babilóniai Talmud lezárása.
- 500–600 Az itáliai, frankföldi, német- és spanyolországi zsidó telepek terjeszkedése.
- 613 A vizigótok erőszakos zsidótérítése Spanyolországban.
- 614 Zsidó felkelés Bizánc ellen Palesztinában.
- 624–628 Mohamed hadjáratai az arab zsidók ellen.
- 629 Erőszakos zsidótérítés Franciaországban és a zsidók kiűzetése Dagobert király alatt.
- 638 Az arabok meghódítják Palesztinát és Babilóniai.

- 711 Az arab (mór) uralom kezdete Spanyolországban.
- 750 A bagdadi kalifátus megalapítása. Exilarchák és gáonok.
- 750–800 A kazár fejedelmek zsidó hitre térnek.
- 760 Ánán ben Dávid és a karaiták Babilóniában.
- 768–840 Zsidó telepek Nagy Károly és Jámbor Lajos birodalmában (Francia-, Német- és Olaszország).
- 942 Száádja gáon halála Babilóniában.
- 950 Chászdáj ibn Saprut miniszter Cordovában.
- 960 József kagán, az utolsó kazár zsidó fejedelem.
- 1038 A gáonok és babilóniai főiskolák korszakának vége.
- 1055 Sámuel Hanágid granadai vezír halála.
- 1000–1100 Rabbi Gersóm és Rasi működése Német-, illetve Franciaországban.
- 1096 Az első keresztes hadjárat. A német zsidó hitközségek pusztulása.
- 1099 A keresztesek elfoglalják Jeruzsálemet és kiűzik belőle a zsidókat.
- 1113 Zsidóüldözés Kijevben.
- 1145 Jehuda Halévi szentföldi zarándokútja és halála.
- 1147 Második keresztes hadjárat (Francia- és Németország).
- 1148 Az almohádok zsidóüldözése Spanyolországban.
- 1182–1198 A francia zsidók ideiglenes kiűzetése Fülöp Ágost alatt.
- 1189 Harmadik keresztes hadjárat (Anglia).
- 1204 Majmuni Mózes halála.
- 1215 III. Ince pápa és a zsidó viselet törvénye.
- 1242 A Talmud elégetése Párizsban.
- 1247 IV. Ince pápa bullája a vérvád ellen.
- 1263 A barcelonai hitvita. „Ramban” működése.
- 1264 Boleszláv lengyel fejedelem zsidótörvénye.
- 1290 Az angol zsidók kiűzetése.
- 1306–1314 A francia zsidók ideiglenes kiűzetése Szép Fülöp alatt.
- 1320 A „pásztorok felkelése” és újabb kiűzési rendelet Franciaországban.
- 1330–1338 „Zsidóverők” Németországban.
- 1348 A „fekete halál” Németországban és más országokban.
- 1333–1370 Nagy Kázmér lengyel király és a zsidók bevándorlása Lengyelországba.
- 1388 Vitold litván nagyfejedelem zsidó privilégiumai.
- 1391 A sevillai mészárlás és egyéb spanyol zsidóüldözések.
- 1394 A francia zsidók kiűzetése.

- 1413–1414 A tortosai nagy hitvita.
- 1421 A bécsi zsidók kiűzetése.
- 1453 Konstantinápoly török kézre jut. Zsidó bevándorlás Törökországba.
- 1481 Az új spanyol inkvizíció megkezdí a marannusok üldözését.
- 1492 A spanyol zsidók kiűzetése.
- 1495–1503 A litván zsidók ideiglenes kiűzetése.
- 1498 A portugál zsidók kiűzetése.
- 1507–1550 A lengyel zsidó központok felvirulása.
- 1516 A velencei gettó felállítása.
- 1524–1532 Reubéni és Molcho messiási mozgalma Olaszországban.
- 1550 Portugál marannusok (újkeresztények) megtelepülése Dél-Franciaországban.
- 1530–1570 Új zsidó telepek Palesztinában. Káro József és Lúria Izsák működése.
- 1553 Talmudégetés Rómában és a pápaság egyéb zsidóellenes intézkedései.
- 1563 Rettenetes Iván cár vízbefojtatja a polocki zsidókat.
- 1579 József Nászi török külügyminiszter halála.
- 1580 A lengyel „Váád” megalakulása.
- 1590 Spanyol és portugál marannusok megtelepedése Hollandiában.
- 1614 A Fettmilch-féle zsidóüldözés; a frankfurti és wormsí zsidók ideiglenes kiűzetése (1616-ig).
- 1618–1648 A harmincéves háború szenvedései Németországban és Ausztriában.
- 1623 A litván „Váád” megalakulása.
- 1648–1649 A Chmelnickij-féle kozák felkelés és az ukrainai mészárlások.
- 1654–1656 A svéd–oroszá háború és a lengyel zsidóüldözések.
- 1655 Manasse ben Izrael londoni útja. Az új zsidó telepek megalakulása Angliában.
- 1655 Az első amerikai zsidó telepek. New Amsterdam (New York) zsidó lakossága.
- 1656 Spinozát kiközösíti az amszterdami zsidó hitközség.
- 1666 Sabbatáj Cevi és a messiási mozgalom.
- 1670 A bécsi zsidók második kiűzetése.
- 1671 Bécsi zsidó emigránsok megtelepedése Berlinben és Brandenburgban.
- 1678 Elzász zsidósága francia uralom alá kerül.
- 1740 A Bál Sém Medzyborzban. A chaszideus mozgalom kezdete.

- 1745–1748 A prágai zsidók kiűzetése Mária Terézia alatt.
- 1750 Nagy Frigyes rendelete a zsidók létszámának megszorításáról.
- 1755 Mendelssohn fellépése. 1783: A német bibliafordítás.
- 1756 Frank Jakab fellépése. 1757–59: A frankista mozgalom és a frankisták megkeresztelkedése.
- 1764 A lengyel és litván „Váád”-ok feloszlása és a lengyel zsidóság hitközségi önkormányzatának megszűnése.
- 1768 Az umáni mészárlás és a hajdamákok zsidóüldözései Ukrajnában.
- 1772–1792 Lengyelország három felosztása és a lengyel-zsidó telepek bekebelezése Oroszországba.
- 1772 A lengyelországi rabbinikus párt harcot kezd a chaszidizmus ellen. A chaszideus mozgalom megerősödése Lengyelországban.
- 1776 Az Amerikai Egyesült Államok szabadságnyilatkozata és zsidó-emancipációja.
- 1782 II. József császár türelmi rendelete.
- 1789 A francia forradalom kitörése és az „Emberi jogok nyilatkozata”.
- 1791 A francia zsidók egyenjogúsítása.
- 1807 A párizsi „szanhedrin”. Az asszimilációs mozgalom megerősödése Nyugat-Európában.
- 1808 Napóleon felfüggeszti az elzászi zsidók jogegyenlőségét.
- 1808 Az első orosz zsidó földművestelepek.
- 1812 A porosz zsidók egyenjogúsítása.
- 1815 Az európai reakció és az emancipációellenes mozgalmak kezdete.
- 1827 II. Miklós cár zsidó katonáskodási rendelete. A kantonisták verbuválása és térítése.
- 1830 Küzdelem az egyenjogúsításért Németországban (Riesser Gábor és mások).
- 1844 Vallási reformmozgalmak Németországban. (Rabbik konferenciája.)
- 1844 Az orosz kormány iskolaakciója. Az orosz zsidó felvilágosodási mozgalom (haszkála) megerősödése.
- 1848 A márciusi forradalom és a zsidók egyenjogúsítása Németországban.
- 1858 Az angol zsidók egyenjogúsítása.
- 1860 A párizsi „Alliance Israélite” megalapítása.
- 1860–1865 Az orosz zsidók helyzetének javulása. II. Sándor cár reformjai és az asszimilációs mozgalom.

- 1867 Az osztrák és magyar zsidóság egyenjogúsítása.
- 1870 Az olasz zsidók egyenjogúsítása.
- 1880 Az antiszemita mozgalom megindulása Németországban.
- 1881–1882 Az orosz pogromok és III. Sándor cár reakciója. Az amerikai és palesztinai emigráció kezdete. A „Ción-Barátok” és a zsidó nemzeti mozgalom Oroszországban.
- 1891 A moszkvai zsidók kiűzetése. Az első zsidó telepek Argentínában.
- 1894–1899 A Dreyfus-per Franciaországban.
- 1897 Az első baseli kongresszus és a cionista szervezet megalakulása.
- 1897 Az orosz zsidó „Munkásszövetség” megalakulása.
- 1903 A kisenevi pogrom. Nemzeti és szocialisztikus törekvések az orosz zsidóságban.
- 1905 Az első orosz forradalom és az októberi pogromok.
- 1914 A világháború kitörése.
- 1914–15: Az orosz zsidóüldözések.
- 1917 Az orosz forradalom és az orosz zsidóság egyenjogúsítása. A bolsevisták októberi forradalma.
- 1917 Balfour nyilatkozata a palesztinai zsidó „nemzeti otthon” megteremtéséről.
- 1918–1921 Polgárháború és tömegpogromok Ukrajnában.
- 1919 A párizsi békekongresszus (versailles-i szerződés). A nemzeti kisebbségek jogainak elismerése.
- 1922 Anglia palesztinai mandátuma; a cionista mozgalom megerősödése. A palesztinai zsidó telepek gyarapodása (Tel-Aviv).
- 1929 A palesztinai arab pogromok.
- 1933 Hitler és a nemzeti-szocialista mozgalom kormányra jutása Németországban.
- 1935 Nürnbergi zsidótörvény.
- 1937 Palesztina felosztásának terve. Goga rövid életű antiszemita kormánya Romániában.
- 1938 Ausztria beolvasztása a Német Birodalomba. Magyar zsidótörvény. Olasz fajvédő mozgalom. Palesztinai terror. Eviani konferencia.

A ZSIDÓSÁG TÖRTÉNETE MAGYARORSZÁGON

A fejezet azt a célt szolgálja, hogy Simon Dubnov összefoglaló, egyetemes jelentőségű munkájához kiegészítésképpen a magyar zsidóság történelmének legfőbb eseményeit és adatait regisztrálja.

Sem az összeállítás terjedelme, sem a kiadáshoz rendelkezésre álló idő nem volt elegendő arra, hogy önálló munka igényével lépjen fel, és így az összeállítás nem új kutatások alapján és nem új szempontok megadása céljából készült. A zsidó történelem nagy munkásainak, Kohn Sámuel, Büchler Sándor, Horn Ede, Kecskeméti Ármin stb. műveinek felhasználásával, az általuk felderített és tisztázott szempontok alkalmazásával készült ez a függelék, amely csak a fejlődés vonalát és a legfontosabb összefüggéseket megvilágító állomásokat kívánja az olvasó figyelmébe ajánlani. Szándékkal tartózkodtunk tehát az úgynevezett kritikai eszközök alkalmazásától, az eseményeket nem magyarázzuk, nem kommentáljuk –, csupán az egyértelműen megállapított tények leszögezésére szorítkozunk.

Budapest, 1934 decemberében.

A KIADÓ

A zsidóság magyarországi letelepedésének időpontját lehetetlen pontosan megállapítani. Kétséget kizáró adatok bizonyítják, hogy Pannóniában már a II. században is jártak zsidók. A római légiók nyomában mindenfelé felbukkannak a kezdődő diaszpóra pénzgazdálkodó, kereskedő zsidói s így részint mint magánszemélyek, de nemegyszer a római államhatalom pénzügyeinek hivatalos megbízotti minőségében eljutottak a római birodalom minden területére, így a Dunáig is. Magyarországról éppen a II. századból maradt fenn adat arra, hogy az akkor Intercisának nevezett Dunapentelén a Praepositus Stationis, a pénzügyi intéző zsidó származású volt.

A római impérium idejétől a honfoglalásig csupán szórványos nyomok ismeretesek, és ezek távolról sem nyújtanak megbízható alapot annak feltételezésére, hogy a bolgár–szláv lakta Duna-medencében állandó jellegű zsidó település lett volna.

A nyugati és északi, főleg német és morva eredetű zsidók kereskedőútvonalon nyilván gyakran fordultak meg ez országokban, anélkül azonban, hogy a városi életet még egyáltalán nem ismerő területeken tartós és számottevő telepeket létesítettek volna.

A valószínűség mellett szól – és ezt *Chaszdaj ben Izsák ibn Saprut*, a kordovai kalifa külügyminiszterének híres levele valószínűsíti –, hogy a IX. és X. században már kisebb, de állandó jellegű zsidó telepek voltak a Duna-völgyben. A kordovai zsidó külügyminiszter ugyanis, értesülve egy Kelet-Európában állítólag fönnálló zsidó vallású országról, a Duna-medencében lakó zsidók közvetítésével igyekezett összeköttetést létesíteni e hittestvérekkel.

A honfoglaló magyarok már minden valószínűség szerint jelentéktlenebb német és morva eredetű zsidó telepeket találtak az országban. Ezt annál valószínűbbnek kell tekintenünk, mert nyilvánvaló, hogy a nyugati államok fokozódó és kialakulóban lévő antiszemitizmusa elől az amúgy is csak lazán helyhez kötött, az európai országokban kevésbé meghonosodott, kereskedő zsidónép a még félig nomád életet élő, kötetlenebb államformájú keleti országok felé igyekezett terjeszkedni. Mindezek alapján valószínűnek fogadhatjuk el, hogy a Duna-medencében már a magyarok bevonulása idején is voltak zsidó települések, arra nézve azonban, hogy ezek a telepek megmaradtak-e helyükön, vagy szétszóródtak-e a legyőzött népekkel együtt, s visszamenekültek-e anyaországaikba, hiányzik minden megbízható adat. Valószínű, hogy nagy részük visszavándorolt nyugati hazájába, német, cseh és morva területre, és így a honfoglaló magyarok aligha találhattak itt számottevő zsidó lakosságot.

Az évszázados vándorútról érkező magyarság azonban nem ezúttal került először kapcsolatba a zsidósággal. A magyarság kaukázusi és levédiai hazájában egyaránt szoros kapcsolatot tartott fenn azzal a területtel, melyen a zsidó vallás külsőségeiben élő kazár nép lakott. Nincs megbízható adatunk arra nézve, hogy Bulán király áttérése a zsidó hitre milyen arányban vált népmozgalommá, de nem lehet kétséges, hogy a török–tatár fajú – tehát nem sémi – kazár nép nagy tömegei a zsidó vallás mélyebb értelemben vett szellemétől szükségszerűen idegenek maradtak. A már évezredek óta visszatekintő igen komplex és sokrétű, formáiban is árnyalatokra kialakult zsidó vallás megközelíthetetlen volt a félig-meddig nomád nép számára, még akkor is, ha a magasabb kultúrájú király és a felsőbb osztályok – valószínű, hogy csak ezek áttéréséről lehet szó – az egyistenhitet megértették és magukévá tették.

Nem lehet tehát egyértelmű és világos képet nyerni arról, hogy a mintegy háromszáz évig a kazárok közelében tartózkodó magyarok milyen mértékben kerültek érintkezésbe a zsidó vallással, még kevésbé ítéhető meg az, hogy mennyire állt módjukban ennek a számukra idegen vallásnak lényegével, mélyebb értelmével közelebbi kapcsolatba kerülni.

Kétségtelenül bizonyított ténynek kell elfogadnunk, hogy a Levédiában való tartózkodás következményeként az egyik kazár törzs, a kabarok csatlakoztak a honfoglaló magyarokhoz, de nem állapítható meg, vajon ezek a kabarok átvették-e az egész törzs zsidó vallását, avagy megmaradtak-e régi mohamedán, illetve pogány hitük mellett. Azt a felfogást tehát, amely szerint a honfoglalás munkájában zsidó vallású, sőt zsidó fajú törzsek is résztvettek volna, bizonyítani nem lehet, és a kultúrtörténeti valószínűség inkább amellett szól, hogy a magyarokhoz csatlakozott kabaroknak – akik eddig ismeretlen okból lázadtak fel fejedelmük ellen, s általa legyőzve csatlakoztak a magyarokhoz –, vagy elenyészően kis része, vagy egyetlen tagja sem tette magáévá a zsidó hitvallást. Bár pontos adatok e tekintetben sem állnak rendelkezésre, mégis minden jel arra mutat, hogy mikor a XI. század kezdetén a magyarság áttért a keresztény hitre, a magyarokkal elkeveredett és más magyaroknak számító kabarok ugyancsak, az ország lakosságával arányban fokozatosan valamennyien a keresztény vallásra tértek át. Azok a zsidók tehát, akik a XI. században Magyarországon éltek, nyilván vagy a régebbi telepések leszármazottai, vagy a lassanként kialakuló és konszolidálódó államba az utóbbi évszázad folyamán északról és nyugatról beszivárgott morva, cseh és német eredetű kereskedelem révén települtek meg az országban. A magyar törvényhozás legrégebbi zsidó emléke a XI. század végéről, 1093-ból való, amikor is az addig teljes egyenjogúságot élvező zsidóságot a Könyves Kálmán király uralkodása alatt megtartott szabolcsi zsinat II. Orbán pápa kifejezett kívánságára erős korlátok közé szorította. A Seraphinus esztergomi érsek elnöklése mellett megtartott szabolcsi gyűlés a nyugati országokban már teljesen érvényre jutott, a zsidók szeparációját nagy vonalaiban körülhatároló intézkedéseknek még csak kis részét valósította meg, amennyiben elrendelte, hogy zsidó férfiak keresztény nőkkel házasságot nem köthetnek, a már megkötött házasságok semmisnek nyilváníthatnak, és az illető „Krisztushívő asszonyoknak” szabadságuk adandó. Ugyanakkor a zsidóknak a vasárnapi, valamint a keresztény ünnepnapokon való munkát szigorú büntetés terhe mellett megtiltották.

Ezt az első intézményesen szeparáló törvényt tíz esztendővel később újabb intézkedések követték, amelyek a házasság tilalma után most már attól is eltiltották a zsidókat, hogy keresztény vallású munkásokat vagy rabszolgákat foglalkoztassanak. Ez a rendelkezés vagyonszerzés tekintetében még nem állít korlátokat, a földbirtokvásárlást is megengedi, de a zsidók lakóhelyét a püspöki székhelyekre korlátozza.

Ebben az időben erősen szaporodnak a magyarországi zsidó települések, a prágai és kölni vásárokon egyre gyakrabban jelennek meg a „Turkországból” származó zsidók; a mainzi zsidó bíró előtt mind gyakrabban szerepelnek peres ügyeikkel a Magyarországról kiinduló zsidó kereskedők. A zsidó települések megnövekedése nyilvánvalóan a keresztes hadjáratok megindulásával erősen felfokozott nyugati zsidóüldözések következményének tekinthető. A rendkívül nagy anyagi igényekkel járó keresztes hadjáratok kíméletlenül igénybe vették az expedíció útjába eső védtelen rétegek – főleg a jobbágyság és zsidóság – vagyonát, s nem egy helyen véres nyomokat hagytak maguk után. A felvonuló keresztes hadseregek elől menekülő zsidóság természetesen afele a Magyarország felé menekült, amelyről híre járt, hogy közönyösen és érdektelenül viselkedik a területén átvonuló keresztes hadakkal szemben. Az egyre erősödő zsidó településsel kapcsolatban természetesen erősödik a római kúria sürgetése, amellyel a zsidóságot szeparálni igyekszik a XII. század vége felé már teljesen kereszténnyé vált magyarságtól.

Az aranybulla kibocsátásáig az állam pénzügyeinek intézésében igen jelentékeny szerepet játszik a Magyarországon lakó zsidóság, bár már III. Béla idején, 1190-ben, adó tekintetében megnehezítik a zsidóság helyzetét, és speciálisan keresztény jellegű kötelezettségek teljesítésére is rászorítják.

Az aranybulla 24. cikke azonban már kifejezetten előírja, hogy zsidók és izmaeliták nem viselhetnek nemesi rangot, és nem játszhatnak szerepet az állam pénzügyeinek intézésében vagy monopóliumainak kezelésében. De ezt a törvényt (1222) meghozása pillanatától kezdve a király maga sem vette szigorúan, nem is tartotta be előírásait; például a zsidó származású Teka kamaragróf még jelentékeny birtokok fölött rendelkezett Magyarországon, nem egy, külföldi fejedelmekkel kötött szerződésen kezesként szerepelt, és egészen az országból való kivándorlásáig teljhatalmú intézője volt a király pénzügyeinek. A beregi eskü néven ismert rendelkezések folytán vándorolt át Ausztriába.

1233-ban ugyanis IX. Gergely pápa, a zsidó vonatkozású kánoni törvények be nem tartása miatt egyházi átkot mond az országra, s így II. Endre kényszer hatása alatt újból megerősíti, sőt kibővíti az aranybulla említett rendelkezését. A beregi erdőben esküt tesz a zsidótörvények megtartására, s ezek a törvények hatásukban már messze túlhaladják az aranybulla 24. paragrafusának intézkedéseit.

A beregi eskü ugyanis az 1215. évi lateráni zsinat határozatainak keresztülvitelét is kötelezőkké teszi, s ezek a határozatok azok, amelyekből a középkoron át messze az újkorba nyúló szeparációs intézkedések kialakultak. A lateráni zsinat kötelezte a zsidókat, hogy ruházatukon feltűnő jellel különböztessék meg magukat a keresztény lakosságtól; kényszerítette őket, hogy a kor szokványos viseletétől eltérő ruhát és nevetséges hegyes sisakot hordjanak, hogy ruházatukon feltűnő vörös vagy sárga folttal figyelmeztessenek mindenkit zsidó voltukra, megtiltotta a zsidóknak, hogy keresztény templomok vagy keresztény temetők közelében letelepedjenek; tilos volt kereszténynek zsidó tulajdonát képező házban lakni, valamint zsidótól élelmiszert vásárolni. Ingatlan vagyon nem lehetett zsidó tulajdona, kivéve a meghatározott és körülírt lakóhelyeken lévő lakóházat; zsinagógát építeniök nem lehetett; eretnekség terhe mellett tilos volt zsidó hitre áttérni, vagy arra visszatérni.

Ezzel egyidejűleg igen rendszeres és intézményes térítési munka kezdődött meg a zsidóság közt, s ez a munka semmilyen eszköz alkalmazásától sem tartózkodott. Ha rábeszélés, meggyőzés nem használt, egyenesen római utasításra pénzáldozattal bírták áttérésre a zsidókat. Maga. IX. Gergely a magyar főpapokhoz intézett átiratban figyelmezteti őket, hogy szigorú pontossággal folyósítsák azokat az életjáradékokat, amelyeknek fejében zsidó családokat sikerült az egyház számára megnyerniök.

A nyugati országokban teljes erővel és buzgalommal folyó zsidóüldözés, illetve zsidótérítés szelleme a magyar uralom alatt ebben az időben nem tudott teljes egészében érvényre jutni. Alig néhány esztendővel a beregi eskü után a tatárjárás pusztította végig az országot, s a visszatérő IV. Béla király, nem látván lehetőséget arra, hogy a kereskedelemben gyakorlott és megfelelő pénztőkével rendelkező zsidóság segítségével állítsa helyre az ország gazdasági egyensúlyát, a pápához fordult és fölmentést kért az alig tíz évvel korábban esküvel megerősített rendeletek betartása alól. A kérelemnek legfontosabb indoka az volt, hogy a tilalom folytán az ország jövedelmező nagy hivatalai ingyen kerültek a főnemesség és nemesség

kezébe, és most az állások kiosztásából származó jövedelmek elvesztése veszélyeztette az államháztartás egyensúlyát. Tíz évvel a tatárjárás lezajlása után, 1251-ben jelenik meg IV. Béla zsidótörvénye, amely a zsidókat az egész ország területén a korona tulajdonának nyilvánítja, s egyben számukra a korona védelmét is biztosítja. IV. Béla törvényét a római kúria tiltakozására is érvényesíti, amit megkönnyít az a körülmény, hogy ezzel egy időben Ausztriában is hasonló törvény lép életbe. A tatárjárás után bevándorolt Henukot kamaragrófi rangra emeli és ráruházza az állam pénzügyeinek intézését. A zsidóknak szabad vallásgyakorlatot biztosít, személy- és vagyonbiztonságukat kisebb ügyekben a városi bíró, nagyobb ügyekben közvetlenül a király, illetve megbízottja védelme alá helyezi. Kisebbségi megszorításokkal tehát ez a törvény helyreállítja azt az egyenjogú viszonyt, amely az aranybulla kibocsátása előtti időkben magyarok és zsidók között volt. Érthető, hogy a zsidóság két évszázadon keresztül minden új uralkodótól elsősorban ennek a törvénynek megerősítését kérte. Az ország főhivatalnokai között nem egy zsidó foglal helyet, életük teljesen beolvad a magyarság életébe, sorsuk, helyzetük számottevően enyhébb nyugaton élő hittestvéreikénél. Érintkezésük még az Egyházzal is barátságos, s hitelnyújtásuk révén a legmagasabb körökig is kiterjed. (Így Fredmann comesé, akinek egy 1280. szerződése a legrégibb magyar zsidó okirat.) Beszédnyelvük ebben az időben túlnyomórészt magyar. A tatárjárás nyomainak eltűnével rövidesen újabb nehézségek merülnek fel Róma részéről. Húsz évvel IV. Béla törvénye után megint sürgetik a római rendelkezések végrehajtását, s így IV. László alatt, 1279-ben a budai zsinat külön pápai legátus vezetése mellett 125 paragrafusból álló törvénnyel szorítja meg a zsidóság békés életét.

A zsidók erőteljesebb szeparációja tulajdonképpen ebben az időben kezdődik. Ettől kezdve kötelező a zsidóságra a gettóélet külsőségeinek betartása. A ruházaton vörös posztókörrrel kell zsidó voltukat demonstrálni, csak királyi birtokokon jogosultak letelepedni. A zsidó élet e korlátozásai és szűkítései kevéssé fakadhattak a magyar nép kívánságából, mert még a legszigorúbb intézkedések idején is módját ejtették annak, hogy a zsidóságot – a külső megaláztatások után elsősorban súlyos – anyagi nehézségektől lehetőleg megkíméljék. A korona értékes tulajdonnak tekintette a zsidóságot, a zsidó vagyont, s szigorú rendeletekkel tiltotta a zsidókkal szemben időnként alkalmazott külön vámszedést, külön adómegterhelést vagy bárminemű zsidó vagyon rongálását.

Az utolsó Árpád-házi király haláláig eltelt mintegy háromszáz esztendő eszűttélés folyamán, kisebb-nagyobb megszorításoktól eltekintve, a zsidóság békésen és zavartalanul élt Magyarországon, vagyonilag erősebb rétegei az állam életében jelentős állásokra tettek szert, s ennek megfelelően sem társadalmi megkülönböztetést, sem egyéb üldöztetést nem kellett elszenvedniük. Az országban meghonosodott zsidóság nagyjából beleolvadt a magyarság életformáiba, – a valláskülönbséggel kapcsolatos kisebb jelentőségű külsőségektől eltekintve sem ütközőpontot, sem külön réteget nem jelentett a magyar államéletben. A nagyrészt földműveléssel és őstermeléssel foglalkozó magyarság, a kereskedő és pénzgazdálkodó zsidókban nem versenytársát, hanem segítőjét látta s ennek megfelelően is bánt vele.

Még az első vegyesházbeli király, Róbert Károly is jóindulatú támogatással ügyelt a zsidó értékekre, sőt az ország nyugati határain – Sopronban – újabb zsidó telepeket is létesített.

Komoly válságot csak Nagy Lajos ideje jelentett, mert a katolikus egyház e buzgó híve és harcosa, uralkodásának első idejében fokozott erővel igyekezett az országban meghonosodott zsidókat a keresztény hitre megtéríteni. Mikor évekig tartó buzgólkodása sikertelen maradt, s megtört a „zsidó tévhit makacsságán”, 1360-ban az ország területén lakó valamennyi zsidót száműzte birodalmából. Intézkedései gazdasági tekintetben igyekeztek kíméletesek lenni – szabad kivitelt engedett valamennyi ingó vagyon számára, sőt a fennmaradó követelések behajtását az állam hivatalnokaira bízta. De ingatlan vagyonuk kényszerleadás alá került, míg maguk a zsidók tekintet nélkül letelepülésük időpontjára, záros határidőn belül kénytelenek voltak az országból kivándorolni.

Nagy Lajos rendeletét négy évvel később visszavonja, s 1364-ben újból megengedi a zsidók letelepülését, de az eltelt négy év a magyarországi zsidóság sorsára döntő kihatással volt. A négy esztendő leforgása alatt a száműzött zsidóság, szétszóródva Európa országaiba új otthonra, új megélhetésre, új egzisztenciára talált, és a magyar korona oltalma alatt nem érezvén magát többé a megszokott biztonságban, csak szórványosan tért vissza az országba. Az engedelemmel azonban a magyar életet nem ismerő nyugati és északi zsidó telepesek éltek, mert az ő szemükben a nyugati országok a legszélsőbb néprétegekig is elható antiszemitizmusához képest a magyarországi bizonytalan élet is enyhítésnek, könnyebbségnek tűnt. Ez a visszavándorolt, illetve újonnan bevándorolt zsidóság. az európai zsidók már teljesen

begyökeresedett, üldözöttségre és elkülönítettségre berendezkedett életformáit hozta ide magával. Az a közvetlen és a kívülről mesterségesen fölállított akadályok ellenére is barátságos viszony, mely a magyarság és a magyarországi zsidók közt fennállott, a rövid négyéves megszakítás után többet nem volt rekonstruálható. Az idegen zsidók félénken meghúzódtak elkülönítettségükben, míg az ország lakosai a megalázkodó, a magyar szokásokat, magyar nyelvet nem ismerő, valóban idegen zsidósággal szemben régi, természetesen adott hangjukat megtalálni nem tudták, társadalmi életükbe őket be nem fogadták, s így valóban itt indult meg a magyar zsidóságban az európai értelemben vett gettóélet.

*

Nagy Lajos tehát négyéves száműzetés után visszaengedte a zsidókat birodalmába, sőt túlmenve ezen az intézkedésen, magáévá tette az elődök gyakorlatát, és királyi oltalmát kiterjesztette rájuk. Megerősítette IV. Béla védelmi törvényeit, tekintet nélkül arra, hogy körülbelül vele egyidőben a nyugat-európai államok közül az angol szigetbirodalom és Franciaország területéről is kiűzték a zsidókat. A visszaszivárgó üldözötteket újból királyi vagyonnak nyilvánította, s ez értékes tulajdon védelmére a zsidó-bíró személyében külön főhivatalnokot rendelt.

Ezt a tisztet az államélet egyik keresztény főfunkcionáriusa – nádor, kancellár vagy országbíró – töltötte be ama néhány évtized folyamán, amíg az intézmény fennállott. A zsidó-bíró elsősorban a zsidók és keresztények közt fölmerült vitás esetekben ítéltkezteteljhatalommal. Jogtalan üldözések, törvénytelen anyagi megterhelések ellen ő védte a zsidóságot, s ezirányú intézkedései mindig a király nevében történtek. A zsidóság adóterheinek fölosztása és behajtása ugyancsak hatáskörébe tartozik.

Az első zsidó-bíró Simon mester volt, mellé azonban csakhamar albírót kellett kinevezni, mert oly rengeteg a peres anyag, hogy az uralkodó egyes városok vagy egyházmegyék sürgetésére egyre sűrűbben kénytelen a „levélölés” fegyveréhez nyúlni.

A lassan meginduló városi életben ugyanis a magyarság jóformán semmiféle részt nem vesz. A városi élet képviselői a betelepített német iparosok és kereskedők, akik nemcsak hazájukból hozták magukkal a kemény és kíméletlen antiszemitizmus szellemét, hanem az ugyancsak kereskedéssel és iparral foglalkozó zsidókban veszedelmes

versenytársakat láttak. A szabad letelepülés idejében már nemcsak a nyugati, hanem a délkeleti, a Balkán-félszigetre menekült zsidóság is nagyobb tömegekben telepszik le Magyarországon, s számarányuk növekedésével együtt növekszik e verseny veszedelme. A városi polgárság türelmetlensége, szívóssága s keserves helyzetének egyre sűrűbb fölpanaszolása bírja rá a királyt arra, hogy törvényadta jogánál fogva a levélölés fegyverét alkalmazza: azaz a zsidók és keresztények közt kicserélt adósleveleket semmisnek nyilvánítsa. Ilyen módon mentesítette a polgárságot, egyházmegyéit és nemeseit a zsidókkal szemben fönnálló adósságoktól.

A királyi hatalom gyengülése az egyre szorosabb gyűrűbe zárt zsidók számára mindig vészhozó volt, s így még a harcosan keresztény szellemet képviselő Nagy Lajos halála után is súlyosbodott a zsidóság helyzete. A XIV. század vége felé a magyarországi zsidók élete már miben sem különbözik Nyugat-Európában élő hittestvéreikétől. Budán, Óbudán, Pozsonyban, Nagyszombaton és a többi királyi városokban már formálisan is megvalósul a gettóélet. A század közepén végrehajtott száműzetés döntő jelentőségét mi sem bizonyítja jobban, mint az a körülmény, hogy a megfélemlített zsidóság – pontosan nyugati mintára – önként keresi a gettó zárt életét, kigúnyoltatástól, megaláztatástól ment rejtekét.

Zsigmond királysága idején a kiadott rendelkezések már ennek az eredeti magyar zsidóságtól teljesen idegen, túlnyomó részben németül beszélő, a magyar élet valóságával semmilyen kontaktust teremteni nem tudó gettózsidóságnak szólnak. Pedig Zsigmond kora aránylag még elviselhető, mert valamennyi intézkedését minden hitbeli vagy elvi elfogultság nélkül, kizárólag a könnyebb pénzszerzés lehetősége szabta meg. Így a zsidókat megalázó és még az eddiginél is erősebben megkötő intézkedések mellett bizonyos vonatkozásokban enyhítéseket is nyújtott. A királyi városok mellett már egyes nemesi birtokokon is megengedik a zsidók letelepülését. A kőszegi és kismartoni hitközségek az ő uralma idején alakultak (1393, 1388). Ekkor tűnik fel az első magyar zsidó irodalmi mű (Nagyszombati Izsák szóláskönyve), az első név szerint ismert budai rabbi, a francia eredetű Treves József (1436). Ugyanakkor azonban a nyugati államok most már teljesen kialakult zsidóüldöző szelleme Magyarországot is hatalmába kerítette (Budai jogkönyv, 1421).

A Duna-medencében mindaddig a korig ismeretlen fogalom volt a vérvád; a kútmérgezés, az ostyasértés babonája sem ütötte fel fejét. Kisebb-nagyobb megszorításoktól eltekintve, ha egyre szűkülő

keretben is, de a nyugati államokhoz hasonlítva mégis elviselhető volt a zsidók élete, és vallásuk szabad gyakorlásában alig gátolták őket.

A XV. század elején – jellemző, hogy ez is a nyugati határszélen, Szombathelyen történt – először folyik vérvádper Magyarországon s az ítélet folytán két zsidó hal máglyahalált. A török háborúk újabb föllobbanása újabb zsidóüldözéseket eredményez. Az üldözők élén Kapisztrán János áll, aki gátlást nem ismerő fanatizmussal folytatja térítő munkáját, s tűzzel-vassal irt ki minden ellenállást. Működése nyomán az ország különböző vidékein gyulladnak meg zsidó vértanúk alatt a máglyák.

A Mátyás uralkodása előtti zavaros időkben megszűnik a zsidó-bíró intézménye – 1440-ben Héderváry nádor töltötte be utolsóként ezt a tiszteket –, s ezzel a védettség látszata is eltűnik. A zsidóság a vakbuzgó térítők szabad prédája lesz, s védtelenül ki van szolgáltatva a versenytárstól rettegő német városi polgárság dühének. Mátyás uralma nem hoz enyhülést számukra, de a viszonyok rendeződésével látszólag a zsidó sors is nyugvópontra jut, s ha a nyomás nem is csökken, de fokozódása is szünetelni látszik. A zavaros politikai és szociális állapotok mindenkori a zsidók üldözésének fokozódásában nyilvánultak meg. Mátyás uralkodásának évei konszolidált állapotokat teremtettek az országban, s ezzel együtt megállt a zsidóüldözések rohamos fejlődése is. A zsidó-bírót Mátyás új intézménnyel pótolja: a zsidó prefektusával. A zsidó prefektus zsidó vallású s közvetlenül a királlyal érintkező személyiség volt, hatásköre a zsidó-bíróét is felülmúlta. Minden a zsidókat érintő kérdésben korlátlan hatalommal rendelkezett – természetesen a fennálló törvények keretén belül. A prefektus és családja mentes volt a megalázó ruházati rendeletek betartása alól, joga volt a király kíséretében fegyveresen megjelenni (ismeretes, hogy Mendl 24 díszesen felfegyverezett szolga kíséretében Mátyás koronázási menete élén haladt), s csakhamar az állam legtekintélyesebb hivatalnokai közé tartozott. Mátyás a prefektúra jogát szinte dinasztikus joggal, a nagy tekintélyű budai Mendl családnak adományozta, akik egészen az intézmény megszűnéséig, négy nemzedéken át töltötték be a díszes és felelősségteljes állást.

Mátyás halála után az ország állapota megint zavarosra fordult, s a zsidók rövid idejű nyugalmi korszak után megint rendkívüli üldöztetéseket voltak kénytelenek elszenvedni. Az ország gazdasági állapotának katasztrofális leromlása egyrészt kíméletlen eszközök alkalmazására bírta a hatalmasokat, másrészt egyre fokozódó gyűlöletet váltott ki a látszólag vagyonosabb zsidósággal szemben. Mikor a budai

zsidóság egyik legnagyobb tekintélyű férfia, a később Szerencsés Imre néven híressé vált Salamon, kényszer folytán áttérve a keresztény hitre, alkincstárnoki minőségben teljhatalommal intézte az ország zilált pénzügyeit, s kíméletlen erővel hajtotta be nemcsak zsidókon, hanem városi polgárokon is az adókat, a nép dühe teljes egészében a zsidóság ellen fordult. Budán, Székesfehérvárott, Pozsonyban szinte lázadásszámba menő, pogromszerű üldözések zajlottak le, s a kirendelt királyi őrségek csak igen lassan, vonakodva óvták meg a zsidók vagyon- és életbiztonságát. A XV. század végén, 1494. augusztus havában Nagyszombaton Szapolyai István nádor részvételével és helyeslésével folyt le az első nagyobb méretű magyarországi vérvádpert, amelyhez példátlan tortúrákon keresztül kicsikart vallomásokkal szereztek terhelő bizonyítékot. A per ítélete elmarasztaló volt és újból felgyulladtak zsidó vértanúk alatt a máglyák.

A szórványos eseteken kívül a zsidóüldözés terén vezető szerepet játszó Verbőczy nádor hármaskönyve kodifikálta a zsidók ellen hozott, s minden tekintetben rendkívül megalázó törvényeket. A XIX. század közepéig érvényben volt „zsidó eskü” szövegét is ő kodifikálta a következő szöveggel:

„Én... zsidó, esküszöm az élő Istenre, a szent Istenre, aki az eget és földet és mindent, ami ezeken van, teremtette, hogy ebben az ügyben, melyben a keresztény vádol, ártatlan vagyok. És ha bűnös vagyok, nyeljen el a föld, mely Dátánt és Abiront elnyelte. És ha vétkes vagyok, szélhűdés és bélpokol lepjen meg, mely a szíriai Namant Elizeus esdeklésére elhagyta és Gehazit, Elizeus szolgáját megszállta. És ha vétkes vagyok, nyavalyatörés, vérfolyás és hirtelen gutaütés érjen és véletlen halál ragadjon el és vesszek el testestül és lelkestül és vagyonostul és Ábrahám kebelébe soha ne jussak. És ha vétkes vagyok, Mózesnek a Sinai-hegyen nyert törvénye semmisítsen meg és mindazon írás, mely Mózes öt könyvében van írva, szégyenítsen meg. És ha ez az eskü nem való és nem igaz, törüljön el Adonaj és Istenségének hatalma.”

A mohácsi vész előtti egyre gyengülő középponti hatalom alatt élő Magyarországon a zsidóság megfélemlítése és szenvedése a legmagasabb fokot éri el, s ezzel magyarázható, hogy a török hódoltsági területre jutott és lakóhelyén megmaradt zsidóság aránylag könnyen viselte el a kizárólag anyagi áldozatokkal járó, de az életformákkal és vallással keveset bajlódó török uralmat.

A mohácsi vést követő idők háromfelé szakították az addig egységes országot, s e három terület politikai struktúrájának megfelelően különbözőképpen alakú a zsidóság sorsa is. A zsidók sorsa súlyosabb a nyugati részen, míg a legelviselhetőbb a török hódoltság alatt élőké. Budavár meghódítása után az ideiglenesnek látszó állapotok először vészthozónak tűnnek a zsidók szemében, az ostrom következtében rombadőlt Budából a török tömegével hurcolja rabszolgaságba a házat és minden vagyonát elvesztett zsidóságot. Az ország tekintélyben és lélekszámban legnagyobb hitközsége annyira lepad, hogy a formális hitközségi élet megszűnik, és egy hosszú évtized telik el, amíg lassan új élet költözik a város északnyugati részén fekvő kihalt gettóba. Az első évek zavarai után a török uralom előnyei fokozatosan megmutatkoznak. Az óriási méretű birodalomban a zsidók szabadon űzhetik kereskedésüket, s valóban Budától Konstantinápolyig és Szalonikiig élénk kereskedelmi forgalom indul meg. A hódító hadjárat kezdetén nagyrészt Szófiába menekült zsidó családok lassanként visszaszivárognak magyar területekre, s velük együtt fokozottan szivárognak be a Balkánon élő, túlnyomó részben Spanyolországból menekült zsidók is. A XVI. század vége felé Budán már két, sőt kevéssel utóbb három zsinagóga áll fenn, melyek közül egyik a szefárd rítusok szerint folytatja le istentiszteleteit. Ugyanebben az időben azonban Szalonikiben és a Balkán egyéb városaiban a magyarországi származású zsidók letelepedésének nyomai is felfedezhetők, s így nyilvánvaló, hogy különösebb korlátok a zsidók szabad mozgása elé nem gördültek. A török uralom sem a nyelvi asszimilációra, sem a mohamedán vallás felvételére nem helyezett külön súlyt, az adófizetésen kívül semmilyen kötelezettséget nem rótt a hódoltsági terület alattvalóira. Természetesen hivatali intézkedéseiben nem mért egyforma mértékkel, lehetőség szerint igyekezett vitás esetekben a török fél igazát megvédeni, s nem ártotta nyilvánvalóan hamis tanúzások alapján is a jogát védő zsidót elmarasztalni, de mindez fölszabadulásnak, emberi bánásmódnak tűnt az elmúlt száz esztendő határtalan szenvedéseire képest.

Ugyanebben az időben a szabad területen a Zápolya-párt országgyűlési határozatot hoz, mely szerint a zsidókat kiűldözik Magyarországi területéről.

„Elhatározott az is, hogy a zsidók ezen ország minden vidékéről, szabad királyi városaiból és helyiségeiből rögtön kiűzessenek.”

A törvényt azonban Ferdinánd király nem erősíti meg. A határozat meghozatala mégis jellemző arra a hangulatra, amely a zsidókkal szemben a királyi uralom alatt megmaradt területeken uralkodott, s melyet a városi polgárság az egyre súlyosbodó gazdasági viszonyok hatása alatt természetesen csak erősíteni igyekezett. A király ugyan nem engedte meg a zsidók kiűzetését az országból, de nem is igyekezett meggátolni, hogy például a pozsonyi városi tanács kiűzze a zsidókat, aminthogy tétlenül tűrte a bazini, kolozsvári, nagyszombati stb., túlnyomórészt anyagi érdekek által motivált zsidómészárlásokat is.

Az állapotok híre természetesen keresztülhatolt a török hódoltsági terület határain is, és nem csodálható, ha a Budán és a többi meghódolt városban élő zsidóság rettegve gondolt arra a lehetőségre, hogy újból királyi uralom alá kerülhet. Mikor a hosszú háború folyamán a XVI. század utolsó évtizedében, felszabadító császári seregek kétszer is megkísérelték Buda visszahódítását, a mai Bécsi-kapu közelében lévő gettó zsidó lakossága körömszakadtáig védelmezte a török uralom alatt álló várost. A császári seregek sikertelen akcióját csak egy ponton koronázta siker: a gettó kapuját betörve, fél évszázadon belül immár másodszor változott romhalmazzá a budai gettó.

A királyi uralom alatt lévő területek lakossága a budai zsidók állásfoglalását dühödten igyekezett érvként kihasználni arra, hogy a még szabad területek amúgyis apadóban lévő zsidóságát kiüldözze, de Rudolf király, aki egyébként számos intézkedésében igen szigorú és konok zsidóüldözőnek bizonyult, ezzel az érveléssel szemben elutasító álláspontot foglalt el. Úgy vélte, hogy az uralma alatt élő zsidók adott esetben szintén nem gondolkoznának rajta, hogy megvédjék-e azt a várost, amelyben családjuk él s egész vagyonuk fekszik. A XVII. század első éveitől kezdve a török uralom gyengüléséig változatlan békés nyugalomban telt el a hódoltsági területek zsidóságának élete, míg a szabadon maradt területeken teljes szabadsággal tombolt a középkori antiszemitizmus szelleme. Ezeken a területeken a zsidóság száma minimumra csökkent ugyanakkor, amikor a hódoltsági területeken sokszorosára szaporodott a zsidó lakosság. Nem csak a királyság uralma alól menekültek a toleránsabb török területekre, hanem a Balkánon át is jelentős bevándorlás indult meg, úgyhogy a XVII. század derekán az alföldi városokban jelentékeny számú, a száz évvel korábbi számnak sokszorosát kitevő zsidó lakosság helyezkedett el. Ezek alatt az évtizedek alatt a területek magyar és zsidó lakossága között mintha újból föltámadt volna a magyar királyság első évszázadainak ideje, megint zavartalan érintkezés és barátság hangja

alakult ki. Mindketten háttérbe szorított alattvalói voltak a hódoltsági területeknek, bizonyos jogtalanságokkal szemben közös védekezésre szorultak, s ez helyreállította a tulajdonképpen nem néplélekből fakadó, hanem felülről irányított antiszemitizmus helyébe a harmonikus együttműködést. S mivel a mohamedán törökök szemében a zsidó vallás követői egy fokkal enyhébb elbírálásban részesültek a keresztényeknél, igen gyakori eset volt, hogy a rabszolgasorban élő keresztények, különösen nők, önként áttértek a zsidó hitre. Hetven-nyolcvan esztendő elegendő volt arra, hogy a zsidóság a háborús időkben megsemmisült vagyonát újból rekonstruálja, helyreállítsa s így természetes, hogy részint elkeseredett félelemtől vezéreltetve, részint vagyonának s helyzetének védelmében, a török uralom megdöntésére indult császári seregekkel szemben minden rendelkezésre álló eszközzel a török uralmat igyekezett védeni. 1626-ban, Budavár ostrománál a gettó lakói teljes számban, mondhatni utolsó leheletükig védték a várat, s a császári seregek diadala után nem is maradt el a megfelelő megtorlás.

*

A török hódoltsági időkben a magyarok számára túlnyomórészt kínos emlékek fűződtek a zsidókérdéshez. A XVII. század végén néhány évvel Budavár visszavétele előtt még török részről állandó reklamációk érkeznek a magyar királyokhoz a „török területről” származó zsidók bántalmazása és elrablása miatt. Élénk emlékezetben élt nem egy, a hódoltsági idők kezdetéről származó, egészen élessé vált ellentét, amely zsidók körül keletkezett az időközönként egymással békében élő törökök és a magyar királyság között. Takács Sándor A régi Magyarország jókedve című könyvében írja le a következő eseteket: „A török idők diplomáciai iratai szerint a szultánt a legnagyobb harag fogta el, ha egy-egy zsidót a végbéliek megkárosítottak vagy bántalmaztak. Jaj volt ilyenkor a török fogságban sínylődő magyar vitézeknek.” Szöcs Gergely nevű huszár és Forgács Simon egri főkapitány, később ország hadnagya, 1567-ben formális szerződést kötöttek a Kaufmann Mózes nevű gazdag budai zsidó elrablására és a rajta veendő sarc megosztására. A török annyira fölháborodik a rabláson, hogy a bécsi kormányhoz fordul panaszával, mikor Mózes elrabolják Ráckevéről a huszárok, de kiderül, hogy Forgács Simon rablási tervéről már előzetesen értesítette a bécsi udvart, ahonnan nem emeltek külön kifogást a végrehajtás ellen. Kaufmann

Mózes Egerbe hurcolják és harmadfél éven át fogva tartják. Musztafa budai pasa minden sürgetése hasztalan. Végre mintegy tízezer forintnyi sarc ellenében engedték szabadon – az összeget a jászberényi bíró vállalta érte. Ebből 6500 forint Forgácsé, 2500 forint Szócsé – és ezer forint a bécsi haditanácsé lett. Musztafa hiába követeli a sarc visszatérítését, annak ellenére, hogy az emberrablás békében történt.

Egy más alkalommal három budai zsidót fognak el újból a végbeli huszárok; ezeket a kassai kapitány veti fogságba. A budai basa bosszúból három keresztényt karóba húzat, és további hat keresztény fogoly kivégzésével fenyegetőzik, ha zsidóit nem engedik azonnal szabadon. A Kassán fogságban sínylődő zsidók ügyében külön szultáni leirat utasítja a budai basát kíméletlen eljárásra. Végül a három fogoly úgy szabadul, hogy kétszáz keresztény foglyot cserélnek ki ellenükben.

Érthető, hogy ilyen védelem tudatában a zsidóság igyekezett hálásnak mutatkozni a török uralom iránt, míg a királyságbeliek egyre fokozódó türelmetlenséggel álltak szemben a rettegő zsidókkal. A zsidóság törökhűsége annyira közismertté lett, hogy mikor 1684-ben híre járt Európában Buda visszavételének, Európa számos városában újból föllángolt – különösen ismert a páduai pogrom – a zsidóüldözés, és sok helyen hadsereget kellett igénybe venni a gettót fosztogató tömeg lecsendesítésére. Buda visszavételének híre nem bizonyult igaznak, s csak két esztendővel később következett be, de valóság, hogy Buda megvívásánál a zsidók minden erejükkel védelmezték otthonukat a hatalmas túlerőben lévő császári seregekkel szemben. A török védőrség különösen akkor vette igénybe a zsidók segítségét, amikor nyilvánvaló lett, hogy a szultán kiegészítő csapatai nem érkeznek meg idejében, s ettől az időponttól kezdve a zsidók nemcsak jelentékeny pénzáldozattal igyekeztek a török védőseregben tartani a lelket, hanem maguk is résztvettek a védelmi munkában, sánchordásban s az ütközetekben is. 1686-ban a császári seregek először a gettóba törtek be, s pillanatok alatt romhalmazzá változtatták a mintegy száz házból álló negyedtet. Buda zsidó lakossága – amennyiben túlélte az ostromot, megmenekült a mészárlástól, s nem követett el öngyilkosságot –, nagyrészt fogságba került, míg a kisebb rész szétszóródott Cseh- és Morvaországba, hogy ott a fogságba esett zsidók számára összegyűjtse a váltságdíjat.

Buda eleste után gyors ütemben dőlt meg a török uralom Magyarország területén, s a királyság hatalmának helyreállításával egyidejűleg teljesen megváltozott a zsidóság helyzete is. I. Lipót császár buzgó és hithű katolikus, ki birodalmában polgári jogokat,

viszonylagos szabadságot kizárólag katolikus alattvalói számára biztosított. Zsidók és törökök kisebb megszorítástól eltekintve alig éltek nehezebb helyzetben, mint az ország protestáns lakosai. Sem szabad vallásgyakorlatuk, sem szabad mozgási lehetőségük nem volt, nyilvános iskolákat nem látogattak –, üldözött és csak elkerülhetetlen kényszerből megtűrt lakói voltak az országnak. Kollonics bíboros részletes tervet dolgozott ki, hogy a császár birodalmát fokozatosan véglegesen megszabadítsa a zsidóktól.

Az oly gyakran megfigyelhető, szinte periodikusan visszatérő kép megint megismétlődik: a zsidóság üldözése a nyugati szellemet jelentő államhatalom és a nyugatról betelepített városlakó kereskedő és iparos polgárság irányítása alatt folyik, míg a zsidók védőiként csak a kiváltságokkal rendelkező nagybirtokos nemesség, és a szellemükben császárellenes magyar vármegyék buzgólkodnak. Eddigi helyzetük lényeges megváltoztatásával teljesen kiszorultak a kereskedelmi központokból, a szabad királyi városokból. A XVIII. század elején III. Károly uralkodása idején végrehajtott zsidószámlálás mindössze Bártfa, Buda, Győr, Kőszeg, Modor, Szapolca, Szatmárnémeti, Szentgyörgy és Trencsén szabad királyi városokban talált zsidókat, míg olyan jelentőségű városok, mint Pest, Pozsony, Sopron stb. teljesen kiűldözték falaik közül őket. Néhány évvel később Mária Terézia rendelkezése folytán, a legrégebb magyar városi hitközség, a budai is mintegy hatvan esztendőre megszűnik. Jellemző, hogy ugyanakkor Károlyi Sándor, a buzgón katolikus, hittérítő, egykori kurucvezér 1724-ben külföldről hozat rabbit zsidói számára, akiknek kiváltságlevelet ad, birtokain szabad lakást és kereskedést engedélyez. Károlyihoz hasonló védelemben számos magyar főnemesi család részesíti zsidóit, elsősorban a nyugati határokon fekvő birtokain az Esterházy-család. Ezekről a nemesi birtokokról kerül ki az a magyar zsidóság, mely már a XVIII. század derekán sokszor nagyarányú gazdasági tervekkel igyekszik bekapcsolódni az ország életébe.

I. Lipót uralmától Mária Terézia uralkodásán keresztül egészen II. József-ig a zsidóság sorsa mind anyagi, mind minden egyéb tekintetben egyre súlyosbodik. Kereseti lehetőségüket folyton szűkítik, a kereskedelmi gócpontok még csak átutazásra, egy éjszakára sem adnak zsidónak lakhatási engedélyt, királyi rendeletek tiltják el őket a vámok bérletétől, míg végre a hétéves háború óriási terheinek enyhítésére Mária Terézia elrendeli a türelmi adó bevezetését. Ez a külön zsidó adó kezdetben évi 20 000 forint, de tíz év múlva 30 000-re, további tíz év múlva 50 000-re, majd további hat év múlva 80 000 forintra emelkedik,

s végül is a zsidóság, minden igyekezete ellenére, képtelennek bizonyult a terhek viselésére.

Bármennyire szorították is anyagi érdekek, politikai és vallási elfogultságok a zsidóságot, a XVIII. század közepétől kezdve a felvilágosodott Európa szelleme, találkozáskor a szélesebb magyar néprétegnek a zsidókérdésben mindenkor tanúsított türelmével, a szigorúbb rendeletek ellenére is megakadályozta azt, hogy a zsidó életben a XVI. és XVII. század súlyos megpróbáltatásai ismétlődjenek meg. Bár Európában jóformán sehol nem ment végbe formálisan a zsidók emancipációja, és polgárjogokkal ebben a korban még Angliában sem rendelkeztek, a felvilágosodás korszakában észrevétlenül elmosódtak az ellentétek, s bárha formálisan nem is töröltettek el, érdemben már Nyugat-Európában alig voltak észrevehetőek a városi életben meggazdagodott zsidóság s a város egyéb polgársága közt fennálló különbségek. Mikor a XVIII. század végén, II. József uralkodása alatt, a Habsburg birodalomban intézményes enyhítések következtek be a zsidók sorsában, mondhatni ezek az intézkedések váltották ki a gyűlölt császári rendeletek közt Magyarországon a legkisebb ellenállást (1782, névmagyarosítási rendelet: 1783).

II. József türelmi rendelete valójában a protestánsokra vonatkozott, de bizonyos intézkedéseket kiterjesztett a zsidóságra is. Polgárjogokkal ugyan nem ruházta fel őket, de biztosította szabad vallásgyakorlatukat, megnyitotta az útját a néhány évtizeddel később bekövetkezett egyenjogúsításnak. II. József uralkodása alatt telepszik le százötven éves megszakítás után először három zsidó család Pesten, s az egyszer megnyílt út II. József halála után, rendszerének összeomlása ellenére továbbra is nyitva marad. A városi polgárság az ország különböző részein még kisebb-nagyobb erőfeszítésekkel igyekszik újból visszanyerni a zsidókérdésben túlhaladott kiváltságait, de sem az ország közhangulata, sem a kormányzat intenciói nem teszik lehetővé, hogy e tekintetben komoly eredményeket érjenek el. Csak kisebb korlátozásokat tudnak kivívni, ami azonban nem akadályozhatja meg, hogy rövid három évtized leforgása alatt a betelepülő három család ezerfőnyi zsidósággá növekedjék Pest városában, s már túllépve a mai Terézváros határait, a Lipótvárosban is kisebb területekre terjeszkedjék ki.

A magyar reformkorszak kezdő éveiben kétirányú mozgalom indult meg: egyrészt egyre hangosabb és egyértelműbb kívánsága a törvényhozó nemesség haladó szárnyának a zsidóság teljes

egyenjogúsítása, s megszabadítása „szégyenletes középkori” állapotából, másrésről magában a zsidóságban elementáris erejű asszimilációs hajlandóság mutatkozik; a zsidó iskolákban magyarul tanulnak, egyre több helyen szerződtetnek magyar tanítókat, a templomokban itt-ott magyar prédikációk hangzanak el, a zsidóság óvatosan és félénken bár, de lassan igyekszik bekapcsolódni a magyar szellemi megújulás munkájába. E kétirányú kívánság találkozásaként elkerülhetetlen szükségessé válik, hogy a XIX. század harmadik és negyedik évtizedében minden országgyűlésen szóba kerüljön a zsidó egyenjogúsítás kérdése, s ez állandó aktualitás következtében lassan és óvatosan bár, de leépülnek a részint megszegyenítő, részint súlyos anyagi terheket jelentő korlátok, melyek a zsidók és az ország többi lakosa között fönnállnak. Ugyanebben a korszakban indul meg a városokban letelepedett s rohamosan szaporodó zsidóság intenzívebb bekapcsolódása az ország gazdasági vérkeringésébe, megindul az a folyamat, amelyik kitermeli magából a század második felében páratlan vehemenciával fellendülő, a nyugati államok gazdasági struktúráját meghonosító, ipari és banktőkét jelentő nagyvárosi zsidóságot.

*

II. József halála után az 1790–91-es országgyűlés törvényben rendelkezett a megváltozott viszonyoknak megfelelően a zsidóság sorsáról. Az 1791. január tizedikén szentesített törvény a következőket írja:

„Hogy a zsidók állapotáról azalatt is gondoskodva legyen, míg ügyük és némely szabad királyi városoknak rájuk vonatkozó privilégiumai egy országos bizottság által, mely a jövő országgyűlésen jelentést téssen, tárgyalatnának, és a zsidók állapotáról őfelsége és a Karok és Rendek közös akarattal határozni fognak, a Karok és Rendek őfelsége jóváhagyásával elhatározták, hogy a Magyarország és kapcsolt részek határai közt lakó zsidók az összes szabad királyi városokban és a többi helyeken (ide nem értve a többi királyi bányavárosokat), abban az állapotban tartassanak meg, melyben 1790. január elsején voltak, és ha netán kizavartatnának, abba visszahelyeztessenek.”

Ez a „De Judaeis” néven ismert törvény, ámbár provizóriumnak volt szánva, a következő ötven esztendőre érvényben maradt a magyar impérium alatt élő zsidók számára. A törvényben előre látott bizottság

ugyan megkezdte működését, és gróf Haller vezetésével igen liberális egyenjogúsító javaslatokat dolgozott ki, az országgyűlés összehívásának évtizedes halogatása folytán azonban érdembeli tárgyalásokra nem került sor.

De a magyar közéletben gróf Haller javaslata után röpiratokban, sajtóban, megyegyűléseken egyre sűrűbben hangzik fel a zsidók egyenjogúsításának követelése. A magyar gazdasági élet első komoly rendszeres kutatója, Széchenyi eszméinek és programjának előfutára, Berzeviczy Gergely már a XVIII. század utolsó éveiben nyíltan és határozottan a zsidók mellé áll. Az ő írásai nyomán terjed az a felfogás, hogy mindazon hibák és vétkek, melyeket az elmúlt korszakok a zsidóság terhére róttak fel, nagyrészt igaztalan és kíméletlen elkülönítettségük következménye, s nem kétséges, hogy a speciális rendszabályok felfüggesztése a zsidóság beolvadását, az ország többi lakosaihoz való közeledését, minden irányban hasznos, közérdekű munkásságát fogja maga után vonni. A közhangulat változása természetesen erősen éreztette hatását: s az egyes szabad királyi városok – különösen Pest és Pozsony – német polgárainak egyre ritkábban fölhangzó kérelmei, hogy a zsidókat városuk falai közül kiűzhessék, eredménytelenek maradtak.

A XIX. század első évtizedeinek abszolutisztikus uralkodórendszere nem minden vonatkozásban volt káros a zsidóságra. A bécsi központi kormány a magyar területeken, elsősorban a liberális és szabadelvű hajlandóságot eláruló, alkotmányos jogait makacsul követelő köznemességgel állott szemben, és uralmának biztosítása érdekében lehetőség szerint igyekezett ellenük az ország elnyomottait és jogtalanjait támogatni. Ebben a küzdelemben természetesen elsősorban azok számára kínálkozik előny, akiknek nem volt közvetlen befolyásuk a harcokra, de akiket akár vagyoni állásuk (mint a zsidók), akár nagy népességszámuk (a jobbágyság) következtében egyik vagy másik fél a maga oldalára kívánt állítani.

Ámbár 1840-ig a zsidók sorsán törvényes intézkedéssel újabb változásokat nem eszközöltek, ez az ötven esztendő mégis olyan állapotokat teremtett, amelyek a zsidóság jogkiterjesztését elkerülhetetlen szükségé tették. A zsidóság nagyrészt levetkőzve minden formai megkötöttséget, beleolvadt a magyar városi életbe. Csak polgári jogokat nem gyakorolhatott, s egyes elszórt intézkedésekkel szemben volt kénytelen speciális nehézségekkel megküzdeni. Fönnmaradtak az elmúlt időkből olyan súlyos intézkedések, mint a türelmi adó, – ami ebben az időben már több milliós hátralékra ugrott

fel s kilátástalan volt, hogy a zsidóság valaha is meg tudja fizetni –, s érvényben volt még a különösen sérelmezett és megalázó „zsidó eskü” is; de ettől eltekintve az ország lakossága minden területen igyekezett utat nyitni a zsidóság érvényesülésének, s ez a lehetőség nem is maradt kihasználatlanul. Az egyre rohamosabban szaporodó zsidóság kebelén belül is erős asszimilációs mozgalom indult meg, Pesten megalakult a „Magyarító Egyesület” (1844), kialakult egy kulturáltabb magyar érzelmű, zsidó olvasóréteg, itt-ott zsidó írók neve tűnt fel, egyes hitközségek bevezették a magyar nyelvű prédikációt. Az első megjelent magyar nyelvű zsidó prédikáció: 1817; az első magyar nyelvű zsidó imakönyv: 1839; az első magyar zsidó bibliafordítás, a Bloch Móric-féle: 1840; az első magyar nyelvű zsidó folyóirat: 1847.

Újabb lényeges változások a zsidók sorsában az 1839–40. évi országgyűlés határozatai révén következtek be. A követi tábla túlnyomó többsége teljes emancipációs törvényjavaslatot fogadott el. Ennek az emancipációs mozgalomnak élén a reformkorszak Magyarországnak legkiválóbbjai: Deák Ferenc, Klauzál Gábor, Szentkirályi Móric, Beöthy Ödön stb. álltak. Az alsótábla teljes egyenjogúsító javaslatát a helytartótanács és a kamarilla irányítása alatt álló felsőtábla nem fogadta el, ámbár maga is belátta, hogy a zsidókérdésben fokozott haladásra van szükség. A teljes egyenjogúsítást a felsőtábla korainak találta –, maga Széchenyi István is félreérthetetlenül ellene nyilatkozott, s így a két ház kompromisszuma révén jött létre az 1840. évi XXXIX. törvénycikk, mely a következő intézkedéseket tartalmazza:

„Addig is, míg a zsidók állapotáról a törvény bővebben rendelkezik, ezúttal határoztatik:

1. §. Mindazon zsidók, kik az országban vagy kapcsolt részeiben születtek, valamint szinte azok is, kik az itteni lakásra törvényes úton engedelmet nyertek, ha ellenük erkölcsi kifogás nincsen, az egész országban és kapcsolt részeiben bárhol szabadon lakhatnak, kivéven egyedül az 1790. évi XXXVIII. törvénycikkben említett bányavárosokat, melyekből a bányák és bányászati intézetek tekintetéből törvényes régi szokás mellett jelenleg kizárva vannak.

2. §. A fennálló feltételek mellett gyárakat zsidók is állíthatnak, kereskedést és mesterségeket akár maguk kezükre, akár vallásukbeli legények segítségével is űzhetnek, ifjaikat azokban taníthatják, azon tudományokat pedig és szépmesterségeket, miknek gyakorlatában eddig is voltak, ezután is gyakorolhatják.

3. §. Egyéb iránt köteleztetnek, hogy állandó vezeték- és tulajdonnevekkel éljenek, a születendők pedig vallásuk papjai által vezetendő anyakönyvbe bejegyeztessenek.

4. §. Minden oklevelet és szerződéseket a hazában és kapcsolt részekben divatozó élő nyelven kötelesek szerkeszteni.

5. §. Amennyiben az izraeliták polgári telkeknek szabad szerezhetése gyakorlatában lennének, ezen gyakorlat jövődjére nézve is megállapítható.”

Az újabb intézkedések rövidesen maguk után vonták a két legsérlemezettebb intézmény: a türelmi adó és a zsidó eskü megszüntetését is. 1842-ben a zsidóság felségfolyamodvánnyal fordult a bécsi udvarhoz és kérte a türelmi adó megszüntetését és a hátralékok elengedését. Az udvar hajlandónak mutatkozott a türelmi adó megszüntetésére, de a hátralék letörlesztését vagy megváltását kívánta. Hosszas alkudozás után végre megállapodás jött, létre a kormányzat és a zsidóság közt oly értelemben, hogy a türelmi adó megszűnik, a hátralékot pedig évi részletekben törleszti az ország zsidósága. Ez a törlesztés csak megkezdődött, de befejezésig soha nem jutott el, mert a negyvenes évek megváltozott viszonyai hamarosan feloldották a zsidókat kötelezettségük alól. A zsidóság belső életében is megindult a reformmozgalom, mely a vallási szertartásokat a magyar viszonyokhoz kívánta alkalmazni, s elősegítette az asszimilálódást.

A 48-as rendszerváltozás alapján megváltoztatta a zsidók helyzetét Magyarországon. Már a legelső napokban, 1848 márciusában hallatszott az országgyűlésen a zsidók emancipációjára vonatkozó követelés – hiszen Kossuth, az 1847–48-as országgyűlés alsótáblájának vezére, egész újságírói működése során félre nem érthető egyértelműséggel vallotta magát a zsidó egyenjogúsítás hívének. A felsőtábla liberális ellenzéke, de elsősorban a centralista báró Eötvös József messzemenően exponálta magát a zsidóság egyenjogúsításáért, s ezúttal már nemcsak gyakorlati érdekek mérlegelése vezetett ebben az irányban, hanem – és ez ismét különösen Eötvös Józsefre érvényes – a humánus és emberi szempontok szem előtt tartása is.

Az ország s a bécsi kormányzat kezdő ellentétei mégis már 1848 márciusában néhány szabad királyi városban, elsősorban Pesten, vad zsidóüldözésbe hajszolták a szabadságukkal még élni nem tudó, kenyerüket a zsidóktól féltő városi polgárokat. Mikor Szemere Bertalan, a Batthyány-kormány éppen kinevezett belügyminisztere március 25-én Pestre érkezett, fölháborodva vette tudomásul, hogy az előző éjszakán Pesten szinte pogromnak beillő zsidóüldözések törtek

ki, az iparoslegények a zsidónegyedben agyba-főbe vertek egy sereg embert s üzleteiket kifosztották. Az iparukat féltő pesti polgárok olyan vehemenciával fordultak szembe a zsidósággal, hogy az emancipáció ismert és egyértelmű híve, gróf Batthyány Lajos Pestre érkezte után minden meggyőződése, s Szemere heves tiltakozása ellenére kénytelen volt a hangulat lecsillapítására bizonyos megszorításokat koncedálni. Nyilatkozataiban is félreérthetetlenül helytelenítette a polgárság eljárását, s megvallotta, hogy egyetért Petőfivel, amikor a szabadság mozgalmára szégyenfoltnak érzi a zsidókkal szemben jelentkező kicsapongásokat, mégis elrendelte, hogy a gyors szervezésnek indult nemzetőrségből a zsidók kizárassanak, de egyidejűleg a legszigorúbb büntetés terhe mellett tiltotta el a további zsidóüldözéseket.

Kevéssel utóbb annyira kiéleződött a magyar kormány és a lábrakapó bécsi kamarilla közt az ellentét, hogy a zsidókérdésről elterelődött az ország lakosságának figyelme, de még így sem kerülhetett rá sor, hogy a szabadságreformokat megvalósító első parlamentáris magyar országgyűlés a szabadságharc formális megindulása előtt megtárgyalja a zsidó emancipáció kérdését.

A pillanatnyi incidens a zsidóságot nem térítette el asszimilációs útvjáról – 1848 őszén, 1849 elején minden gazdasági erejével a szabadságharc mellé állt, ifjúsága pedig számarányát messze túlhaladó mértékben jelentkezett a függetlenségi kormány zászlaja alá. A magyar jegybank megalakításához a pesti hitközség első helyen a legnagyobb összeggel járult hozzá –, egymaga ötvenezer forintot adott át Kossuthnak a jegybank alapítására, s a hitközség tagjai közt további mintegy 30 000 forintot gyűjtött össze a nemzeti célra. Az ország legtöbb hitközsége értéktárgyait, ezüstjeit templomaiból elvitte, s a kormány rendelkezésére bocsátotta, az ország legkiválóbb rabbija, Lőw Lipót szegedi főrabbi a hadsereg tábori lelkésze lett – a magyarországi zsidóság minden erejével a szabadságot, liberalizmust, egyenjogúsítást jelentő forradalmi kormányzat oldalára állt.

A szabadságharc leveretése az országgal együtt sújtotta a zsidóságot, melynek legfőljebb az a benső elégtétele maradt meg, hogy a forradalmi kormány utolsó pillanataiban, 1849. július végén, szegedi ülésén megszavazta a zsidó egyenjogúsítás törvényét, Szemere Bertalan miniszterelnök aláírásával ki is hirdette – de már sem hatalma, sem ideje nem volt arra, hogy e törvényt a gyakorlatban akár csak időlegesen is megvalósítsa.

A szabadságharc leverése után a bécsi kormány kemény bosszút állt a zsidóságon –, Haynau másfél millió forint hadisarcot vetett ki a

magyarországi hitközségekre, s intézkedéseiben a magyarokkal egyenlő, kemény és kíméletlen elbánásban részesítette az ország zsidó lakosságát.

Ezt a hadisarcot 1850. szeptember huszadikán császári rendelet elengedte ugyan, ehelyett azonban kötelezte a zsidóságot, hogy egymillió forint befizetéssel zsidó iskolai és tanügyi alapítvány létesíttessék. A ma is főnálló Országos Izraelita Tanítóképző, az Országos Rabbiképző Intézet és számos egyéb kitűnő tanintézmény ebből az alapítványból létesült. Haynau elbocsátása után a bécsi kormány rendeleti úton megalakítja a magyarországi hitközségeket, s élükre hivatalból nevez ki vezetőket. A kormányzat iránya a szükség szerint ingadozó – hol védi, hol megszorítja a zsidóságot –, de általában felekezetre való tekintet nélkül hajlandó mindenütt a jogok megszorítására.

Bach belügyminiszter 1852-ben kitiltja Magyarországról a héber nyelvű imakönyveket s a zsidó vallási iratokat. Magyarázhatatlan módon fölújítja a zsidók által oly megalázónak érzett zsidó eskü intézményét is, amely aztán egészen 1868-ig, az új büntetőtörvény életbelépéséig érvényben is marad. Megszorítják a zsidó házasságjogokat is; 1853-ban pedig betetőzi a megpróbáltatásokat az a császári pátens, amely a zsidókat újból eltiltja az ingatlanszerzéstől. Így néhány év alatt az emancipáció ügye annyira megakadt, hogy a zsidóság állapota a reformkorszakot megelőző, megalázott és megszorított helyzethez lett hasonlónak. Öt éven keresztül tart ez a teljes háttérbe szorítottság, amikor lassan enyhülni kezdett a helyzet. 1859-ben először megengedik a zsidóknak keresztény inasok és cselédek alkalmazását, alig néhány nappal később a zsidó házasság megkötő intézkedései is megszűnnek, 1859. december huszadikán osztrák birodalmi ipartörvény jelenik meg, amely minden felekezet említése nélkül minden ipargyakorlást szabadnak nyilvánít a birodalom területén.

1860 januárjában a foglalkozási ágakban (gyógyszerészség, italmérés, szeszegetés stb.) főnálló tilalmakat helyezi hatályon kívül egy császári rendelet, míg 1860. február 18-án végre újból kimondják a zsidók birtokképeségét is.

1861-ben közeledő lépés történik a magyarság és Bécs között, s bárha ez a közeledés közvetlenül nem is vezet kibékülésre, a magyarországi zsidóság utolsó hetven évének sorsa már a 61-es évben eldőltnek tekinthető. A rövid hat hónap folyamán az újabb felszabadító rendelkezések egész sora, ha az emancipációt formálisan nem is

mondta ki, de valójában minden korlátozást eltakarított a magyarországi zsidóság útjából; maga az emancipáció tulajdonképpen csak politikai jogok szerzésére adott volna módot, de az abszolutisztikus uralkodási rendszeren belül politikai jogok gyakorlása felekezetre való tekintet nélkül amúgy is illuzórikus volt.

A korlátok eltűntek tehát, de az elnyomatás tizenkét esztendeje a zsidóságot lélekben még közelebb vitte a sorsközösségben szenvedő ország lakosságához. Ugyanakkor az Európában nyugattól keletig meginduló konjunktúra eleddig ismeretlen lehetőségeket nyit meg a kereskedelemben, pénzgazdálkodásban az ország többi lakosainál jelentősen járatosabb zsidóság előtt. A birtokképeség kimondása még az évszázadok óta elzárt területeket is megnyitja a zsidóság előtt, amely példátlan vehemenciával veti rá magát a megnyílt területekre, s hihetetlen gyorsasággal növeli vagyoni erejét, fejleszti önmaga s önmagán keresztül az ország kereskedelmi és ipari gazdálkodását. A rövid néhány évtizeddel előbb még teljesen németajkú magyarországi zsidóság bámulatos gyorsasággal sajátítja el a magyar nyelvet, felveszi magába a legutolsó évtizedek magyar kultúrájának szellemét, s módját ejti, hogy részint gazdasági erejével, részint az addig modern szellemben ki nem használt úton: a sajtó útján mennél közvetlenebb kapcsolatot létesítsen önmaga és az ország szellemi élete között. Néhány esztendő elegendő rá, hogy a zsidóság túlnyomó része teljesen magyarnak érezze magát, s egész természetes, hogy a kiegyezés létrejötte után, 1867. novemberében már megszületik a fél évszázad óta esedékes emancipációs törvény, melyet a képviselőház vita nélkül, a főrendiház négy szavazat ellenében 64 szóval fogadott el.

„1. §. Az ország izraelita lakosai a keresztény lakosokkal minden polgári és politikai jog gyakorlására egyaránt jogosítottaknak nyilvánítatnak.

2. §. Minden ezzel ellenkező törvény, szokás vagy rendelet ezennel megszüntettetik.”

*

Az emancipáció törvénybe iktatása végleges jogi formát adott egy, már a gyakorlatban és érdemben megvalósult helyzetnek, mégis a törvénybe iktatás ténye döntő jelentőségűvé vált. Alig két hónappal később Eötvös József kultuszminiszter összehívta a magyar zsidó kongresszust azon célból, *„hogy a hazában létező izraelita hitfelekezet, mint önálló vallásos társulat éppen olyan szabad és autonóm testületet*

képezzen, mint ókeresztény autonóm egyházak.” A tanácskozások egy esztendőn keresztül tartottak, de végeredményükben a zsidó belső életben már évtizedek óta lappangó ellentéteket hozták napvilágra, ahelyett, hogy a kívánt egységes szervezetet teremteték volna meg. A kongresszusi határozatok, majd az azt követő országgyűlési határozat eredményeképpen a magyar zsidóság három részre szakadt: a kongresszusi hitközségekre, az ortodoxiára és a „status quo ante” alapon álló hitközségekre. Az első kettő közt a különbség lényegében vallási, hitgyakorlati és szertartási ügyekre nézve állott fenn, amennyiben az ortodoxia ragaszkodik a Sulchan Áruch csorbíthatatlan érvényben tartásához, s annak előírásait bíraskodási ügyekben is érvényesíteni kívánja, míg a kongresszusi hitközségek ettől számos irányban eltértek. A harmadik frakció egyik fél oldalára sem állt s megmaradt régi szokásai mellett.

A zsidó kongresszus tehát amellett, hogy az ország törvényeinek megfelelő szervezetekbe tömörítette a zsidóságot, tulajdonképpen belsőleg már amúgy is megbontott egységét formálisan is három részre osztotta. A kongresszusi hitközségek a múlt század egyik legkimagaslóbb zsidó reprezentánsa, Löw Lipót, a kiváló szegedi főrabbi szellemi örököseinek tekinthetők – ő volt az, aki a vallási élet bensőségeinek csorbíthatatlan megőrzése, sőt megerősítése mellett a modern európai, de egyben nyelvében és szellemében magyar kultúréletbe igyekezett a zsidóságot átvezetni.

A kongresszus látszólag vallási kérdéseken meghiúsult egységesítő munkája tulajdonképpen – hét évtizedes távlatból – mélyebb gyökerekre utal vissza, mint az első pillantásra képzelhető lenne. A magyarországi zsidóság élete a kongresszusi elkülönüléstől kezdve valóban három, egymással párhuzamban élő réteg keretében játszódik le. E három réteg a magyarországi zsidóság minden vonatkozásában kimutatható, követhető és csaknem szigorúan körülhatárolható.

Az ortodoxia szelleme, amely lényegében a zsidó élet minden árnyalati értékét féltő, hagyományhű mesterek (a Szóferek és mások) tanítását követi, ma is él, s képviseli az ősi, négy-öt generáció előtt még általános és egyedül igaznak hitt, tiszta zsidó életmódot és gondolkozást. Az újabb nemzedékekben, bármily mértékben hasonuljon is át az európaiasodó élethez, a keletről, különösen a múlt század második felében erősen bevándorló lengyel és orosz zsidóságban állandó erőforrást talált. Az az őszintén liberális magyar politikai irányzat, amely élén Deák Ferencsel benső meggyőződését követve, a zsidó emancipáció mellé állt, ezzel párhuzamban éppen e

keleti bevándorlással számolva – nem ez összefoglalás hivatása megbírálni, hogy helyesen-e, vagy helytelenül – az emancipáció törvénybe iktatásával egyidejűleg a bevándorlást és letelepedést szigorú határok közé szorító intézkedéseket is kívánt. A magyar törvényhozás csak az emancipáció megvalósítására szorítkozott, a bevándorlási korlátozásokat elhagyta, s így az ortodoxia a keleti erőforrásból nemcsak megtartotta eredeti számarányát, hanem a kulturális és társadalmi asszimilációtól éppen vallási állásfoglalása folytán automatikusan elzárt híveinek számát gyarapítani is tudta.

A nyilvánosság szeme előtt élő, az ország gazdasági és kulturális életébe rohamos iramban bekapcsolódó és csakhamar igen nagy fontosságúvá nőtt zsidóság nagy tömegeinek élete a kongresszusi hitközségek fennhatósága alá tartozott. Ez a réteg volt az, amely az ország nagyvárosaiban, elsősorban azonban Budapesten, fenntartás és gátlás nélkül élt a szerzett jogokkal. Érzésben, gondolkozásban az új liberális Magyarország gondolatvilágához tartozónak, sőt azzal azonosnak érezte magát, annak érdekeit és szempontjait sajátjának tekintette, s legkönnyebben volt hajlamos ezt élete formáiban, munkájában és társadalmi életében is kifejezésre juttatni. Ez a zsidóság, amely vagyoni erejében bár messze elmaradt a nagybirtokos vagyonok mögött, de kereskedelmi, ipari és banktőke lévén, könnyebben mobilizálható s a viszonyokhoz könnyebben alkalmazkodó gazdasági erővel rendelkezett, most már nemcsak gazdasági, hanem fokozatosan politikai, művészeti és tudományos téren is bizonyos befolyásra tett szert. Ennek a befolyásnak megnövekedésével arányosan, sőt azon túlmenően azonosnak érezte magát az országgal, s önmagát valóban zsidó vallású magyarnak vallotta. A liberális magyar korszak, a rohamosan fejlődő gazdasági élet, s az ötven évig tartó nyugalmas politikai atmoszféra minden lehetőséget megadott ennek a tudatnak erősítésére, annak ellenére, hogy a felmentéssel végződő tiszaezlári vérvádper idején, ha jelentőségében nem is messze kiható, de szimptomaként jelentős antiszemita mozgalom indult meg. A minden területen fejlődő ország közvéleménye nem tette magáévá a zsidók újabb szeparációjára irányuló kívánságokat, és hosszas előkészítés eredményeképpen – ebben zsidó részről Szabolcsi Miksaé az oroszánrész – 1894-ben befejezte az egyenjogúsítás művét az addig túrt zsidó vallás recepciójával, majd egy esztendővel később a vegyesházassági törvény létesítésével.

A nagyvárosi életben élő zsidóság útjába tehát semmilyen oldalról nem gördült lényeges akadály a teljes asszimiláció felé, s ez a folyamat egészen a háború kitöréséig egységes, egyre fejlődőnek látszó vonalban haladt előre, olyannyira, hogy e nagyvárosi zsidóság tagjai közül számosan tértek át keresztény vallásra, a teljes beolvadás mintegy formai betetőzéséül. A hetvenes évektől kezdve főleg gazdasági érdemek elismeréséül, de később tudományos és kulturális, valamint közéleti munkák méltánylásaképpen a már csak formális, valóságos kiváltságokat nem jelentő nemesi címek és rangok is osztályrészül jutottak egy-egy dinasztikus jellegűvé vált zsidó családnak, s ugyanakkor teljesen megnyílt a zsidóság előtt a politikai működés lehetősége. A liberális szellemű, egyre fokozódó hatású sajtó hathatósan támogatta ennek a befolyásnak súlyát és növekedését. Ez a nemzedék jutott olyan közel a valódi magyar kultúrához, hogy a századvég tudományos életének olyan kifejezetten magyar értékei, mint Acsády Ignác, Goldziher Ignác, Simonyi Zsigmond, Vámbéry Ármin, Korányi Frigyes stb. kerültek ki soraiból.

E két ellentétes, egymás mellett élő zsidó réteg mellett mintegy fiatalabb generációként a múlt század utolsó éveiben alakult ki az a harmadik zsidó csoport, amely már teljesen a liberális szellemű Magyarország kultúráján nevelkedve a háború előtti évek jellegzetesen budapesti intellektuális légkörét alkotta. Ennek az aránylag kis számú csoportnak fejlett belső kultúrája, a nyugati értelemben vett európai szellem ismerete és elfogadása, az elméleti kérdések és társadalmi problémák iránt mutatott fejlett érzéke, az új művészeti irányokkal szemben érezhető fogékonysága jelentős szerepet biztosított a háború előtti Magyarország kulturális életében. E jellegzetesen nagyvárosi zsidóság a teljes szabadelvűség és látszólagos teljes elmagyarosodás közepette is önmagától, külső kényszer nélkül tudomásul vette, szinte megérezte azt, hogy az asszimiláció valójában csak a felületen ment végbe, s az ország társadalmi struktúrájában mélyen elásva bár, de lappangón jelen van a zsidókérdés és általános érdeklődést keltően hívta fel rá a figyelmet, anélkül, hogy érdemben valamilyen gyakorlati elintézet javasolt volna. A kérdés felvetése olyan időpontban történt, mikor az asszimiláció fenntartás nélküli hívei és megvalósítói méltán hivatkozhattak rá, hogy a magyar élet legmagasabb régiói is nyitva állnak a zsidók előtt: a hadsereg előkelő funkcionáriusai, közhivatalnokok, politikai államtitkárok, egyetemi professzorok, országgyűlési képviselők és főrendiházi tagok kerültek ki a zsidóság sorából, anélkül, hogy ellentétek bármikor is megnyilvánultak volna. A

magyarországi Herzl Tivadar által modern szellemben; megindított cionista mozgalom a háború előtti Magyarország értelmiségi rétegéből csak keveset számíthatott hívei közé. A magyar zsidóság intellektuális rétege bensejében bizonytalan volt, önmaga sem tudta, hová tartozik; ennek a gyökértelenségnek következménye volt az a belső labilitás és ingadozás, amely egyrészt szélsőségekre hajlamossá, másrészt a való élettel szemben idegenné tette, s végül is értékei ellenére tragikus konfliktusok előidézője, e réteg teljes felbomlásának okozója lett.

A világháború kitörése még erősíteni látszott a teljes áthasonulás képét. A magyarországi zsidóság számarányának megfelelően vett részt a háborúban, és gazdasági erejét az ország rendelkezésére bocsátotta. A háborús magyar kormányokban Vázsonyi Vilmos miniszteri rangig emelkedett fel, s tekintélye, befolyása egy időszakban a magyar belpolitika alakulására bizonyos értelemben döntő jelentőségűnek tekinthető (1917–18).

Mégsem véletlen, hogy rövid idővel utána kirobbantak azok a lappangó problémák, amelyekről az előző fejlődő, gazdagodó nemzedékek – magyarok és zsidók egyaránt – csak vonakodva, nem szívesen vettek tudomást.

A háborút követő forradalmi megmozdulások lezajlása után a felzaklatott Közép-Európában, Magyarországon indultak meg először a később egyre jobban erősödő antiszemita mozgalmak. Az első antiszemita hullámnak intézményesen megmaradt egyetlen törvénye, a „*numerus clausus*” (1920). Az 1938. XV. tc., az ún. *zsidótörvény* azután faji alapon (a kitérések megszigorított elismerésével), névleg 20, a valóságban alacsonyabb százalékra szorítja le a zsidók számát a különböző kereseti ágakban, s ezzel a magyar zsidóság polgári egyenjogúságának lényegében véget vetett. Az új nemzedék így már saját élményeiből ismeri tragikus izoláltságát, s ennek következménye a zsidó fiatalság bizonytalanságának növekedése. Az eddig intellektuális szerepet betöltő harmadik réteg helyét egy új nemzedék foglalta el, amely egyelőre sem a romantikus értelemben vett áthasonulás, sem a nemzetiségi szervezkedés jelszavaiban nem talál kielégülést és megnyugvást.

A zsidóság elhelyezkedése a háború utáni Magyarországon közelebb van még, semhogy e tisztán regisztratív összefoglalás keretében világos és tárgyilagos képet lehetne rajzolni róla. Ez annál nehezebb volna, mert az utóbbi esztendő európai eseményei Magyarország határain túlterjedően is aktuális, minden körülmények közt eldöntendő európai kérdéssé tették a zsidó probléma megoldását.

1938 márciusában Ausztria beolvadt a német Harmadik Birodalomba, és ennek hatása alatt a magyarországi antiszemita mozgalom is újjultan erőre kapott.

A világ ma forrongásban van; új arculata a zsidóság életében is új fejezetet fog jelenteni.

Szabolcsi Bence

Utószó

Évszázadunk magyar könyvtermésében nem egy művel képviselteti magát a zsidóság története. Csak a jelentősebbekről szólva meg kell említenünk Heinrich Graetz (1817–1891) hatalmas munkájának, a „Geschichte der Juden”-nek magyar fordítását,^[1] amely hat vaskos kötetben jelent meg 1906–1908-ban, a magyar zsidóság történetéről, valamint az erdélyi szombatosokról szóló fejezetekkel bővítve. A legenda szerint, amikor Moritz Steinschneider (1816–1907), a héber bibliográfia atyja, megtudván, hogy Graetz nagy művén dolgozik, kedvetlenül így kiáltott fel: „Micsoda?! – egy újabb zsidók története?” Partnere így válaszolt: „Igen – de ezúttal egy zsidó történet!” A kis anekdota is érzékelteti Graetz 1853–1876 között kiadott 11 kötetes monumentális művének a korábbi vállalkozásoktól eltérő jellegét: a tudományos módszerességhez szigorúan ragaszkodva, de tárgyát belülről szemlélve, az eseményeket át- és újraélve írta meg népének történetét a bibliai időktől saját koráig.

A különböző nyelvű források elképesztő halmazát gyűjtötte össze és használta fel; közöttük sok, addig nem ismert anyagot. Graetz korszakalkotó művének jelentőségét nem csökkenti, ha megállapítjuk, hogy a tudós szerző nem lépte túl a kor szellemének árnyékát. Alig fordított figyelmet a társadalmi és gazdasági tényezőkre; okfejtéseinek súlypontja a szellemi mozgalmak és alkotások jelentőségének hangsúlyozására tevődött, az események fő vonásaként a tragikus mozzanatok, a heroikus küzdelmeket és a sokszorozódó szenvedést emelte ki. Graetz kritikusan a mű hiányosságaiként említik, hogy tartózkodással szemléli és felületesen kezeli a zsidó misztika jelentőségét, nem értékeli kellőképpen az oroszországi és lengyelországi zsidóság szerepét és hatását a zsidó történelem alakulásában. Összességében elmondhatjuk, hogy Graetz intellektuális történelmet írt, amelyben a politikai tényezők háttérbe szorulnak. Mindennek ellenére művét a legkiemelkedőbb egyéni teljesítmények maradandó példajaként és a zsidó történettudomány alapvető kézikönyveként kell számon tartanunk.

Sorrendben Kecskeméti Ármin (1874–1944), a mártírrá lett makói főrabbi kétkötetes műve, „A zsidók egyetemes története a babyloniai fogságból való visszatéréstől napjainkig”^[2] következett. Szemléletéről és módszeréről maga a szerző, Szeged egyetemének egykori magántanára, az előszóban így vall: „...kultúrhistoriai és

társadalomtörténeti tények ismertetése volt egyik legfontosabb célom. Nagy súlyt helyeztem a zsidóság művelődés- s gazdaságtörténeti szerepének méltatására. A zsidó szenvedés is történelem, de a zsidóság nemcsak szenvedte, hanem csinálta is a történelmet az emberiség szellemi és gazdasági fejlődésében.”

Az anyagot nem földrajzi szempontok szerint csoportosította és az időrendi felosztás sem kötötte, hanem mindig ragaszkodott a jellemző szellemi-politikai-gazdasági vonulatoknak áttekintési egységként való alkalmazásához.

A „nagy Graetz” megjelenése után nem egészen három évtizeddel a zsidó történettudomány újabb standard műve került a magyar olvasók kezébe. Simon Dubnovot (1860–1941) az a szándék vezette, amikor nagyszabású munkájához kezdett, hogy Graetz történetírásának hiányosságait és hibáit helyrehozza. Későbbi történészgenerációhoz tartozván természetes felismerés irányította figyelmét olyan tényezők felé, amelyek elődeinek látásmódjában és történelemszemléletében nem jutottak megfelelő szerephez. 1925–1929 között írott, Graetz teljesítményével vetekedő 10 kötetes munkájával a zsidó történelem egészének első, csakis világi szempontú és szigorúan tudományos jellegű szintézisét alkotta meg, amely tudatosan irányítja figyelmét a társadalmi és gazdasági folyamatokra és eseményekre, ezek hatására és következményeire. A monumentális mű végül is nem pusztán Graetz korrekciójának és a zsidó történelem újabb interpretációjának bizonyult, hanem ebben teljesedett ki és került a nagy nyilvánosság elé Dubnov sajátos és teljesen önálló elképzelése a zsidóság múltjáról, jelenéről és jövőjéről. Úgy hitte, hogy a történelem mélyreható tanulmányozása kezébe adta a múlt teljes megértésének kulcsát, képessé tette arra, hogy a jelen jobba tételéért eredményesen munkálkodhasson és egyben felnyitotta a szemét a zsidó nép jövőjének megoldásához. Történetfilozófiájának kiindulópontja az a feltevés, hogy a zsidó nép a diaszpórában elveszített néhány olyan jellemző tulajdonságot, amely általában biztosítja egy nép folyamatos létezését. Ezzel szemben kifejtett egy sajátos társadalmi szerkezetet és közösségi ideológiát, amelyek lehetővé tették, hogy idegen országokban élve megtartsa az élet számos területét illető autonómiáját és szellemi függetlenségét. A történelem minden korszakában létezett egy zsidó közösség, amely sokkal jelentősebb és sikeresebb volt a többenél, bizonyos fajta önkormányzatra tett szert és a diaszpórát átfogó funkciókat is magára vállalva a közös kultúra központjává vált. Ilyen centrum volt a korai középkorban Babilónia, átvéve Palesztina

elveszített központ jellegét, majd Spanyolország és a Rajna-vidék következett. A késői középkorban és az újkor hajnalán Lengyelország–Litvánia területére tevődött át ez a jelleg. A középkor folyamán a zsidók európai néppé váltak – ez Dubnov alapállása –, tehát egyfajta „diaszpóra nacionalizmust” kell kialakítani Oroszország és Lengyelország zsidóságával mint szellemi központtal az élen. Határozottan elutasította az asszimilációt, de hasonló álláspontot foglalt el a politikai cionizmussal szemben is, amit messianisztikus, irreális mozgalomnak tartott. Véleménye szerint a zsidók többségének a diaszpórában kell maradnia és „kulturális nemzetiségként” számot tarthat a kisebbségeket megillető jogokra.

Dubnov elképzelései nem váltak valóra. Az európai zsidó közösségek tragédiája, a kelet- és közép-európai zsidóság szinte teljes megsemmisítése folytán pedig Dubnov elmélete és jövőképe végleg a történelem kuriózumai közé került. Simon Dubnov tudományos munkái és fő műve, „A zsidó nép világtörténete”^[3] túléltek szerzőjük és a létrejöttüket inspiráló világ szörnyű pusztulását; ma is az ismert és elismert szakművek közé tartoznak. A „Világtörténet” először német nyelven jelent meg 1925–1929-ben, majd a héber változat vált teljessé 1923–1938-ban. Az eredetileg orosz nyelven írott mű 1934–1938-ban került ki ezen a nyelven a nyomdából. A teljes jiddis kiadás 1948–1958-ban jelent meg.

A mű magyar kiadása az egykötetesre rövidített jiddis nyelvű változat alapján készült, Szabolcsi Bence élvezetes, irodalmi igényű fordításában.^[4] A megjelenését követő nehéz időszak ellenére öt kiadást ért meg.

Dubnov könyvét 1942-ben követte Kecskeméti Ármin Izráel története a bibliai korban című műve (Tábor Kiadó), amely a szerző 1927-ben közreadott két kötetének első részét alkotja. A könyv végig a Biblia menetét követi gazdag idézetanyaggal, de bátran tekinthetjük tudományos feldolgozásnak is, hiszen a mű a legfrissebb felfedezések eredményeit is magában foglalja.

1943-ban adta ki a mártírhalált szenvedett Friedman Dénes újpesti főrabbi (1903–1944) A zsidó történelem és irodalom kistükre című nagy haszonnal forgatható összefoglalóját. A könyv szerkezete Dubnov „Világtörténetét” követi; fő értéke, hogy nagy hozzáértéssel ágyazza a zsidó történelmet és irodalomtörténetet a világtörténet és az egyetemes kultúrtörténet összefüggéseibe.

Josephus Flavius (37–c. 95) klasszikus művének teljes szövegű fordítását,^[5] amely a Biblia kezdő mondatával veszi kezdetét és i. sz.

66-ig örökíti meg népe történetét, Hahn István (1913–1984) tankönyvnek íródott, de szélesebb körben elterjedt feldolgozása követte.^[6] Meg kell még emlékeznünk az utóbbi másfél évtizedben megjelent két alkotásról, John Bright (1908–) richmondi és princetoni (USA) teológiai professzor^[7] és Jacob Allerhand bécsi egyetemi professzor művének^[8] magyar fordításáról is.

Miért éppen Dubnov történelmével lép a mai olvasó elé a kiadó? Ki is volt Simon Dubnov?

A nagy történelmi mű tömörített összefoglalója mesterien ötvözi magába Graetz klasszikus munkájának erényeit, egyben kiegészítve hiányosságait is. Dubnov „szociológiai” szemlélete alkalmas arra, hogy a modern olvasót sikerrel kalauzolja végig a zsidó történelem évezredein. A szerző lebilincselő stílusa és a fordító élvezetes átültetése mindvégig ébren tartja a figyelmet.

Simon Dubnov 1860-ban született a bjelorusziai Msztiszlavlban. Hagyományos zsidó nevelésben részesült nagyapja irányítása mellett, de már gyermekkorában nagyobb érdeklődést mutatott a világi ismeretek, elsősorban a történelem, a görög–római irodalom és az idegen nyelvek, mint a hangsúlyozottan oktatott vallási tárgyak iránt. Tizenhárom éves koráig nem tudott oroszul, ismereteit héber, jiddis és német nyelven szerezte. Kínzóan érezte környezete művelődési korlátait, ezért 1874 tavaszán beiratkozott az állam által alapított zsidó iskolába, amit még ugyanazon év októberében megszüntettek. Ezután az orosz kerületi iskolában folytatta tanulmányait. Rengeteget olvasott, főleg orosz klasszikusokat, Puskind, Lermontovot, Gogolt, Turgenyevet, és bátyjával nyelveket tanult. Felsőbb tanulmányait a vilnai zsidó tanítóképzőben kezdte meg, de ismeretei zömét a „házi egyetemen”, vagyis otthonában szerezte, a maga szerkesztette tantervet követve. 1880–1906 között Szentpéterváron és Odesszában élt és újságokban publikált, történelmi tanulmányokat írt. 1908-tól zsidótörténelmet tanított a szentpétervári Zsidó Tanulmányok Intézetében, majd 1919-től a kormányzat által támogatott Zsidó Népi Egyetemen. 1922-ben elhagyta Oroszországot és Berlinben telepedett le. 1933-ban, Hitler hatalomra jutása után Rigában, Lettország fővárosában talált menedéket, ahol idős kora ellenére nagy intenzitással dolgozott. 1941 júliusában a német csapatok elfoglalták Rigát és december 8. éjjelén, amikor a zsidó lakosságot haláltáborokba szállították, Dubnovot egy Gestapo-tiszt meggyilkolta.

Simon Dubnov életműve a zsidó történelem egészének tanulmányozására, a források felkutatására és „szociológiai” feldolgozására terjed ki. Tanulmányokat írt Sabataj Cviról (1881), Jacob Frankról és szektájáról (1882), terjedelmes tanulmánysorozatot a chasszidizmusról (1888–1893). Források sorát adta ki a kelet-európai zsidóság életéről (1893–1895). Oroszra fordította Heinrich Graetz Volkstümliche Geschichte der Juden című művét, a zsidó filozófia történetéről írott bevezetéssel bővítve (1881). E tanulmányát németül, angolul és héberül is megjelentették. Három kötetben megírta a zsidók történetét Oroszországban és Lengyelországban (1916–1920), amit több nyelvre lefordítottak. Munkássága csúcspontját 10 kötetes „Világtörténetével” érte el.

Borsányi Ferenc

Szedte a Kelta Kft.

Nyomta a Somogy Megyei Nyomdaipari Vállalat – 111647

Kaposvár, 1991

Felelős vezető: Mike Ferenc igazgató

Felelős szerkesztő: Albert Tibor (Bethlen Könyvkiadó)

Műszaki szerkesztő: Sas Gábor és Takácsné Szántai Klári (Bethlen
Könyvkiadó)

Megjelent: 16,5 A/5 ív terjedelemben,
az MSZ 5601–59 és 5602–55 szabvány szerint

- {1}. A zsidók egyetemes története. Szerk. Szabolcsi Miksa. Bp. 1906–1908. Phönix Irodalmi Rt.
- {2}. Bp. 1927. Izraelita Magyar Irodalmi Társulat.
- {3}. Weltgeschichte des jüdischen Volkes.
- {4}. A zsidóság története. Bp. 1935. Tábor Kiadó.
- {5}. A zsidók története. Görögből ford. Révay József. Bp. 1946. Renaissance.
- {6}. A zsidó nép története a babiloni fogságtól napjainkig. Bp. (1946?). Új Idők Irodalmi Int.
- {7}. Izrael története. Ford. Domján János. Bp. 1977. Református Zsinati Iroda.
- {8}. A zsidóság története az első szentély pusztulásától a Talmud lezárásáig. Ford. Lichtmann Tamás. Bp. 1987. Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete.